

T.C.
Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
İslam Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi

**İMAM EBÛ HANİFE'NİN
SİYÂSÎ YÖNÜNÜN İNCELENMESİ**

Sinan KASAP
Iğdır 2019

T.C.
İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
İslam Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

**İMAM EBÛ HANİFE'NİN
SİYÂSÎ YÖNÜNÜN İNCELENMESİ**

Hazırlayan:
Sinan KASAP

Danışman:
Dr. Öğretim Üyesi Abdulhalim OFLAZ

İğdır 2019

TAAHHÜTNAME

(Bilimsel Etiğe Uygunluk Metni)

Sosyal Bilimleri Enstitüsü Müdürlüğüne

Iğdır Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “**İMAM EBÛ HANİFE'NİN SİYÂSÎ YÖNÜNÜN İNCELENMESİ**” adlı çalışmanın kendi çalışma ve gayretim sonucunda meydana geldiğini, alıntılara kaynak gösterdiğimi ve yürürlükteki tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, bu çalışmamın kağıt ve elektronik kopyalarının Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirtilen koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri doğrultusunda gereğinin yapılmasını arz ederim.

Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

Tezimin tamamının veya uygun görülen kısımlarının erişime açılması tamamen Sosyal Bilimler Enstitüsünün takdirindedir.

Tezim sadece Iğdır Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.

Tezimin ... yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

02/12/2019

Sinan KASAP

KABUL VE ONAY

SİNAN KASAP tarafından hazırlanan **İMAM EBÛ HANİFE'NİN SİYÂSÎ YÖNÜNÜN İNCELENMESİ** adlı çalışma, **02/12/2019** tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda jürimiz tarafından **TEMEL İSLAM BİLİMLERİ** Anabilim Dalı, **İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ** Bilim Dalında **YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak **oybirliği** ile kabul edilmiştir.

(İmza)

Doç. Dr. Mehmet KESKİN

(Başkan)

(İmza)

Dr. Öğr. Ü. Adem ERYİĞİT

(Üye)

(İmza)

Dr. Öğr. Ü. Abdulhalim OFLAZ

(Danışman)

ÖZET

İmam Ebû Hanife hem kendi dönemine hem de kendisinden sonra ki dönemlere ilmi yönden damga vurmuş bir âlimdir. Çalışmamızda bu büyük âlimi dönemi içerisinde gerçekleşen olaylar ve kendisinin verdiği tepkiler açısından değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bu sayede kendisinin siyaset anlayışı hakkında bilgi edinilmeye gayret edilmiştir O yaşadığı ortam ve zaman açısından ilim ve bilgiye ulaşma konusunda avantajlı sayılabilecek bir durumda olmakla beraber; siyâsî açıdan sıkıntılı bir ortamda yaşamıştır. O hiçbir siyâsî ya da itikâdî oluşuma dahil olmamış ve kendi ilmî çizgisini oluşturmuştur. Kendisinin yaşadığı döneme kadar Cemel ve Sıffin savaşları yaşanmış ve bu savaşların acıları, yaraları ve siyâsî sıkıntıları hala Müslümanlar üzerinde etkisini sürdürmekteydi. O, Hz. Ali evlatlarına beslediği sevgi ve saygıya uygun olarak Emevî devletine karşı sert tenkitlerde bulunmuş, hatta onlara karşı Ali evlatlarının çıkardığı ayaklanmalara maddi ve manevi destek vermiştir. Kendisi bu tenkitlerin karşılığı olarak, Emevî devleti tarafından hapse atılmış ve eziyet görmüştür. Ebû Hanife Abbâsîlerin iktidarı Emevîlerden devralmasını ilk başlarda memnuniyetle karşılasa da daha sonraki haksız uygulamalarına karşı onları da tenkit etmekten geri durmamıştır. Ancak o, Emevîleri halifeliği hak etmemekle ve meşru olmadıklarını sözleri ile eleştirirken; Abbâsîleri ise halifeliğin onların hakkı olup olmadığı konusu üzerinden değil de, genelde adaletsizlik üzerinden eleştirmiştir. Ancak bu, adaletsizlik eleştirisini Emevîler'e karşı yapmadığı anlamına gelmemelidir. O, siyâsî anlamda herhangi bir tarafta olmamıştır. Halk nazarında kıymetli bir yere sahip olması ve halifeleri sık sık eleştirmesi mevcut iktidarların dikkatini çekmiştir. Maalesef ki bu dik duruşu kendisinin eziyet görmesine ve hapse atılarak şehit edilmesine sebep olmuştur.

Anahtar Kelimeler:

Ebû Hanîfe, Siyaset, Emevîler, Abbâsîler

ABSTRACT

Sect Leader Abu Hanifa is a scholar who has great influence both on his own period and on the next periods, in terms of scholarship. In our study, the great scholar is endeavored to evaluate in terms of the events, occurred in his period, and his reaction. By means of this we aim to get information about his sense of politics. Although he could take the advantage of science and knowledge in terms of the environment and period, he had lived in a politically rough environment. He didn't involve in any political or theological idea, and he formed his own idea line. The battles of Cemel and Siffin had taken place, and the pain, injury, and political problems of the battles were still affecting people. He criticized the Umayyad State strongly in accordance with the love and respect of Ali lineage, and also he supported the Ali lineage materially and spiritually within their rebels. He was imprisoned and tortured by Umayyad State in return for his criticism. Although the Sect Leader Abu Hanifa welcomed the idea that Abbâsîds came into power in the beginning, he did not stay back criticizing the unfair practices of the Abbâsîds. However, while he criticized the Umayyads for not deserving the caliphate and their illegal words; he did not criticize the Abbâsîds about whether caliphate was their right or not, but rather about injustice. However, this should not mean that he did not criticize the Umayyads in terms of injustice. He was not on a specific side politically. The fact that he had a valuable place in public and he often criticized the caliphs drew the attention of the existing powers. Unfortunately, this fearlessness caused him to be persecuted and imprisoned resulting in death.

Keywords:

Abu Hanifa, Politics, Umayyads, Abbâsîds.

ÖNSÖZ

İslâm dini, ilk günden bu güne kadar hayata yön vermiştir. İslâm'ın gelmesiyle yeni bir düzen kurulmuştur. İslâm dini hayatın her yönüne müdahale ettiği gibi siyasete de müdahale etmesi muhakkaktır. Ancak iktidar hırsı İslâm'ın emrettiği bazı hususların uygulanmamasına sebep olmuştur. Bu durum ümmet adına büyük buhranlara sebep olmuştur. Ebû Hanife iktidar hırsına kapılarak adaletten sapan iktidar sahiplerine karşı imanının gereği olarak sağlam bir duruş sergilemiş ve her şeyi göze alarak onların yanlış uygulamalarını tenkit etmiştir.

İmam Ebû Hanife, fıkıh kitapları üzerinden tanınan bir kişilik olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak onun güçlü bir âlim kişiliği olduğu kadar siyâsî anlamda da önemli bir tavrı ve duruşu vardır. Bu duruş, ümmete ışık tutacak ve yol gösterecek nitelikte olmasına karşın, Menakıb kitaplarında sadece kadılık teklifini kabul etmemesi üzerinden anlatılmıştır. Bu tavrın bu kadar dar bir açıdan anlatılması İslâm Mezhepleri Tarihi açısından büyük bir talihsizliktir. Bu siyâsî duruşun Müslümanlar tarafından etraflıca idrak edilebilmesi maksadıyla bu konu seçilmiş ve incelenmeye çalışılmıştır.

Bu konu zamanın siyâsî, sosyal, kültürel ve ilmî durumları dikkate alınarak ele alınmıştır. İmam Ebû Hanife'nin dönemine kadar ortaya çıkmış dinî-siyâsi fırkalar da incelenerek onun siyâsî tavrının önemi anlatılmaya çalışılmıştır. Çünkü onun yaşadığı dönemin şartlarının kaynağında kendisinden önce yaşanmış olayların ve bu olaylar etrafında ortaya çıkmış grupların büyük etkisi vardır. O yaşadığı dönemde karşılaştığı tüm siyâsî olayları dininin emir ve yasaklarının süzgecinden geçirmiş, dine uymayan haksızlıkları ya da adaletsizlikleri Allah (c.c.) rızasına uygun olarak eleştirmiştir.

Bu çalışmamızın birinci bölümünde İmam Ebû Hanife ve zamanının şartları hakkında özet bilgilere yer verilmiştir. İkinci bölümünde onun yaşadığı dönemde var olan siyâsî düşüncelerin fikirsel altyapıları incelenmiş ve çıkarımlarda bulunulmaya çalışılmıştır. Üçüncü bölümde ise, İmam Ebû Hanife'nin siyâsî tavrı ve duruşunun nedenleri hakkında bilgi verilmeye çalışılmış, dönemdeki halîfe ve kadılar ile olan münasebetleri ve Ebû Hanife'nin döneminde şahit olduğu siyâsî olaylar karşısındaki duruşu, sebepleri ve sonuçları açısından incelenmeye çalışılmıştır. Bu sayede onun siyâsî yönü hakkında bilgi edinme yoluna gidilmiştir.

İmam Ebû Hanife'nin hayatı boyunca güçlü duruşunun İslâm ümmeti tarafından idrak edilmesinin; mezhepsel çatışmaların hala devam ettiği ve ümmetin siyâsî anlamda bir parçalanmışlık halinde olduğu günümüz şartları açısından büyük önem arz ettiğini düşünmekteyiz.

Tez yazım dönemimde bana yardımlarını esirgemeyen değerli hocam Dr. Öğr. Üyesi Abdulhalim OFLAZ'a ve çalışmam süresince bana desteğini esirgemeyen kıymetli eşime teşekkürü bir borç bilirim.

Sinan KASAP

İğdır 2019

İÇİNDEKİLER

ÖZET	IV
ABSTRACT	V
ÖNSÖZ	VI
İÇİNDEKİLER	VIII
KISALTMALAR	X
GİRİŞ	1
1. Araştırmanın Önemi ve Konusu	1
2. İzlenen Metod	3
I. BÖLÜM	5
EBÛ HANİFE’NİN HAYATI	5
1.1. Yaşadığı dönem	9
1.2. İlmî Yolculuğu	12
1.3. Ders Vermeye Başlaması	18
1.4. Faydalandığı Hocalar	20
1.5. Yetiştirdiği Talebeler	22
1.6. Eserleri	23
II. BÖLÜM	28
İSLAM DÜŞÜNÇESİNDE İMÂMET-SİYÂSET KONUSUNA GENEL BİR BAKIŞ	28
2.1. Yöneticinin Zarurieti.....	29
2.2. Yöneticinin Seçimi.....	30
2.3. İmam Olacak Kişide Bulunması Gereken Vasıflar.....	33
2.4. İmam Ebû Hanife’nin Yaşadığı Döneme Kadar Ortaya Çıkmış Siyâsî Mezhepler ve İmâmet anlayışları.....	37
2.4.1. Şia	38
2.4.1.1. Şia’nin Siyâsî Görüşleri	42
2.4.2. Hâricîlik	45
2.4.2.1. Hâricîlerin Siyâsî Görüşleri.....	46
2.4.3. Mürcie.....	47

2.4.3.1. Mürcie'nin Siyâsî Tavrı	48
2.4.3.2. İmam Ebû Hanife'nin Mürcie ile İrtibatı	50
2.4.4. Mu'tezile.....	52
2.4.4.1. Mu'tezile'nin Siyâsî Görüşleri	53
III. BÖLÜM.....	57
İMAM EBÛ HANİFE'NİN SİYÂSÎ HAYATI.....	57
3.1. Emevîler Dönemi	57
3.1.1. Sosyal ve Siyasal Ortam.....	57
3.1.2. Zeyd b. Ali İsyanı Karşısında Ebû Hanife'nin Tavrı	61
3.1.3. Irak Valisi İbn Ebî Hübeyre'nin İmam Ebû Hanife'ye Kadılık Teklif Etmesi.....	63
3.2. Abbâsîler Dönemi	66
3.2.1. Abbâsîler'in Halîfeliği Alması ve İmam Ebû Hanife'nin Tavrı.....	67
3.2.3. Ebû Ca'fer Mansur'a Karşı Ayaklanmalar Karşısında Ebû Hanife'nin Tavrı	71
3.2.3.1. Muhammed b. Abdullah ve İbrahim b. Abdullah'ın İsyanı.....	71
3.2.3.2. Ebû Hanife'nin Muhammed ve İbrahim Ayaklanmalarındaki Tutumu.....	73
3.2.3.3. Abbâsî Halîfesi Mansur ve İmam Ebû Hanife	77
3.2.3.3.1. Halîfe Mansur'un İmam Ebû Hanife'ye Hediye Göndermesi.....	82
3.2.3.3.2. Halîfe Mansur'un İmam Ebû Hanife'ye Kadılık Teklifi.....	83
3.2.3.3.3. Mansur'un Ebû Hanife'ye Hediye göndermesi ve Kadılık Teklif Etmesi Karşısında Ebû Hanife'nin Tavrının Siyâsî Açından Değerlendirilmesi	85
3.3. İmam Ebû Hanife'nin Siyâsî Tavrı	90
3.4. Din- Siyâset İlişkisi ve İmam Ebû Hanife	91
3.4. İmamet Konusu ve İmam Ebû Hanife'nin Siyâsî Tavrının Tahlili.....	98
3.4. Ebû Hanife'nin Vefatı.....	107
SONUÇ.....	110
KAYNAKÇA.....	115

KISALTMALAR

Bkz.	Bakınız
b.	ibn.(bin)
çev.	Çeviri
c.c.	Celle Celâlühû
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Ed.	Editör
h.	Hicri
Hz.	Hazreti
haz.	Hazırlayan
Ö.	Ölüm
r.a.	Radıyallâhü Anh.
sad.	Sadeleştiren
s.a.s.	Sallallahü Aleyhi ve Sellem
thk.	Tahkik Eden
trc.	Tercüme Eden
trz.	Tarihsiz
vd.	ve Diğerleri
y.	Yıl
b.y.	Basım Yeri Yok

GİRİŞ

1.Araştırmanın Önemi ve Konusu

Çalışmamızın amacı İslâm Mezhepleri Tarihinin önemli sîmâlarından olan İmam Ebû Hanife'nin siyâsî tavrını tarihsel olaylar açısından değerlendirmek ve onun siyâsî yönüne ışık tutmaktır. Bu çalışmamızda bir devleti rahatlıkla yönetebilecek kadar ilmi birikime sahip olan bir mezhebin kurucusunun nasıl bir siyâsî tavra sahip olduğu anlatılmaya çalışılacaktır. İbadet hayatımızı şekillendiren bir mezhebin siyâsî hayatımıza da etki etmesi muhtemeldir. Ancak Hanefilik diye ün bulmuş mezhebin siyâsî tavrının geri planda kaldığını düşünmekteyiz. Bizde bu çalışmamızda mezhebin kurucusu olan İmam Ebû Hanife'nin siyâsî duruşunu ve tarafını dönemin şartları, mevcut iktidar ile olan münasebetleri ve ehl-i beyt hassasasiyeti çerçevesinde aydınlatmaya çalıştık. Bu sayede hem Hanefilik mezhebine mensup Müslümanların hem de diğer mezheplere mensup Müslümanların siyâsî anlayışlarına az da olsa katkı sağlayabileceğimizi düşünmekteyiz.

İmam Ebû Hanife'nin siyâsî yönünün geri planda kalması Müslümanlar açısından bir talihsizlik olarak görülebilmektedir. Çünkü dönemin halifelerinin yaptığı yanlışlara karşı ortaya koyduğu kararlı tavır, bir Müslümana gerekli olan imanlı duruşu öğretmektedir. Onun bir âlim vasfı olduğu kadar siyâsî anlamda bir lider vasfını da taşıdığı söylenebilir. Ancak bu liderlik, şan, şöhret ve makam odaklı bir liderlikten çok; adaletsizliklere karşı olması gereken tavrın ortaya koyulduğu bir örneklilik olarak karşımıza çıkmaktadır. İlminin insanlar nezdinde itibar görmesi ve kendisinden sonra gelen öğrencileri ve diğer âlimlerin İmam Ebû Hanife'nin ilmi ile daha çok ilgilenmeleri hasebiyle siyâsî yönü gölgede kalmıştır. Bu başka bir açıdan da ilminin siyâsî hayatını gölgelediği anlamına gelir ki bu da onun ilminin üstünlüğünün bir belgesi gibi görülebilir.

Mezhepler; bir siyâsî amaç yolunda bir lider etrafında toplanma ya da siyâsî ve itikâdî buhran dönemlerinde bir çıkış arayan Müslümanların görüşlerine itibar ettikleri bir âlim etrafında toplanma şeklinde ortaya çıktıkları gözlemlenmektedir. Yani bir lider kendisinin bir mezhep kurduğunu ve bu mezhebe mensup olmanın öneminden bahsederek taraftar toplamamıştır. İncelendiğinde mezheplerin isimlerinin dâhi başka

kesimler tarafından yakıştırmalardan ibaret olduğu görülmektedir. İmam Ebû Hanife'de kesinlikle bir taraftar edinme gayreti içinde olmamıştır. O, hayatını ilme adanmış, öğrenci yetiştirmiş ve ilminin ün bulması sayesinde binlerce öğrenci ve Müslüman onun etrafında toplanmıştır. Bu ilgi ve alakanın sadece var olan ilminden dolayı değil, ahlak güzelliği ve İslâm davası şuurunun İmam Ebû Hanife'de tam anlamıyla mevcut olması sebebiyle olduğu kanaatindeyiz. Konumuzu sadece siyâsî bir görüş mantığıyla değil de; burada bahsettiğimiz insanların İmam Ebû Hanife'yi takdir etmesi ve ona karşı büyük saygı beslemelerinin izdüşümleri üzerinden anlatarak konunun daha iyi idrak edilmesi hedeflenmiştir

Peygamber soyundan gelen Ali evlatlarına karşı daima sevgi beslemiş, onların haklarını savunmak adına elinden geleni yapmıştır. Ancak Şia çizgisinden daima uzak durmuş ve kendisinden önce var olan fırkaların mensubu olmamıştır. O kendi çizgisini belirlemiş ve o yolda sağlam bir duruş sergilemiştir. Onun amacı İslâm devletinin başına adaletli bir yöneticinin gelmesidir. Ali evlatlarına yapılan haksızlıklara karşı dik durmasının sebebi onlara eziyet edilmesine gönlünün razı olmamasındandır.

Ebû Hanife'nin hilâfet konusundaki genel görüşünün kendi çizgisi de dahil olmak üzere, İslâm dininin hiçbir zümreye veya çıkarsal hedefe hizmet etmeden sadece İslâm davasına hizmet etmesini sağlamak olduğuna dikkat çekmeye çalışılmıştır. Yani ona göre İslâm, Müslümanların hedeflerine değil; Müslümanlar, İslâm'ın hedeflerine hizmet etmelidir. Bu düşünce günümüzde dâhil olmak üzere İslâm tarihi boyunca Müslümanlar tarafından geri planda kalmıştır. Çalışmamızda Ebû Hanife'nin bu anlayışı üzerinde durulmaya çalışılacaktır.

Emevîler kendilerinin yaptıkları haksızlıklara ses çıkarmayan ve siyasetten uzak duran bir İslâmî düşünce oluşturma çabalarına Ebû Hanife engel olmuştur. Abbâsîler döneminde, ilk dönemlerde sessiz bir tavır izlemiş ve rahat etmiş gibi görünse de daha sonraları onları eleştirmesinden dolayı eziyet görmüş, hapse atılmış ve bu eziyetler sebebiyle ölmüştür. Ancak öğrencilerine bıraktığı ilmî miras ve onlara öğrettiği haksızlıklar karşısında sağlam duruş sayesinde Abbâsîleri güzel anlamda etkilediği söylenebilir. Emevîler hakkında bunları söylemek güçtür. Ebû Hanife'nin Emevîler'e karşı eleştirilerinin başında halîfeliğin onların hakkı olmadığı konusu geldiği için iyileşmesini değil, yıkılmasını istediği söylenebilir.

Müslüman zamanın şartlarına uyum sağlamak mecburiyetindedir. Ancak Allah'ın (c.c.) adaletinden sapmamalı ve bir davranışta bulunurken onun davasına hizmet edip etmediğini göz önünde bulundurarak davranmalıdır. İslâm devletine İmam olan kişinin de bunlara diğer Müslümanlardan daha fazla özen göstermesi gerekmektedir. Ebû Hanife'nin bu düşünceyi etkin kılma çabası günümüz açısından büyük önem taşımaktadır. Bizde burada Ebû Hanife örneğinde bu konuya ışık tutmaya çalıştık.

2. İzlenilen Metod

İslâm Mezhepleri Tarihi'nde bir olay ya da şahıs incelenirken olayların öncesinin ve sonrasının, zamanın şartlarının ve olayın karakterlerinin iyi incelenmesi gerekmektedir. Bizde bu çalışmamızda İmam Ebû Hanife'nin yaşadığı dönemi; kendisinden önce ortaya çıkmış itikâdî ve siyâsi fırkaları incelemeye çalıştık. Çünkü dönem içerisinde bulunan tüm düşünceler Ebû Hanife'nin tavrının oluşmasında etkili olmuştur. Bu sebeple bu çalışmamız da önce Ebû Hanife dönemin şartları içerisinde tanıtılmaya çalışılmıştır. Daha sonra onun dönemine kadar ortaya çıkmış düşünce ve fikirler, ortaya çıkmalarına sebep olan olaylar ile beraber incelenmiştir. Bu sayede hem Ebû Hanife'nin düşünce dünyasını besleyen fırkalar tanıtılmış, hem de onun zamanına kadar olan siyâsi ve sosyal olayları İmam Ebû Hanife'nin düşünce yapısıyla beraber inceleme fırsatı bulunmuştur. Çalışmamızın son bölümünde ise bizzat Ebû Hanife'nin maruz kaldığı olaylar ve onun ortaya koyduğu tepkiler ayrıntılı olarak anlatılmaya çalışılmıştır. İmam Ebû Hanife'ye göre, siyâsi iktidarın nasıl olması gerektiği ve bir İslâm devletinden ne beklediği konularına ışık tutacak nitelikte bilgilere yer verilmiştir.

Konumuz genel anlamda menakıb kitaplarından faydalanılarak anlatılmaya çalışılacaktır. Ebû Hanife'nin siyâsi yönü ya da imâmet görüşü hakkında kesin bilgilere ulaşamadığımızdan dolayı döneminde gerçekleşen olaylar ve bu olaylara verdiği tepkiler üzerinden incelenecektir. Ancak kendisinden sonra gelen ve Hanefî geleneği devam ettiren âlimlerden de faydalanılacaktır. Aynı zamanda güncel yayınların düşüncelerine de yer verilerek ve konuya açıklık getirmek amaçlanmıştır. Ebû Hanife ve mevcut yöneticiler arasında geçen olaylar ortaya konularak, Ebû Hanife'nin siyâsi tavrı fikir-hadise-tavır düşüncesi ekseninde anlatılacaktır. İslâm siyâsi hayatının en önemli konularından birisi olan İmamet konusu da Ebû Hanife ve yaşadığı dönem açısından ele alınarak; Ebû Hanife'nin imâmet anlayışı hakkında bir fikir ortaya konulmaya

çalışılmıştır. Mevcut halîfeye karşı ayaklanmalar ele alınarak Ebû Hanife'nin bu ayaklanmalara verdiği tepkiler ve nedenleri üzerinden siyâsî düşüncesi ortaya konulmaya çalışılmıştır. Aynı zamanda yaşadığı dönemde geçmişte ortaya çıkmış olan İslâmî fikirlere ve mezheplere karşı tavrı da ortaya konularak onun siyâsî düşüncesi hakkında fikir sahibi olunmaya çalışılmıştır. Çünkü onun dönemine kadar ortaya çıkan mezhepler genelde siyâsî bir tepki ya da imâmet anlayışı üzerine ortaya çıkmıştır. Çalışmamızda Mürchie, Haricî, Şia ve Mutezilî düşünceler hakkında özet bilgiler verilerek Ebû Hanife'nin siyâsî düşünceleri üzerinde yoğunlaşmaya çalışılacaktır. Çalışmamızda olayların içeriğinden çok Ebû Hanife'nin verdiği tepkiler ve içinde bulunduğu kısımlara önem verilerek konu bütünlüğünün sağlanması amaçlanmıştır.

Konumuzu anlatırken imâmet ve hilâfet kavramlarını aynı anlamda kullandık. Çünkü biz çalışmamızda Ebû Hanife'ye göre ümmetin başındaki yönetici ve vasıfları üzerinde durduğumuzdan dolayı bu iki kavramı aynı anlamda kullanmakta bir beis görmedik.

I. BÖLÜM

EBÛ HANİFE'NİN HAYATI

Ebû Hanife Hicrî 80 (699) yılında Kûfe'de dünyaya gelmiştir.¹ Bu konuda farklı rivayetler olmakla beraber âlimler tarafından kabul gören tarih budur.² Babasının ticaretle uğraştığı ve varlıklı bir aile oldukları bilinmektedir. Kendisi de ilmî eğitimine başlamadan önce kumaş tüccarlığı yapmıştır.³ İmam Ebû Hanife'nin asıl adı Nûman, babasının adı da Sâbit'tir. Nûman ismi hakkında İbn Hâcer el-Heysemî ismin; "Bedeni ayakta tutan kan, ruh." anlamında kullanıldığını bildirerek, Ebû Hanife'nin de ismine layık olarak İslâm fikhını dimdik ayakta tuttuğunu bildirmiştir.⁴ Halife Abdülmelik b. Mervan (Ö.86/705) zamanında⁵ İslâm medeniyetinin merkezlerinden birinde dünyaya gelmiştir. İmam-ı Âzam'ın künyesi Ebû Hanife olarak zikredilmiştir.⁶ Ancak Hanife adında bir kızı olduğu ve bu yüzden bu ismi aldığı söylense de Hammâd'dan başka çocuğu yoktur.⁷ Bu sebeple Hanîfe isminin künye olarak verilmediği anlaşılmaktadır. Bu ismin verilmesinde Irak taraflarında kullanılan bir divit ya da yazı hokkası taşıması veya hanîf kelimesinin anlamı olan; "Haktan ve istikametten ayrılmayan." anlamından dolayı kendisi bu isimle anılmış olabilir.⁸ Yani Hanife ismini kendisine bir lakap olarak bulundurduğu ve bir künye olarak kendisine verilmediği anlaşılmaktadır. Hanif kelimesini her ne kadar Ebû Hanife'nin ismi ve lakabı olarak belirtsek de daha sonraları bu isim Irak fıkıh ekolü olarak anılacaktır. Bu künyeye farklı pencereden bakılacak

¹Ebî Bekr Ahmed b. Ali Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdat ev Medîneti's-Selâm*, thk. Hüseyin el-Esed, Beyrut 1986, XIII, 327.; İbn. Hacer el-Heytemî, *el-Hayrâtu'l-Hisan fi Menâkibi'l-İmam Ebû Hanîfe en-Nu'mân*, nşr. Muhammed Âşık İlâhî el-Bernî, Şirketü Dâr'l Erkam, Beyrut, 1411, 39.; Muhammed Ebû Zehra, *İslâm'da Siyâsî, İtikâdî ve Fikhî Mezhepler Tarihi*, çev., Abdulkadir Şener & Hasan Karakaya & Kerim Aytakin, Hisar Yayınevi, İstanbul, 2011, 433. İmam Zehebî, *Menâkıb-u İmam Ebu Hanife*, tahk., Zahid el-Kevserî, çev., İsmail Karagözoğlu, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2018, 35.

² İbn. Hacer el-Heytemî, *el-Hayrâtu'l-Hisan*, 39.; Ebu Muhammed Abdulkadir b. Muhammed el-Kuraşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye fi Tabakâti'l-Hanefiyye*, Karaçi, trs. Mir Muhammad Kütüphane, 503.; Muhammed Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, çev., Osman Keskiöglü, Üç dal Neşriyat, İstanbul, 1959, 21.

³ el-Heytemî, *Fikhın Sultanı Ebû Hanîfe*, 127.; Uzunpostalcı, "Ebû Hanife", X, 131.

⁴ İbn. Hacerî'l el-Heysemî, *İmâm-ı Azam'ın Menkıbeleri*, çev., Ahmet Karadut, Akçağ yayınları, Ankara, 1998, 53.

⁵ İbn. Hacer el-Heytemî, *el-Hayrâtu'l-Hisan*, 39.; Zehebî, *Mebakub-ı Ebû Hanife*, 35.

⁶ Uzunpostalcı, Mustafa "Ebû Hanife", *DİA*, X, 131.

⁷ el-Heysemî, *İmâm-ı Azam'ın Menkıbeleri*, 58.

⁸ el-Heysemî, *İmâm-ı Azam'ın Menkıbeleri*, 53-55.

olursa; bu isimlerin kendisine ne zaman verildiği konusu tam belli olmamakla beraber Ebû Hanife isminin, Ebû Hanife'nin çalışmaları sonucunda etrafındaki insanlar tarafından duyulan saygı ve sevgi neticesinde verildiği kabul edilmelidir. Çünkü bu isim daha sonraları Hanefî Mezhebi adında büyük bir oluşumun ismi olarak meşhur olacaktır.

İmam Ebû Hanife'ye verilen diğer bir isim de İmam-ı Âzam'dır.⁹ Bu isme kendisinin insanlara duyurmasıyla değil etrafındaki âlimlerin kendisine yakıştırması sonucu sahip olduğu kabul edilmelidir. Dolayısıyla denilebilir ki; Ebû Hanife'nin ilmî çalışmalarda göstermiş olduğu başarılar, İslâm literatürüne kazandırdığı kavramların âlimler tarafından kabul görmesi ve birçok âlimi etkilemesi bu ismi almasına vesile olmuştur. Yaşadığı ortamın Kûfe gibi İslâm'ın medeniyet merkezlerinden biri olduğu, birçok âlimin burada yaşadığı ve ilmî faaliyetlere devam ettiği düşünülürse İmam-ı Âzam (en büyük imam) unvanının ne kadar değerli olduğu daha iyi anlaşılacaktır.

Ebû Hanife babasını çocuk yaşta kaybetmiştir.¹⁰ Ancak hem ticarete olan ilgisi hem de zekâsı sayesinde ticareti öğrenmiş ve ilim hayatı boyunca herhangi bir maddi sorunla karşılaşmamıştır. İlme başlayana kadar bizzat ticaretle uğraşırken ilimle meşgul olmaya başladıktan sonra ticareti ortakları ile yapmaya devam etmiştir.¹¹ Özellikle Emevî halifelerine karşı başlatılan isyanlara maddi destek vermesi,¹² öğrencilere ve ihtiyaç sahiplerine yardımda bulunması¹³ maddi durumunun iyi olduğunu doğrular niteliktedir.

⁹ Murtaza Köse, "Büyük Üstat Ebû Hanîfe", *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2015, 1., 1., 162.; Uzunpostalcı, "Ebû Hanife", X, 131.

¹⁰ Aliyyü'l Kârî, *İmam Âzam Fıkıh-ı Ekber Şerhi*, çev., Yunus Vehbi Yavuz, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981, 5-6.

¹¹ Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali es-Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashâbihî*, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1985, 1.

¹² Ali b. Hüseyin el-İsfehânî Ebu'l-Ferec, *Makâtîlu't-Tâlibiyyin*, nşr., Ahmet Sakr, Kahire, trs., Dâru İhyâ'l-Kütübi'l-Arabiyye, 146.

¹³ İbn. Hacer'il el-Heytemi, *Fıkıhın Sultanı İmâm-ı Âzam, Ebû Hanîfe*, çev., Manastırlı İsmail Hakkı, haz., Sıtkı Çoban & Fatih Başpınar, Semerkand Yayınları, 2010, 35.; Uzunpostalcı, "Ebû Hanife", X, 131.

Ebû Hanife'nin asıl adı Nûman b. Sabit'tir.¹⁴ Ebû Hanife'nin isimleri arasında zikredilen diğer bir isim de Nûman b. Sabit b. Zûta'dır. İsme bakıldığı zaman Ebû Hanife'nin dedesi Zûta gibi anlaşılrsa da babası Sabit ile Zûta'nın arasında neseb olarak Nûman b. Merzubân'ın olduğu görüşü de mevcuttur.¹⁵

Zûta'nın, memleketi Kâbil, İslâm orduları tarafından fethedildikten sonra esir olarak alındığı ve kendisinin bir süre köle olarak yaşadığı daha sonra da Müslümanlar tarafından Allah (c.c.) ve Hz. Peygamberin rızasına uygun olarak diğer esirlerle beraber azat edildiği rivayeti de bulunmaktadır.¹⁶ İslâm orduları inançları gereği güvenlikleri açısından fethettikleri bölgedeki insanları esir alıyorlar ve köle olarak satmak yerine azat ediyorlardı.¹⁷ Kısa süre içinde hür bir insan olan Zûta, bir Arap kabilesi olan Teym b. Sa'lebe kabilesinde azatlı¹⁸ olarak yaşamıştır.¹⁹ Azatlı olarak yaşaması onun Arap olmadığını da bir kanıtı niteliğindedir. İmam Ebû Hanife'ye "Teymî" denilmesi²⁰ de bu bilgiyi doğrulamaktadır. Zûta fetih gerçekleşmeden önce insanlar arasında nüfuz sahibi, zengin ve asil bir kişidir. Azatlı olarak girdiği Teymoğulları kabilesinde Müslüman olmuş ve asıl vatanı olan Kabil'den İslâm dininin merkezlerinden biri olarak kabul edilen Kûfe şehrine göç etmiştir.²¹

Ebû Hanife'nin farklı kabileler ve milletler tarafından sahiplenilmesinin nedeni dedelerinin yaşadığı bölgenin Türkler dâhil birçok Müslüman ırkın yaşadığı bir bölge olması olarak açıklanabilir. Ebû Hanife'nin babasının Hristiyan olduğu rivayetleri İbn-i Ebsât adlı kişi tarafından bizlere kadar ulaşmıştır. Bu bilgi doğru kabul edilse bile

¹⁴ el-Heytemi, *Fıkhun Sultanı İmâm-ı Âzam*, 127.; Ebû Zehra *Mezhepler Tarihi*, 434.

¹⁵ Zehebî, *Menâkıb-ı İmam Ebu Hanife*, 35.

¹⁶ Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Siyerü A'lâmü'n-Nübelâ*, thk. Arnavut ve Hüseyin el-Es'ad, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1982, VI, 394.

¹⁷ Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 433.

¹⁸ Arap kabilelerinde eğer bir köle azat edilirse o kabileye dahil olur ve o kabilenin tüm haklarından yararlanır. Böyle kişilere "Mevla" (kavme ait azatlı köle) denir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Şükrü Özen, "Velâ", *DİA*, XLIII, 11-12.

¹⁹ es-Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanife*, 88.; Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 433.

²⁰ Ebû Abdillâh İsmâil b. İbrâhim el-Cu'fî el-Buhârî, (256/869), *Kitâbu Târîhu'l-Kebîr*, Diyarbakır, trz, VIII, 81; Zaylabidin Acımatov, *Ebû Hanife ve Fergana Vadisindeki Etkisi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2005, 10.; Uzunpostalcı, "Ebû Hanife", X, 131.

²¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdat*, XIII, 325-327.; Farklı rivayetler için bakınız: Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 433.

bunda bir dışlama vardır.²² Yani Ebû Hanife daha öncesinde hangi dine mensup olursa olsun biz onu bir Müslüman olarak tanırız. Bu rivayeti dillendiren kişinin niyeti onu farklı göstererek İslâm dünyasından dışlamak gibi anlaşılacağından, iddianın kabul edilmesi uygun olmayacaktır. İmam Ebû Hanife'nin dönemi incelendiğinde, dönemin âlimlerinin birçoğunun mevâli olduğu da açık şekilde görülecektir. Ayrıca Ebû Hanife'nin babası Sâbit'e, neslinin bereketlenmesi için Hz. Ali (r.a.) duada bulunduğu rivayet edilmektedir.²³ Buna göre babası Sâbit'in Hristiyan olması gibi bir durum mümkün olamaz. Eğer öyle olsa idi Hz. Ali (r.a.) ona neslinin bereketlenmesi için değil İslâm'a geçmesi için dua ederdi.

Buraya kadar elimize geçen bilgilere göre genel anlamda kabul edilebilir bir kanı olarak, İmam Ebû Hanife'nin babası Sâbit, onun babasının da Zûta olduğu anlaşılabilir. Ebû Hanife'nin torunu İsmail'den gelen bir habere göre Ebû Hanife'nin babası Sâbit, Hz. Ali'yi ziyaret etmiş, o da kendisi için ve kendisinden sonra gelen çocukları için dua etmiştir.²⁴ Elde edilen bilgilere göre, Sâbit'in babası Müslümandır.²⁵ Bu sebeple Ebû Hanife'nin hem babasının Müslüman olması hem de kendisinin Kûfe gibi İslâm medeniyetinin merkezlerinden biri durumundaki şehirde dünyaya gelmesi İslâmi bir kültür içerisinde büyüdüğünün net bir göstergesidir. Böyle büyük bir mezhep imamı hakkında çok fazla rivayetin ve menkıbenin olması doğaldır. Hatta bazı âlimlerin taassuba düşerek aşırılıklarda bulunması normal olarak görülebilir. Özellikle Nu'mân adında bir âlimin dünyaya geleceği ve tüm ümmete ışık olacağı anlamında hadisler dahi rastlanmıştır. Diğer mezhep imamları hakkında da bu gibi rivayetlere yer verilmiş ancak bunların da uydurma olduğu anlaşılacak bu hadisler itibar edilmemiştir.²⁶

²² İmam Suyûti, *Ebû Hanîfe Müdafaası*, haz., Muhammed Tutuş, İlim ve Hikmet Yayınları, İstanbul, 2018, 37.

²³ İbn Hacer Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, Beyrut, Matbaatü Dâira, 1327, X, 401.; ez-Zehabî, *Siyer*, 395.; Suyûti, *Ebû Hanîfe Müdafaası*, 37.

²⁴ el-Bağdadî, *Târîhu Bağdât*, XIII, 327; ez-Zehabî, *Siyer*, VI, 390-403.; Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 433.

²⁵ es-Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, 1.; Ahmet Ak, "İmam-ı Azam Ebû Hanife'nin Hayatı ve İtikadî Görüşleri", *Kahraman Maraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 27, 2016, 4.

²⁶ Uzunpostalcı, "Ebû Hanife", X, 131.

1.1. Yaşadığı dönem

Ebû Hanife hicrî 80 (699) senesinde, Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervan²⁷ döneminde dünyaya gelmiştir.²⁸ Ebû Hanife ömrünün elli iki yılını Emevîler, geriye kalan on sekiz yılını da Abbâsîler döneminde geçirmiştir.²⁹ Bu onun Emevî devletinin güçlü devrine ve yıkılışına, Abbâsî devletinin de kuruluşuna şahitlik ettiğinin bir göstergesidir.

Kûfe, Irak'ın iki büyük şehriden biridir. Kûfe eski medeniyetlerin merkezi olduğundan burada çok farklı dinler, cemaatler ve çeşitli kavimler iç içe yaşamaktaydı. Bölgede aynı zamanda farklı Hristiyan guruplar da bulunuyordu. Bu farklı guruplar İslâm'dan sonra da bu bölgede yaşamaya devam etmişlerdir.³⁰ İslâmî siyâsî fırkalar genelde birbirleri ile uğraşır haldeydiler. Dönem, Şia'nın ve Hâricîlerin bölgede yaşıyor olduğu ve Mutezile'nin ortaya çıktığı bir dönem olarak değerlendirildiğinde ilmî ve fikri karmaşa daha iyi anlaşılacaktır. Kûfe; Basra ve diğer kadim şehirlerle iletişim içinde, yeni Müslüman olanlara İslâm'ın ve Arapçanın öğretildiği ve siyâsî-itikâdî meselelerin yoğun olarak tartışıldığı bir yerleşim birimidir. Aynı zamanda şehirde farklı mezheplerden fakihlerin, farklı dinlerden şair ve filozofların yaşadığı da bilinmektedir.³¹ Ebû Hanife'nin böyle bir ortamda yetişmesi muhakkak ki kendisini geliştirmiş ve eğitim kültürünü zenginleştirmiştir. Böyle bir şehirde büyümesinin sağladığı faydalardan en büyüğü, ilmî faaliyetlerde bulunurken çalışmalarını sosyal ve siyâsî ortama cevap verecek şekilde şekillendirmesidir. Başka bir boyutuyla değerlendirecek olursak bu ortam onun, ihtiyaca göre ilmî çalışmalarda bulunmasını sağlamıştır. Eğer sadece Müslümanların yaşadığı bir ortamda yetişseydi yine de çok iyi bir âlim olabilirdi ancak insanların ihtiyaçlarına göre ilim üretmediğinden bu kadar ün sahibi olamazdı. Bir âlim bilgi olarak ne kadar üstün olursa olsun insanların sıkıntı ve problemlerine cevap bulamazsa o âlim, kendini ilme adanmış, İslâm'a hizmet etmiş ancak ün bulamamış

²⁷el-Heysemî, *İmâm-ı Azam'ın Menkıbeleri*, 57.; Abdülmelik b. Mervan: Emevî halifelerinin beşincisidir. Hicri 65. yılda tahta çıkmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Hakkı Dursun Yıldız, “ Abdülmelik b. Mervan”, *DİA*, I, 266-270.

²⁸ İbn. Hacer el-Heytemî, *el-Hayrâtu'l-Hisan* 39.;Zehebî, *Mebakub-ı Ebû Hanife*, 35.

²⁹ Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 454.

³⁰ Köse, “Büyük Üstat Ebû Hanife”, 162.

³¹ Uzunpostalcı, “ Ebû Hanife”, X, 131.

birçok âlim gibi taraftar bulamaz ve unutulmaya mahkûm olur. Ebû Hanife dini çalışmalarını çok boyutlu hale getirerek tüm toplum tarafından kabul edilebilir bir disiplin ortaya koymuştur. Ebû Hanife'nin bu disiplini farklı dinî grup ve mezhepler karşısında da kararlı bir duruş sergilemesini sağlamıştır. Bulduğu ortamın başka bir yönü de Kûfe'nin, İslâm'ın medeniyet ve ticaret merkezlerinden birisi³² olmasından dolayı farklı milletlerin yaşadığı yerlerden gelen ticaret kervanlarının uğrak yeri olmasıdır. Bu sayede Ebû Hanife eğitim hayatı boyunca çok farklı kültürlerle karşılaşarak ilmi hazinesini genişletmiştir. Böyle bir ortamda yetişmesi onun karşıt düşünceleri de tanıyarak kime nasıl cevap verebileceğini daha önceden bilmesini sağlamıştır. Kûfe, gerek jeopolitik konumu gerek ticaret potansiyeli ile buraya birçok insanı çekmiş ve Kûfe'ye gelen insanlar Ebû Hanife'yi tanıma fırsatı bulmuşlardır. Mezhep olarak geniş bir coğrafya da tanınması ve taraftar bulmasının sebeplerinden birisini de bu şekilde açıklayabiliriz. Ebû Hanife'nin burada doğması, yaşaması ve ilimle meşgul olması; hem tanınmasına hem de ilminin daha geniş çevrelere hitap etmesine vesile olmuştur.

Ebû Hanife gençlik çağları diyebileceğimiz 15 yaşında iken Emevîlerin en şiddetli, en zâlim idarecileri zamanın da yaşamış ve tüm zalimliklere bizzat şahit olmuştur. Emevîler Arap olmayan Müslümanları dışlayarak onlara mevâli³³ demişlerdir. Emevîlerin kendilerinden olmayan Müslümanlara fey³⁴ dağıtımlarında haksızlık yapmaları, halktan Müslüman olmalarına rağmen hâlâ cizye vergilerini almaya devam etmeleri³⁵ gibi davranışları mevâli halkı fazlasıyla rahatsız etmiştir. Özellikle Ehl-i Beyt'in uğradığı zulümler ve cinayetler Ebû Hanife'yi çok üzmüştür. Ebû Hanife'nin Hz. Ali ve Ehl-i Beyt'e büyük saygı ve sevgi duyduğu kesin olarak bilinmektedir.³⁶

³² Sevgi Badur, "Kûfe'nin Sosyal ve Kültürel Yapısına Genel Bir Bakış (7-10. Yüzyıl)", *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, 2016, 2, 4, 159.

³³ Mevâli: Emevîler döneminde Arap olmayan Müslümanlara verilen isimdir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Osman Aydın, "Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevâli'nin Rolü", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2, 3, 1-26.; İsmail Yiğit, "Mevâli", *DİA*, XXIX, 424-426.

³⁴ Fey: İslam ordularının fethettikleri yerlerden sulh ya da zorla alınan mallara verilen isimdir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Mustafa Fayda, "Fey", *DİA*, XII, 511-513.

³⁵ Adnan Demircan, *İslam Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevâli İlişkisi*, Beyan Yayınları, İstanbul, 123-133.

³⁶ Ebu'l-Ferec, *Makâtîlu't-Tâlibiyyin*, 146.

Ebû Hanife'nin Ehl-i Beyt'i sadece kalben değil fiilen de sevdiğini belli etmiştir. Ehl-i beyte yapılan yanlışları her zaman tenkit etmiştir. Şunu herkes bilir ki, âlimlerin tenkit dilleri bazen kılıçtan daha keskin³⁷ ve bir ordudan daha güçlü olabilir.

Bazı kaynaklarda Ebû Hanife Hz. Peygamber'in (s.a.s.) arkadaşlarını gördüğü için tâbiînden sayılmıştır.³⁸ Ebû Hanife'nin uzun ömürlü ashabtan olan: Enes b. Mâlik (Ö.93/712),³⁹ Vâsile b. Eska (Ö.85/704),⁴⁰ ve Selh b. Sa'd (Ö.88/707)⁴¹ gibi sahabeleri gördüğü kaynaklarda geçmektedir. Bazı sahâbelerin Kûfe'den uzak yerlerde yaşaması, Ebû Hanife'nin bu sahabeleri çocuk yaşta görme ihtimali, ilim ile uğraşmaya yaşının ilerleyen döneminde başlaması, öğrencilerinden bu konuda herhangi bir bilginin nakledilmemiş olası gibi nedenlerle bu görüş zayıf görülmüştür.⁴²

Genel bir değerlendirme yapılacak olursa; Ebû Hanife'nin doğup büyüdüğü ve ilim öğrendiği Kûfe, birçok sahabeye ve tâbiîn'ne ev sahipliği yapmıştır. Bu belde birçok sahabenin yaşamış olduğu gibi tâbiîn'in de yaşadığı bilgileri de değerlendirilmelidir. Kaynaklarda Ebû Hanife'nin sahabeleri çocukluğunda gördüğü bilgisinde genel kabul bulunmaktadır.⁴³ Eğer sahabeyi görmek tâbiîn olmaya yetiyorsa, onun tabiîn ihtimali saklı bırakılmalıdır. İster tâbiîn olsun ister tebeu't-tâbiîn olsun kesin olan onun sahabelerin ve tâbiîninin yaşadığı bir belde büyümüş olmasıdır. Sadece bu bilgi bile ona Peygamber Efendimizin (s.a.s.) bıraktığı büyük mirasın farkına varılmasını sağlayacaktır. Bu miras içerisinde büyümesi, İslâm'ın aslına rahatlıkla ulaşılacak bir çağda yaşaması ona büyük meziyetler katmış ve onun İslâm dininin aslına ulaşmasını ve İslâm'ın aslını savunmasını kolaylaştırmıştır. Çünkü Ebû Hanife hangi şartlarda olursa olsun doğduğu ve yaşadığı yıl bakımından halen yaşanan ve yaşatılmaya çalışılan bir İslâm içerisinde büyümüştür. İçinde yaşadığı İslâmî kültürü

³⁷ Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 433.

³⁸ el-Kuraşî, *Tabakâti'l-Hanefiyye*, 28.; Ebu'l-Fidâ İsmail İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, Mektebetü'l-Meârif-Mektebetü'n-Nasr, Beyrut-Riyad tsz. VII, 230.; İlyas Kılıçer, "Büyük İslam Fakihî İmam-ı Azam Ebû Hanife", *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, 7, 74, 1968, 148.

³⁹ el-Kuraşî, *Tabakâti'l-Hanefiyye*, 28.; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 107.

⁴⁰ el-Kuraşî, *Tabakâti'l-Hanefiyye*, 28.

⁴¹ İbn. Hacer el-Heytemî, *el-Hayrâtu'l-Hisan*, 48.

⁴² Uzunpostalcı, "Ebû Hanife", X, 132.

⁴³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, XIII, 325.; İbn. Hacer el-Heytemî, *en-Nu'mân*, 39.

çok iyi değerlendirdiğini, hem onu insanların saygın bir kişilik olarak kabul etmesinden hem de çağındaki âlimlerin ona ilgisinden anlayabilmekteyiz.⁴⁴

İmam Ebû Hanife'nin yaşadığı dönem ve diğer özellikleri üzerinde konumuz gereği ayrıntılı olarak durulacaktır. Tekrara düşmemek adına burada bu kadar bilgi vermeyi kâfi görüyoruz.

1.2. İlmî Yolculuğu

Daha önce de belirttiğimiz gibi İmam Ebû Hanife'nin yaşadığı bölge zihniyet, siyaset ve ilmî birikim olarak çok değişik oluşumları barındırmaktadır. O ailesinden kalan ticaret işiyle uğraşmakla beraber, ilmî uğraş ve heyecan içerisinde bulunduğu bilinmektedir.⁴⁵ Ebû Hanife aklî ve ilmî çalışmalarla ilim öğrenmeye başlamıştır. Daha ilme tam anlamıyla başlamadan dahi birçok tartışmaya dâhil olduğu, sapık görüşlü kişiler ile tartışmalara girdiği rivayetleri kaynaklarda yer almaktadır. Bir rivayette: “Bana kelimî konularda münazara etme gücü verilmişti. Uzun süre onunla uğraştım, onu müdafaa ettim, insanları onunla susturdum. Münazara ehlinin sapık fırka mensuplarının çoğu Basra'daydı. Yirmiden fazla Basra'ya gittim. Bazan bir yıl, bazan daha az veya daha çok kalıyordum. İbâziyye, Sufriyye gibi Haricilerin çeşitli kollarıyla münakaşa ettim...”⁴⁶ Kendisi ilim hayatına tam anlamıyla başlamadan önce de sonra da ticaretle uğraşmıştır. Her ne kadar para kazanmak insanı cezbetse de onu tam olarak tatmin etmemiştir. Ticaretle uğraşırken ilmî münazaralara katılması da bu durumu desteklemektedir. Her ne kadar ilme merak duysa da ticaretle uğraştığından ilim öğrenmeye çok fazla zaman ayıramamıştır. Bu yüzden ilmî meclislere az uğramış olmalı ki onun bu davranışı zamanının âlimlerinin dikkatini çekmiş olsun.

Âlimler kendisindeki cevheri fark ederek onu ilim öğrenmeye yönlendirmişlerdir. Kendisinin anlattığına göre bir gün Şa'bî'ye (Ö.722) rastlamış ve Şa'bî de kendisini yanına çağırarak nereye gittiğini sormuş, o da çarşıya gidiyorum cevabını vermiştir.

⁴⁴ Köse, “Büyük Üstat Ebû Hanife”, 167.

⁴⁵ Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 434.

⁴⁶ Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî, *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, Daru'l-Kitabi'l-Arabi, Beyrut, 1981, I, 54.

Şa'bî⁴⁷ de kendisine: “Ben seni çarşı pazarda değil âlimlerin yanında görmek isterim.” cevabını vermiştir. O da “Ben âlimlerin yanına çok az uğrayabiliyorum.” deyince, öyle yapmamasını ve bilginlerin hep yanında durmasını kendisinden istemiştir. Bunun sebebi olarak da kendisinde bir cevher, uyanıklık ve zekâ gördüğünü söylemiştir. Ebû Hanife bu sözlerin kendisinde büyük tesir uyandırdığını ve çarşı pazarı bırakarak ilim ile uğraşmaya çalıştığını ifade eder.⁴⁸ Anlaşıyor ki Ebû Hanife'nin bu olaya kadar olan hayatında ticaret merkezde idi. Muhtemel ki, kendisinin daha önceki münakaşalardan da olsa bir ilmî birikimi vardı. Bu birikim keskin zekâsıyla birleşince ilmî toplantılarda sapık fırkalarla mücadeleye giriyor ve kendisini belli ediyordu. Ebû Hanife'nin ilmî yolculuğu, içinde bulunduğu ortam ve sapık fırka mensuplarıyla tartışmalara girmesi onu, farkında olmadan kelam ilmî ile İslâm'a hizmet etmeye başladığının bir göstergesidir. Bu olaya farklı bir açıdan bakacak olursak Ebû Hanife'nin görüşleri en başından beri Ehl-i Sünnet anlayışına uygundur. Şa'bî gibi kıymetli âlimlerin onu ilme ve İslâm'a hizmete çağırması ve yönlendirmesi de buna kanıt olarak gösterilebilir. İlme başladıktan sonra hızlıca öğrenmesi ve yükselmesi⁴⁹ de bunu destekler niteliktedir. Ebû Hanife, etrafındaki hocaların teşvikiyle beraber artık ticaretle az uğraşmaya ve ilim meclislerine de daha fazla zaman ayırmaya başlamıştır. Geçimini sağlamak için ticaretten büsbütün el çekmemiş, işlerini ortakları vasıtasıyla ilerletmiştir.⁵⁰

Ebû Hanife kırâat derslerini kırâat-ı seb'a âlimlerinden olan Âsım b. Behdele (127/745)'den öğrenmiş ve bu kırâat üzerine okumalar yapmıştır. İmâm-ı Âsım⁵¹ kırâati

⁴⁷ Bu kişi İmam Ebû Hanife'yi İslâm'a hizmete yönlendiren kişidir. Asıl adı Âmir b. Şerâhîl'dir. Şa'bî lakabını Yemen bölgesinde bulunan Şa'b dağından nispetle aldığı bilgisi bulunmakla beraber soyunun Yemen'de yaşayan Himyerî'lerden Benî Şa'bân b. Amr'a dayandığı ve bu kabileye mensup kişilerin Kûfe'de yaşayanlarına Şa'bî denildiği bilgisi de mevcuttur. Hocaları arasında Hz. Ali de bulunmaktadır. Ancak ondan hadis rivayet etmemiştir. Kendisi hassas bünyeli birisidir. Kendisi Arap dilini iyi bilen, zeki, hadis, kırâat ve feraiz gibi birçok ilimde çok iyi olan birisi olmakla beraber, mizahı sever, satranç vb. oyunlar oynardı. Bu sebeple olsa ki İmam Ebû Hanife ondan hadis dersi almamıştır. O tâbiîn'in değerli kişilerindedir Hz. Ömer'in halifeliği döneminde 640 yılında dünyaya gelmiş ve 732 yılında vefat etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Yaşar Kandemir, “ŞA'B'Î”, *DİA*, XXXVIII, 217-218.

⁴⁸ el-Mekkî, *Menâkıb*, I, 54.; el-Heytemi, *Fıkhın Sultanı Ebû Hanîfe*, 101.; Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 434.

⁴⁹ el-Heytemi, *Fıkhın Sultanı Ebû Hanîfe*, 101.

⁵⁰ Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, 33.

⁵¹ İmam Âsım, Kûfe'lidir ve Tâbiîndendir. İmam Ebû Hanife ile aynı şehir de yaşamış, kurrâların başı olarak kabul edilerek, yedi kırâat imamından beşincisidir. Vefatı H. 127-128/ 744-746'dır. Ayrıntılı bilgi için bkz. el-Heysemî, *İmâm-ı Azam*, 173.; Mehmet Ali Sarı, “Âsım b. Behdele”, *DİA*, III, 475-476.; Uzunpostalcı, “Ebû Hanife”, X, 131.

diye ün bulan bu kıraat şeklinin, Ebû Hanife ile ün bulma iltimâli de yüksektir. İmam Ebû Hanife'nin çocukken Kur'an-ı Kerim'i ezberlediği ve hafız olduğu rivayetleri de bulunmaktadır.⁵²

Ebû Hanife fıkıh ilmine başlamadan evvel günümüz İtikâdî konular (Kelam İlmi)⁵³ konuları ile ilgilenmeyi tüm ilimlerden üstün tutmuş⁵⁴ ve İslâm'ın bu ilimle diğer düşüncelere karşı korunabileceğini düşünmüştür.⁵⁵ Kendisinin daha tam anlamıyla ilme başlamadan önce ilim meclislerinde diğer mezhep mensuplarıyla ya da diğer dinlere mensup olan kişiler ile ilmî tartışmalara girdiği, bu kişileri cedelci kişiliği ve zekâsı sayesinde yendiği bilinmektedir.⁵⁶ En çok tartıştığı mezhepler arasında olan Kaderiyye ve Hâricîlere karşı Ehl-i Sünneti savunmak için birçok yolculuk yaptığı bilinmektedir.⁵⁷ Birçok farklı mezhep mensupları ile tartışması, farklı mezhebin ve dinin görüşlerini yakından tanıma fırsatı bulmasını sağlamıştır. Farklı görüşleri tanınması ilmî serüveninde ona çok fayda sağlamıştır. Kelam ilminde çok ileri gitmiş ve etrafındaki âlimler tarafından parmakla gösterilir hale gelmiştir.⁵⁸

Ebû Hanife itikâdî konular ilgilenirken kendisi; Hz. Peygamber'in (s.a.s.) ashabının ve tabiiînin, itikâdî konularda çok iyi olmalarına rağmen bu ilim üzerinde fazla durmadıklarını ve şer'îat konularıyla uğraştıklarını fark ettiğini belirtmiştir. Onların kelam konularında her hususa hâkim olmalarına rağmen kelamî konulara dalmamalarının kendisinin dikkatini çektiğini ifade etmiştir.⁵⁹ Onların kelam konularında iyi olmalarına rağmen bu konularla fazla ilgilenmemeleri, hatta bu konulardan uzak kalmaya çalışmaları, Şer'îat meseleleri ve fıkıh konularını

⁵² Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, 30.

⁵³ Kelam İlmi Ebû Hanife'nin yaşadığı dönem bu isimle teşekkül etmemiştir. O dönemde genelde ahiret ve kader konuları gibi itikâdî konular ağırlıklı olarak tartışma konusu olmuştur. Ebû Hanife'de bu konular üzerinden İslâm'ı savunma yoluna gitmiştir. Burada Ebû Hanife'nin ilgilendiği konuyu 'Kelam ilmi' şeklinde kullanmamız konunun anlaşılması içindir. Ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim Aslan, "Kelam İlminin Tarihselliği", *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 1:2, 2003, 155-174.; Yusuf Şevki Yavuz, "Kelam" *DİA*, XXV, 196-203.

⁵⁴ el-Mekkî, *Menâkıb*, 54-55.

⁵⁵ Ekrem Sağıroğlu, *İmâm-ı Âzam*, Yasin Yayınevi, İstanbul, 2011, 31.

⁵⁶ el-Mekkî, *Menâkıb*, 54.;

⁵⁷ el-Mekkî, *Menâkıb*, 54.; Muhammed b. Şihâb el-Kerderî el-Hârizmî el-Bezzâzî, *Menâkıbu Ebû Hanîfe*, Dâru'l-Kütübi'l-'Arabî, Beyrut, 1981, II, 137.

⁵⁸ el-Heysemî, *İmâm-ı Âzam*, 70.

⁵⁹ el-Bezzâzî, *Menâkıb*, II, 37.

konuşmaları, fetva alıp fetva vermeleri ve halka bunları öğretmeleri Ebû Hanife'nin dikkatini çekmiştir. O, Sahabe döneminin bu şekilde bir ilim üretme sistemi üzerinde olduğunu ve tâbiînin de bu izden gittiğini fark etmiştir. Bunları fark ettikten sonra artık İtikâdî konular ile ilgilenmeyi bırakarak fıkıh ilmine başlamış bu ilmi iyi bilenlerle beraber olmuştur. O daha sonra: “Baktım ki onların yolu (İtikâdî konular ile uğraşanların) sâlihlerin yoluna benzemiyor. Kalpleri katı, yürekleri taş gibi. Kitaba, Sünnete, sâlihîne karşı gelmeğe hiç aldırış etmiyorlar. Ne takvaları var ne de korkuları!”⁶⁰ demiştir.

Ebû Hanife'nin sahabelere ve tâbiînlere özenmesi, onun doğru yolu aramak için, Ehl-i Sünnete olan özel ilgisini göstermektedir. İslâm'ı korumak için cedel yapsa da bir şeylerin eksik olduğunu fark etmiş olmalı ki; bir arayış içerisine girmiş olsun. Daha sonraları kelim ile uğraşanların maneviyatlarını eleştirdiği görülmektedir. Bu eleştirdikleri kişilerin özellikle Cebriyye gibi aşırı uç noktalardaki mezheplere mensup kişiler olduğu açıktır. Büyük günah tartışmalarının hem siyâsî hem de sosyal sonuçları düşünüldüğünde kelâm konuları ile uğraşanlara karşı bu tutumu daha iyi anlaşılacaktır. Ebû Hanife'nin Ehl-i Sünnetin kelâm konuları ile ilgilenmesini eleştirdiği düşünülemez. O dönem için İslâm'ı savunma noktasında ortaya koyduğu düşüncelerle İslâm kelâm düşüncesine büyük katkıları olmuş ve o dönem için kelâm ilmini daha anlaşılır ve sistematik bir duruma getirmiştir.⁶¹

Ebû Hanife'nin talebesi İmam Züfer b. Hüzeyl (Ö. 158/775) anlatıyor: “Ebû Hanîfe derdi ki, baştan kelâm ile meşgul olurdum. Bunda parmakla gösterilir bir dereceye ulaştım. Mescid'de, Hammad b. Süleyman'ın (Ö.120/738) ders halkasına yakın bir yerde oturuyordum. Günün birinde bir kadın gelerek bana: ‘Bir adamın cariye bir karısı var, onu sünnet üzere boşamak istiyor, kaç talak vermeli?’ diye sordu. Buna cevap veremedim ve kadını fıkıh okutan Hammad b. Süleyman'a gönderdim. Alacağı cevabı da bana bildirmesi için rica ettim. Kadın Hammad'dan aldığı cevabı bana

⁶⁰ Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, 37.

⁶¹ İlyas Çelebi, “Ebû Hanîfe'nin Kelâmcılığı, İtikâda Dair Risaleleri ve Bunların Otantik Olup Olmadıkları Meselesi”, *İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi Sempozyumu*, Bursa, 2005, 185-187.; Hasan Kurt, “Sistematik Kelâm Açısından İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe'nin Akaid Risalelerinde İman Esasları”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi dergisi*, 2011, 15, 1, 102.

getirince fıkıh öğrenmem gerektiğini düşündüm. Ondan sonrada Hammad'ın ders halkasına oturdum ve oraya devam ettim .”⁶²

Başka bir rivayette öğrencilerinden biri olan İmam Ebû Yusuf (Ö.182/798)'tan nakledildiğine göre, Ebû Hanife fıkıh ilmine başlamasıyla ilgili olarak şu şekilde söylediği rivayet edilir: “Ben, kelimde ve münazarada kuvvetli olan bir kimse idim. Münakaşalar yapıyor kelam vasıtasıyla dini müdafaa ediyordum. Kelam ilmîni ilimlerin en efdali sayıyordum. ‘Kelam dinin aslıdır’ derdim. Sonra fıkha baktım. Baktım ki ulemâ ile fukahâ ile üstadlarla bir arada oturmak, onlar gibi olmak var. Aynı zamanda farzları işlemek, dinin icaplarını yerine getirmek, -daha iyi- ibadet etmek de onu bilmekle olacak. Bu sebeple onların yaptıklarını yapmaya ve fıkıh ilmi ile meşgul olmaya başladım.”⁶³

Öğrencisi İmam Ebû Yusuf da dâhil olmak üzere birçok kişiden gelen rivayetlerde, Ebû Hanife'ye fıkha nasıl başladın sorusu sorulmuş ve İmam da tüm ilimleri incelediğini, kelam ilmine baktığını, akibetinin kötü olduğunu ve faydasının az olduğunu söylemiştir. Bir insan kelamda olgunlaşsa her yerde konuşamayacağını ve bu ilmin kişiyi heva ve hevesine daldıracağını ifade etmiştir. Kur'an-ı Kerim ilmi için ise; kıraat ilmini elde etmesi halinde insanlara çok fazla faydasının olamayacağını, gençleri etrafında toplayıp onları okutup dinlemenin basit bir iş olduğunu ifade etmiştir. Manası hakkında konuşmanın da zor olduğunu söylemiştir. Bunlara ek olarak hadis, şiir, edebiyat gibi ilimlerin de faydasız olduğunu söyleyerek fıkha yöneldiğini ifade etmiştir.⁶⁴

Yukardaki göz önüne alındığında, Ebû Hanife'nin bu ilimleri bu şekilde kötülediğini düşünmek gerçekten çok güç durmaktadır. Kelam gibi bazı ilimler zaten o dönemde tam anlamıyla teşekkül etmemiş,⁶⁵ buna bağlı olarak ortada bu şekilde eleştirilecek bir ilim de bulunmamaktadır.⁶⁶ Ez-Zehebî de (Ö.748/1348) bu rivayetlere

⁶² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, XIII, 333.; ez-Zehebî, *Siyer*, VI, 398.; el-Mekki, *Menâkıb*, I, 51.

⁶³ İbn. Hacer el-Heytemî, *en-Nu'mân*, 56-57.

⁶⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, XIII, 331-333.; ez-Zehebî, *Siyer*, VI, 395-396.

⁶⁵ Suyûti, *Ebû Hanîfe Müdafası*, 23.

⁶⁶ Murteza Bedir, *Ebu Hanife: Entelektüel Biyografî*, Ay Yayınları, Ankara,2018, 23.

söyle bir yorum yapmaktadır: “...Şimdi kesin kararımı verdim, bu rivayet uydurmadır. Çünkü İmam Ebû Hanife hadis tahsil etmiştir ve h.100./m.718. yılında ve daha sonra hadisle daha yoğun meşgul olmuştur. Öyleyse o dönemde çoluk çocuğun hadis dinlemesi söz konusu olamaz; bu, h.300./m.792. yıldan sonra ortaya çıkan bir ıstılahtır. Tam tersine İmamın döneminde ulemanın önde gelenleri hadis öğrenirler, hatta fukahâ için Kur’an’dan sonra ilim olarak sadece hadis vardı ve fıkıh kitapları da henüz tedvin edilmemişti... Bu hurafeyi çıkaranı Allah Kahretsin. Bu dönemde Kelam ilmi diye bir ilim var mı?”⁶⁷

Kelam ilmi diye adlandırılan ilmî birikimin onun zamanına kadar oluşmuş fırkaların görüşleri olduğu ve bu görüşleri eleştirmiş olması muhtemeldir. Ancak sınırları belli olmayan bir ilmi eleştirmesini büyük bir mantıksal hata olarak görmek mümkündür. Kelam ilmi Ebû Hanife döneminde tam anlamıyla teşekkül etmemekle birlikte; itikâdî konular üzerinde yoğunlaşmanın dönemin sorunlarına fayda sağlamadığı şeklinde anlaşılması da doğru olacaktır. Böyle bir eleştiriye son dönemlerinde yapmış olsa dahi Ebû Hanife’nin bu ilimleri almadan, öğrenmeden eleştirmemiştir.⁶⁸ Her birinde uzmanlaştıktan sonra fıkıh ilminin daha faydalı olduğunu gördüğü için fıkha yönelmiştir. Fıkıh neredeyse tüm ilimlere vakıf olmayı gerektirdiği için Ebû Hanife’nin diğer ilimlere vakıf olmadan büyük bir fıkıhçı olduğu düşünülemez.⁶⁹ Diğer taraftan Ebû Hanife büyük bir kelamcıdır. Hatta onun kelamî birikimi, zamanında bulunan âlimler tarafından ilgi gördüğü gibi; İmam Mâturîdî (Ö.333/944) gibi büyük bir kelâm ekolünün oluşmasına katkı sağlamıştır.⁷⁰

İlmî seçim noktasında bir karara vardığı bellidir. Ancak bunu ilimleri kötüleyerek değil ilgisine ve İslâmî noktada fayda sağlamasına göre bir seçimde bulunduğunu düşünmek Ebû Hanife’nin kişiliği ile daha uygun düşmektedir. Fıkıh ilmine başladıktan sonra İslâm’ı savunmayı bırakmamış tam aksine fıkıh ilmi ile hadis ve tefsir ilmi gibi

⁶⁷ ez-Zehebî, *Siyer*, VI, 397.

⁶⁸ Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, 35.

⁶⁹ Cem Zorlu, *Âlim ve Muhâlif: İmam-ı Azam Ebu Hanife’nin Siyasî Otorite Karşısındaki Tutumu*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2013, 33.

⁷⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Ak, “Mâturidiliğin Hanefilik ile İlişkisi”, *Milel ve Nihal*, 7, 2, 223-240.

konular da ileri gitmiş bilgisini münazara kuvvetiyle birleştirerek daha büyük hizmetlerde bulunmuştur.

Sonuç olarak Ebû Hanife'nin diğer ilimleri dışlayarak sadece fıkha yönelmiş olması ve diğer ilimlerden bî haber olduğunun düşünülmesi çok yanlış olacaktır. Ebû Hanife Tefsir ve Hadis gibi şer'î ilimlerde, edebiyatta ve kıraat gibi birçok ilimde cedel ve münazara yapacak kadar bilgi sahibidir.⁷¹ Başka bir açıyla bakıldığı zaman zaten Ebû Hanife'nin yaşadığı dönem tedvin dönemi⁷² olarak adlandırılmıştır. Fıkıh ilmini bir meyve gibi düşünürsek aslında tüm ilimlere vakıf olunmadan bu ilimde başarılı olunamayacağı bilinmektedir. Hadis, Tefsir, Arap Edebiyatı, Arapça, Kıraat ve Kelam konularında iyi derecelere ulaşmadan Fıkıh ilmi ile uğraşmak imkânsızdır. İmam Ebû Hanife'nin fıkıh konusunda ün bulmasını ve çağdaşları tarafından takdir edilmesi⁷³ de bu ilimleri iyi bildiğine bir delil olarak gösterilebilir.

1.3. Ders Vermeye Başlaması

Ebû Hanife ilmî hayatı boyunca birçok âlim ile görüşmüş, onların bilgilerinden ve metotlarından faydalanmıştır.⁷⁴ Ancak kaynaklar asıl hocasının Hammâd b. Süleyman olduğunu bildirir.⁷⁵ Hammâd b. Süleyman Kûfe Re'y Ekolünün en önde gelen temsilcisidir.⁷⁶ Ebû Hanife hocası Hammâd'a on sekiz yıl talebelik yapmıştır.⁷⁷ Ebû Hanife ilmî olarak ilerlemesine rağmen hocasına hürmetten olsa gerek ki ayrı bir ders halkası kurmamıştır.⁷⁸ Hocasının bulunmadığı zamanlar ders halkasına vekâleten hocalık yapsa da⁷⁹ kendisi bizzat ders vermeye ve öğrenci yetiştirmeye hocasının vefatından (Hicrî 120) sonra başlamıştır.⁸⁰ Hammâd'ın vefatına kadar ona talebelik yapmıştır.⁸¹ Öğrencilerinin ve arkadaşlarının ısrarıyla hocasının ders halkasının başına

⁷¹ el-Heysemî, *İmâm-ı Azam*, 72-73.

⁷² Bedir, *Entelektüel Biyografi*, 23.

⁷³ el-Heysemî, *İmâm-ı Azam*, 84-95.

⁷⁴ Suyûti, *Ebû Hanîfe Müdafaası*, 24-25.; Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 439.

⁷⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, XIII, 334.

⁷⁶ Uzunpostalcı, "Ebû Hanife", X, 132.

⁷⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, XIII, 333.; ez-Zehebî, *Siyer*, VI, 398.

⁷⁸ Sağiroğlu, *İmâm-ı Azam*, 47.

⁷⁹ Uzunpostalcı, "Ebû Hanife", X, 132.

⁸⁰ el-Heysemî, *İmâm-ı Azam*, 75.

⁸¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, XIII, 333.; ez-Zehebî, *Siyer*, VI, 398.

geçerek ders vermeye başlamıştır. Kendisi bu görevi şimdiye kadar var olan ilmî birikiminin zayı olmaması için kabul ettiğini⁸² bildirmiştir. İmam Ebû Hanife'nin ders halkasının ünü uzak İslâm diyarlarından dâhi duyulmuş ve buralardan kendisine ilim öğrenmek için gelen öğrencileri olmuştur. Öğrencilerinin sayısının binlerle ifade edilmesi de⁸³ kendisine gösterilen ilginin büyüklüğünü açıklar durumdadır.

Kendisi ticaretle uğraşması ve sık sık ilim yolculukları yapması⁸⁴ sebebiyle hem dinî hem mezhepsel hem de kültürel anlamda büyük tecrübe sahibidir.⁸⁵ Birçok inanç ve mezhepten kişi ile görüşmüş onlarla cedel yapmış, onların görüşlerini de dinlemiştir. Bu sayede farklı görüşleri bizzat tanımış, onlar hakkında yakından bilgi sahibi olmuştur. Ebû Hanife kendisinin sahip olduğu tecrübelerin dışında zekâsı, ileri görüşlülüğü, hazır cevaplılığı ve ilmî birikimi sayesinde hem kendi ilmini ilerletmiş hem de büyük ilim sahibi öğrenciler yetiştirmiştir. Ebû Hanife hocası Hammad'dan sonra ders halkasının başına geçince her ne kadar büyük çoğunluk onu kabul etse de, bu ders halkasından ayrılanlar olmuştur. Daha sonraları bu ayrılanlar İmam Ebû Hanife'deki meziyetleri başka ders halkalarında bulamayarak geri dönmüş ve ders almaya devam etmişlerdir.⁸⁶ Bu halkalarda İmam Ebû Yusuf ve İmam Züfer gibi müçtehit derecesine yükselmiş büyük âlimler yetişmiştir.

Ebû Hanife'nin ders halkasının öğrenme metodunun öğrenciler ile istişareye dayandığını söylemek mümkündür.⁸⁷ İmam Ebû Hanife'nin ders halkası içerisinde halktan gelen sorular cevaplanmaya çalışılmıştır. Ders halkasının bel kemiğini düzenli olarak yürütülen dersler oluşturmaktadır.⁸⁸ Ders halkasında herkese söz hakkı vermiş, kendi görüşünü de söyledikten sonra kimseyi kendi görüşüne tâbi olmak için zorlamamıştır. Dersin sonunda ortaya çıkan sonuç için: “Bu bizim söylediğimiz söz en güzel sözdür. Kim bizim sözümüzden daha güzelini getirirse o hakikâte bizimkinden

⁸² el-Heytemi, *Fıkhın Sultanı Ebû Hanîfe*, 106.

⁸³ Uzunpostalcı, “Ebû Hanife”, X, 132.

⁸⁴ el-Mekkî, *Menâkıb*, I, 53-54.

⁸⁵ Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 441.

⁸⁶ el-Heysemî, *İmâm-ı Azam*, 75.

⁸⁷ Suyûti, *Ebû Hanîfe Müdafaası*, 26.

⁸⁸ Sağıroğlu, *İmâm-ı Azam*, 50.

daha yakındır.”⁸⁹ diyerek, farklı görüşlere açık olduğunu belirtmiş ve ilmin önünü kapatmamıştır.

Ebû Hanife'nin ders halkasında dikkat ettiği en önemli husus istişaredir. El-Mekkî (Ö.568/1172) *Menâkıb* 'ında bu duruma şu şekilde yaklaşmıştır: “Ebu Hanife, mezhebini talebeleriyle istişare esasına dayandırmıştır. Onlarla istişare etmeksizin kendi başına dine hiçbir içtihatla bulunmamış, Allah, Peygamber ve müminler için nasihatte bulunurken aşırı gitmemiştir. O, meseleleri tek tek ortaya atar, talebelerini dinler, kendi görüşünü söyler, onlarla bir ay, hatta daha fazla münakaşa ederdi. Nihayet o bütün esasları bu şekilde tespit etmiş ve mezhep bu şekilde oluşmuştur. En doğrusu ve gerçeğe en yakın olanı da budur. İnsanlar için bu, daha tatmin edici bir yoldur. Tek başına içtihat yapanların ve sadece kendi görüşüne bağlananların mezhebinden daha iyidir.”⁹⁰ demiştir.

Ebû Hanife'nin bulunduğu meclislerde sonuca bağlanan birçok mesele, mezhebin oluşmasında büyük rol oynamış ve mezhebin temellerini oluşturmuştur. Sonuca ulaşılan meseleler daha çok fikhî olmakla beraber itikat noktasında da mezhebin görüşleri bu meclislerde şekillenmiş denilebilir. Bu bilgiler ışığında, “Hanefilik” diye meşhur olan mezhebin; bir kişinin düşüncesi değil, başında Ebû Hanife bulunan büyük bir ders halkasının ürünü olduğu söylenebilir.

1.4. Faydalandığı Hocalar

İmam Ebû Hanife'nin yüzlerce hocasının olduğundan bahsedilir.⁹¹ Bu bahislerin doğruluk oranı yüksektir. Çünkü o ilim yolculukları yapmış ve özellikle hadis dinlediği hocalarının çok olması⁹² bu rivayetleri destekler niteliktedir. O ilim hayatı boyunca birçok ulemadan, fukahâdan ve muhaddisten ders alma fırsatı bulmuştur. Bu yüzden hocalarının ismi sayılamayacak kadar fazladır.⁹³ Ebû Hanife hocaları arasında en fazla Hammâd b. Süleyman'dan ders almıştır. Onun ilmi, hocası aracılığıyla; İbrâhim en-

⁸⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, XIII, 351.; Suyûti, *Ebû Hanîfe Müdafaası*, 26.

⁹⁰ el-Mekkî, *Menâkıb*, I, 391.

⁹¹ el-Heytemi, *Fıkhın Sultanı Ebû Hanîfe*, 99.

⁹² el-Heytemi, *Fıkhın Sultanı Ebû Hanîfe*, 100.

⁹³ Suyûti, *Ebû Hanîfe Müdafaası*, 24.

Nehaî(Ö.96/715), Ebû Amr eş-Şa'bî(Ö.104/723), Mesrûk b. Ecda'(Ö.41/662), Kadî Şüreyh(Ö.80/700), Esved b. Yezîd (Ö.75/795) ve Alkâme b. Kays'tan(Ö.62/682) gelmektedir. Bu kişilerin ilimleri de sahâbelerin ileri gelen âlimleri olan; Hz. Ali, Hz. Ömer, Abdullah b. Mes'ûd ve Abdullah b. Abbas'tan gelmektedir.⁹⁴ Kendisi bu kanallar sayesinde sahabenin içtihatlarını ve fetvalarını yakinen öğrenme fırsatı bulmuş ve bu sayede İslâm ilimlerini kaynağından öğrenme fırsatına erişmiştir. O, Ca'fer es-Sâdık(Ö.148/765) da dâhil olmak üzere⁹⁵ farklı görüşlerde hocalarla görüşmüş ve onlardan da ders dinlemiştir. Karşıdaki kişinin görüşüne kapılmadan sadece bir şeyler öğrenmek amaçlı yapılan bu dinlemeler,⁹⁶ Ebû Hanife'nin yetişmesinde büyük katkı sağlamıştır. Örnek olarak Ca'fer es-Sâdık'ı dinlemesine ve ilim öğrenmesine⁹⁷ rağmen hiçbir zaman Şîî olmamış⁹⁸ ve kendi yolundan sapmayarak, kendi düşünce sistemini ve İslâmî bakış açısını oluşturmuştur.

Ders aldığı kişiler içerisinde Ehl-i Beyt'ten olan Zeyd b. Ali (Ö.122/740) ve Muhammed Bâkır (Ö.114/733) gibi zamanının ileri gelen âlimleri de bulunmaktadır. Ebû Hanife birçok âlimden ders almış ve farklı mezheplerin ilimlerine de hâkim olmuştur. Ancak hiçbir zaman ilim aldığı bu kişilerden birine mensup bir âlim haline gelmemiştir. Ebû Hanife, Kur'an-ı Kerim ve hadisin yanında rey'e de büyük önem verdiği için dolayı Ehl-i Rey'in en büyük temsilcilerinden biri haline gelmiştir.⁹⁹

Buradaki dikkat edilecek önemli husus: Ebû Hanife'nin zamanının tüm âlimlerinden istifade edip kendisinin kabul ettiği ya da etmediği tüm ilmî bilgilerden haberdar olması ve kendisine herkesten farklı bir yol çizmesidir. Diğer âlimlerden ders almasına rağmen etkilenmemesi ve kendine özgü bir ders halkası ve ilim birikimi oluşturarak İslâm literatürüne yeni kavramlar kazandırması büyük bir başarıdır. Kendisi

⁹⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, XIII, 334-335.; Uzunpostalcı, "Ebû Hanife", X, 132.

⁹⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, XIII, 334-335.; es-Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, 58-59.

⁹⁶ Ebû Hanife ile Ca'fer es-Sâdık aynı yaşta olmaları hasebiyle bir hocalık talebelik ilişkisinden çok görüş alışverişi şeklinde görüşmelerden bulunmuşlardır. Bu görüşmelerin sebeplerini Ebû Hanife'nin ilme merakı ve ehl-i beyte karşı olan sevgisi olarak açıklayabiliriz. Bazı kaynaklarda Ca'fer es-Sâdık'ı Ebû Hanife'nin hocaları arasında geçmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Suyûti, *Ebû Hanîfe Müdafası*, 24.; Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, 124-126.; Acımamatov, *Fergana Vadisindeki Etkisi*, 23-24.

⁹⁷ es-Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, 87.

⁹⁸ Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 454.

⁹⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, XIII, 325.

Ehl-i hadis ile Ehl-i rey’i yakınlaştırmış rivayetlerden yararlanarak içtihat yolunu ve kıyas yöntemlerini sağlam bir zemine oturtmuştur. Bu sayede kendisinin zamanına kadar iki ayrı kutup gibi duran iki bakış açısını yakınlaştırmayı başarmıştır.¹⁰⁰ Bu bilgilere bakarak Ebû Hanife’nin sentez bir ilme sahip olduğu ve bu sentez ile de yeni ilimler ve kavramlar ürettiği söylenebilir.

1.5. Yetiştirdiği Talebeler

Ebû Hanife hocası Hammad¹⁰¹ (Ö.120/738) hayatta iken onun olmadığı zamanlarda ders halkasının başına geçmiş dersleri yürütmüştür.¹⁰² Bu dönem staj dönemi olarak kabul edilirse, hocası Hammad’ın yılında¹⁰³ vefatından sonra ders halkasının başına geçmiş ve yaklaşık otuz yıl kadar ders okutmuştur. Hocasının vefatından sonra arkadaşlarının ve öğrencilerin ısrarıyla ders vermeye başlaması kırk yaşlarına denk gelmektedir. O kendisine ders almak için gelen herkesi kırmayarak ders halkasına almaya çalışmıştır.¹⁰⁴ Öğrencilerinin birkaç bini bulunduğu¹⁰⁵ bahsedilmektedir. Bazı kaynaklarda Ebû Hanife’nin öğrencilerinin sayılmasının imkansız olduğundan ve bu kadar kalabalık bir öğrenci halkasına ulaşmanın kendisinden başka bir imama nasip olmadığından bahsedilmektedir.¹⁰⁶ Ondan birçok öğrenci ders öğrendiği gibi birçok âlim de derslerinden ve ilmî birikiminden nasiplenmiştir.

Onun derslerine birçok İslâm coğrafyasından öğrenciler katılmıştır.¹⁰⁷ Öğrencilerinden kimi içtihat derecesine ulaşmış kimi de bazı konularda uzmanlaşmışlardır. Ancak şunu kabul etmek gerekir ki onun ders halkasından herkes istifade edebilmiş ve o, İslâmî ilimlere büyük katkılar sunmuştur. Öğrencilerinden bazıları şunlardır:

¹⁰⁰ Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, 167.

¹⁰¹ Suyûti, *Ebû Hanîfe Müdafaası*, 25.

¹⁰² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, XIII, 333.; Köse, “Büyük Üstat Ebû Hanîfe”, 166.

¹⁰³ ez-Zehabî, *Siyer*, IX, 46.

¹⁰⁴ Ak, “İmam-ı Azâm Ebû Hanîfe’nin Hayatı ve İtikadî Görüşleri” 8.

¹⁰⁵ el-Kuraşî, *Tabakâti’l-Hanefiyye*, 28.

¹⁰⁶ el-Heysemî, *İmâm-ı Azam*, 68.

¹⁰⁷ Köse, “Büyük Üstat Ebû Hanîfe”, 166.

- İmam Ebû Yusuf (Ö.182/798)
- Muhammed b. Hasan Şeybânî (Ö.189/804)
- Züfer b. Hüzeyl (Ö.158/775)
- Hammâd b. Ebû Hanîfe (Ö.170/787)
- Hasan b. Ziyad Lü'lüi (Ö.204/819)
- Vekî b. El-Cerrâh (Ö.197/812)
- Ebû Mutî el-Belhî (Ö.195/814)
- Ebû Mukatil Hafs b. Selm es-Semerkindî (Ö.208/823)

Ebû Hanife'nin öğrencileri tabii ki bu kadar az olmamakla beraber burada bu kadarını zikretmenin kâfi olduğunu düşünmekteyiz. Talebelerinden birçoğu farklı coğrafyalara dağılarak onun ilmî mirasını insanlara anlatmışlardır. Aynı zamanda bu ilmi anlatma süreci, Hanefilik düşüncesinin yayılma serüveninin bir parçasını oluşturmaktadır. Ebû Hanife'nin bizzat kendisinin yazarak elimize kadar gelen çok az eseri olmasına rağmen bu kadar gelişmesinin ve ilminin yayılmasının en büyük etkeni olarak öğrencileri gösterilebilir.

1.6. Eserleri

Ebû Hanife'nin kendi yazmış olduğu ve bilgisi bize gelen başlı başına bir kitap bulunmayıp; kendisine nispet edilen risaleler bulunmaktadır.¹⁰⁸ Ebû Hanife'nin yaşadığı dönem yani hicri I. yüzyılın sonları ve II. yüzyılın başlarına denk gelen dönemde, İslâmî ilimler birbirinden keskin çizgilerle ayrılmamış¹⁰⁹ ve tedvin edilmemişti. Sahabe ve tâbiünden sonra İslâmî ilimleri ilk tedvin etmeye başlayan kişinin Ebû Hanife olduğu iddia edilmektedir.¹¹⁰ Sahabe ve tâbiünün Hz. Peygamberden aldıkları ilmi unutmaları ya

¹⁰⁸ Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 470.

¹⁰⁹ Bedir, *Entelektüel Biyografi*, 23.

¹¹⁰ Köse, "Büyük Üstat Ebû Hanîfe", 166.

da geri planda bırakmaları söz konusu olamazdı. Onlar bu ilmî birikimi yüreklerinde saklıyorlardı. Ancak daha sonraları bir tedvin ihtiyacı baş göstermiş ve Ebû Hanife'nin zamanına kadar olan ilmî birikimin sonraki nesillere aktarılması konusunda çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Yani Ebû Hanife'nin yaşadığı dönem, dinî ilimlerin tedvin edilmeye başlandığı bir dönem olarak kabul edilebilir. Ders halkalarında hocanın anlattığı konuların öğrenciler tarafından not alınması bu ihtiyacın bir göstergesi olarak görülebilmektedir. O dönemin geleneğine göre “hoca anlatır öğrenci yazar” anlayışının egemen olduğu¹¹¹ unutulmamalıdır.

Ebû Hanife'nin dönemi, bir hocanın kitap yazıp öğrencilerine ders okutma geleneğinin olmadığı bir dönemdir. Dönemin geleneği gereği Ebû Hanife'nin risaleleri dışında, kendi eliyle kaleme aldığı eserleri değil, kıymetli öğrencilerinin kaleme aldığı ilmî birikimden faydalanmaktayız. Kendisinin yazdığı eser olarak Osmân el-Bettî'ye (Ö.143/760) yazdığı, risale şeklindeki eser, İmam Ebû Hanife'ye nispet edilen en güvenilir eser olarak görülmektedir.¹¹²

İmam Ebû Hanife'ye nispet edilen eserler şu şekildedir:

1. *el-Fıkhu'l-Ekber*:¹¹³ Bu eser İslâm akaidine dair yazılmış bir eserdir.¹¹⁴ Kendisi burada Ehl-i Sünnet inancına ait bazı düşünceleri anlatmış ve açıklamıştır. İmam Ebû Hanife'nin bu eseri defalarca Türkçe de dâhil olmak üzere birçok dile çevrilmiş ve basılmıştır. Aynı zamanda birçok şerhi yapılmıştır. Bu eserin en fazla ilgi gören şerhleri

¹¹¹ Fığlalı, *İslâm Mezhepleri*, 134.

¹¹² Sönmez Kutlu, *Türklerin İslamlaşma sürecinde Mürcie ve tesirleri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2018, 22.

¹¹³ Mustafa öz, *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2018. 53-63.

¹¹⁴ Eserin yazma nüshalarından 5 tanesi İstanbul kütüphanelerinde mevcuttur. Türkiye dışında da birçok yazma nüshası bulunmaktadır. Eser Ebû Hanife tarafından yazılmamış, oğlu Hammâd b. Ebû Hanife'nin rivayet ettiği ve günümüze ulaşmış bir eserdir. Bkz. Kutlu, *Mürcie ve tesirleri*, 28-33.; Köse, “Büyük Üstat Ebû Hanife”, 172.; Uzunpostalcı, “Ebû Hanife”, X, 133.; Musa Kazım Arıcan, *Kültürel/ Dinî Farklılık ve Ebû Hanife*, Hece Yayınları, Ankara, 2015, 68.

Ebû'l-Münteha ve *Aliyyü'l-Kârî* şerhleridir.¹¹⁵ *el-Fıkhü'l-Ekber*'i ilk olarak Türkçeye çeviren kişi Süleyman Müstakim'dir.¹¹⁶ Eser tarihsiz olarak İstanbul'da basılmıştır.

2. *el-Müsned*: Öğrencileri tarafından bir araya getirilen ve kaynağı itibariyle İmam Ebû Hanife'ye nispet edilen hadisleri¹¹⁷ ihtiva eden eserdir. Bu eser, İmam Ebû Hanife'nin içtihatlarında delil olarak kullandığı hadisleri içinde barındırır.¹¹⁸ Beyazizâde (Ö.1098/1687) bu hadislerin sahâbe ve tabiünden duyduğu hadisler olduğunu nakletmiştir.¹¹⁹ Onun yirminin üzerinde Müsned'i bulunduğu bilgisi de mevcuttur.¹²⁰ Ebû Hanife'e nispet edilen Haskefi'nin rivayeti olan *el-Müsned* adlı eser Kahire'de 1981 yılında basılmıştır. Günümüzde bu esere rahatlıkla ulaşılabilmektedir. Hadisleri kendisinin yazmaması eserin ona nispet edilmesini zayıflatmaz. Çünkü o dönemde hadis yazma faaliyetleri yaygın değildi. Bu sebeple kendisinden sonra Öğrencileri kendisinden duydukları öğrendikleri hadisleri bir araya getirmişlerdir.¹²¹

3. *Fıkhü'l-Ebsat*: Eser, Ebû Mutî' el-Belhî (Ö. 199/814) tarafından rivayet edilmiş, soru cevap şeklinde yazılmış ve İnanç esaslarını ihtiva eden eseridir.¹²² Bu eser ilk defa *el-Fıkhü'l-Ekber* adıyla anılmış ve 1890'da yayımlanmıştır.¹²³ Eser Ebû Hanife tarafından yazılmamış ve Öğrencisi tarafından telif edilmiştir. Eserin günümüzde *Fıkhü'l-Ebsat* ismi ile Türkçeye çevirileri mevcuttur.¹²⁴

4. *el-Âlim ve'l-Müteallim*: Eser öğrenci ile hoca konuşmasına benzeyen bir eserdir. Hocanın Ebû Hanife olduğu kabul edilerek¹²⁵ ona nispet edilmiştir. Eser soru-cevap

¹¹⁵ *el-Fıkhü'l-Ekber*'in şerhleri hakkında geniş bilgi için bkz. Fuat Sezgin, *Târîhu't-Turâsi'l-Arabî*, Arapçaya çev. Mahmud Fehmi Hicâzî, Câmîatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, Riyad, 1983, I, 3, 38-41.

¹¹⁶ Kutlu, *Mürchie ve tesirleri*, 28.

¹¹⁷ Arıcan, *Kültürel/ Dinî Farklılık*, 67.

¹¹⁸ Köse, "Büyük Üstat Ebû Hanîfe", 172.

¹¹⁹ Beyazizâde Ahmed Efendi, *İmam Azam Ebû Hanîfe'nin İtikadî Görüşleri*, çev., İlyas Çelebi, İstanbul, MİFAV Yayınları, 1996, 35.

¹²⁰ Uzunpostalcı, "Ebû Hanife", X, 134.

¹²¹ Acımamatov, *Ebû Hanîfe ve Fergana Vadisindeki Etkisi*, 67.

¹²² Abdulkâhir b. Tâhir b. Muhammed el-Bağdadî, *Kitâbu Usûli'd-Dîn*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1981, 308.; Arıcan, *Kültürel/ Dinî Farklılık*, 67.

¹²³ Carl Brockelmann, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî*, çev., Abdulhalim en-Neccâr, Dârü'l-Meârif, Kâhire III, 1991, 240.

¹²⁴ Bkz. Öz, *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, 33-52.

¹²⁵ Kutlu, *Mürchie ve tesirleri*, 23.

şeklinde kaleme alınmış olup; başka iddialar olsa da Ebû Hanife'nin öğrencisi Ebû Mukatil Hafs b. Selm es-Semerkindî (Ö. 208/823) tarafından rivayet edilmiş olduğu görüşü daha güçlüdür.¹²⁶ Eser kırk üç soru ve cevaptan oluşan itikâdî konuları barındıran bir eserdir.¹²⁷ *el-Âlim ve'l-Müteallim'in* Ülkemizde bazı kütüphanelerde yazma nüshaları bulunmaktadır.¹²⁸ Eser Kevserî (Ö.1879/1952) tarafından Haydarabad'da 1949'da Kâhire'de¹²⁹ ise 1981 de neşredilmiş ve yayımlanmıştır. Ülkemizde Mustafa öz tarafından 1981 yılında İstanbul'da yayımlanmış ve 2018'de de 14. baskısını yapmıştır.¹³⁰

5. *er-Risâle ilâ Osman el-Bettî*: Bu eser, akâid konularında cevap vermek için Ebû Hanife'nin zamanının Basra kadısı Osmân el-Bettî'nin (Ö.143/760) ircâ konusundaki sorularına cevap olarak yazdığı bir risaledir.¹³¹ Kendisinin yazdığı en güvenilir eser olarak nitelendirilmektedir.¹³² Eser'in yazma şeklinde İstanbul'da üç adet nüshası bulunmaktadır.¹³³ Kevserî bu eseri *el-Âlim ve'l-Müteallim ve Fikhü'l-Ebsat* ile beraber Kahire'de 1949 yılında yayınlamıştır. Mustafa öz, *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri* isimli çalışması içerisinde 1981 yılında bu eseri de neşretmiş ve Türkçeye çevirmiştir.¹³⁴

6. *el-Vasıyye*: Akaid konularını özet şekilde ele alan bir eserdir. Bu eserlerin birçok şerhi yapıldığı gibi¹³⁵ Türkçeye tercümesi de yapılmıştır. Ebû Hanife'ye birden fazla *Vasıyye* eseri atfedilmektedir.¹³⁶ Mustafa Öz'ün neşrettiği *el-Vasıyye* Kâhirede

¹²⁶ el-Mekkî, *Menâkıb*, I, 86.; Sezgin, *Târîhu't-Turâsi'l-Arabî*, I, 3, 49.; Acımamatov, *Ebû Hanîfe ve Fergana Vadisindeki Etkisi*, 60.

¹²⁷ Öz, *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, 7-57.

¹²⁸ Bu eserin Süleymaniye kütüphanesinde bulunan bazı nüshaları şunlardır: Fatih Nu: 005392; Esad Efendi Nu: 003522; Damad İbrahim Nu: 000297; Raşid Efendi Nu: 001016. Çorum İlahiyat kütüphanesi Nu: 001545/2.; Acımamatov, *Ebû Hanîfe ve Fergana Vadisindeki Etkisi*, 61.

¹²⁹ Sezgin, *Târîhu't-Turâsi'l-Arabî*, I, 3, 49.

¹³⁰ Öz, *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, (içerisinde) 7-57.

¹³¹ Brockelmann, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî*, II, 262.; Sezgin, *Târîhu't-Turâsi'l-Arabî*, I, 3, 48.; Uzunpostalcı, "Ebû Hanife", X, 134.

¹³² Acımamatov, *Ebû Hanîfe ve Fergana Vadisindeki Etkisi*, 60.; Kutlu, *Mürchie ve tesirleri*, 22.

¹³³ Sezgin, *Târîhu't-Turâsi'l-Arabî*, I, 3, 489.

¹³⁴ Öz, *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, (içerisinde) 59-63.

¹³⁵ Kutlu, *Mürchie ve tesirleri*, 28-29.

¹³⁶ Brockelmann, Ebû Hanife'nin beş adet Vasiyye adlı söz ederken, Bkz. *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî*, II, 260-261.; Sezgin, dört adet Ebû Hanife'ye nispet edilmiş Vasiyye'den bahsetmektedir. Bkz. *Târîhu't-Turâsi'l-Arabî*, I, 3, 45-48.

neşredilmiş *el-Vasiyye*'dir. Öz, Eseri 1981 yılında , *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri* ismi ile yayınlamış ve içerisinde bu esere de yer vermiştir.¹³⁷

Bu eserlere ek olarak, oğlu Hammâd'a yazdığı, Yûsuf b. Hâlid es-Semtî'ye yazdığı ve Ebû Yusuf'a yazdığı *el-Vasiyye* adında kendisine nispet edilen farklı eserleri de bulunmaktadır.¹³⁸ *El-Kasîdetü'n-Nu'mâniyye*¹³⁹ isimli eseri de Hz. Peygamber'e (s.a.s.) yazdığı naâdtır. Farkı dillerde şerh edilmiştir.¹⁴⁰ Bu eserlerden başka Ebû Hanife'ye nispet edilen pek çok eser olmakla beraber İslâm âlimlerinin genel kanaat olarak kabul ettiği eserler, bunlardan oluşmaktadır.

¹³⁷ Öz, *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, (içerisinde) 59-63.

¹³⁸ Suyûti, *Ebû Hanife Müdafaası*, 29.

¹³⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Ünsal, "İmam Ebû Hanife Hakkında Yazılmış Eserler Bibliyografyası", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 15, 1-2, 2002, 335.

¹⁴⁰ Uzunpostalcı, "Ebû Hanife", X, 134.

II. BÖLÜM

İSLAM DÜŞÜNCESİNDE İMÂMET-SİYASET KONUSUNA GENEL BİR BAKIŞ

“İmamet” kavramının sözlük anlamı olarak; öne geçmek, kastetmek ve bir şeye yönelmek gibi anlamlarda kullanılmaktadır.¹⁴¹ İstilahî kullanım da imam; bir mezhebin önderine, içtihat derecesine ulaşmış, namaz kıldıran ve İslâm ümmetini yöneten kimse gibi anlamlara gelmektedir.¹⁴² İslâm önderliği için İmamet kavramı kullanıldığı gibi hilâfet kavramı da kullanılmıştır. Mâturûdî geleneğinin önde gelen temsilcilerinden olan Ömer Nesefî (Ö.537/1142) bu kavramın Hz. Peygamber’den (s.a.s) sonra dört halife ve bunlardan sonra gelen İslâm devleti başkanlığının ismi olduğu üzerinde durmuş ve hilâfet kavramını: “Hz. Muhammed’e (s.a.s) vekil olmak, Müslümanları ve İslâm’ı koruma ödevini yerine getirmedir.”¹⁴³ şeklinde tanımlamıştır. İmamet kavramını en fazla kullanan grup Şii’lerdir. Çünkü onların mezheplerinin temelinde halîfeliğin Hz. Ali’nin hakkı olduğu ve bu hakkın ilk üç halife tarafından ihlal edildiği düşüncesi bulunmaktadır.

İslâm ümmeti Hz. Peygamber (s.a.s) vefat ettikten sonra hemen bir halife seçilmesi gerektiği düşüncesine kapılmış ve Benî Sâide gölgeliğine toplanan grup tarafından kimin halife olarak seçilmesi gerektiği konusunda bir girişimde bulunmuşlardır. Bu toplantı bazı sıkıntılara sebep olsa da nihayet Hz. Ebu Bekir (r.a) halife olarak seçilmiş ve ilk halife olarak görevine başlamıştır.¹⁴⁴ Bu hadisenin, var olan İslâm Devletinin Hz. Peygamber’den (s.a.s) sonra kim tarafından yönetileceği sorununun çözülmesi amacıyla yapıldığı bellidir. Ancak Hz. Peygamber (s.a.s) daha yeni vefat etmişken bu toplantının bu kadar acele yapılması İslâm düşünürleri tarafından uzun süre tartışılmış ve tartışılmaya da devam etmektedir.

¹⁴¹ İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arab*, Beyrut, Dârü's-Sadr, t.y., XI, 22-24.

¹⁴² Şemseddin Sami, *Kâmûsi Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1978, 162.

¹⁴³ Ömer Nesefî, *Akaid*, nşr., M. Seyyid Ahsen, Otağ Yayınları, İstanbul, 1971, 187.

¹⁴⁴ Şehristânî, *Milel ve Nihal*, çev., Mustafa Öz, haz., Mehmet Dalkılıç, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2017, 36-37.

İslâm Ümmetinin kendilerine bir yönetici seçmelerinin gerekliliği konusunda İslâm mezhepleri tarafından farklı yorumlar yapılmıştır. Ancak genel olarak İslâm mezhepleri ümmeti yönetecek bir yöneticinin zorunlu olduğu görüşündedir.¹⁴⁵ Ehl-i Sünnet imam tayin etmeyi ümmetin üzerindeki bir görev olarak görmektedir.¹⁴⁶ İmam tayin etmenin gerekliliği konusunda Mezhepler farklı deliller öne sürmüşlerdir. Müslümanların Hz. Peygamber daha defnedilmeden Sâide gölgeliğinde toplanarak imam seçim işine girişmeleri ümmetin buna olan ihtiyacının bir göstergesi olarak algılanabilir. Bu mesele başka bir yönü ile değerlendirilecek olursa; ümmeti bir arada tutacak; din ve devlet işlerini yönetecek bir liderin olması elzemdir. Çünkü insan doğası gereği buna ihtiyaç duymakta ve yönetme ve yönetilme düzeni içinde yaşamayı istemektedir.¹⁴⁷

Genelde Sunnî düşüncede imâmet ve hilâfet kavramı aynı görev ve sorumluluk için kullanılmaktadır.¹⁴⁸ İslâm âlimleri tarafından bu kavramların farklı tanımları yapılmış ve farklı anlamlar yüklenmiştir. Bu iki kavramı Hz. Peygamber vefat ettikten sonra İslâm devletinin başına geçerek din ve devlet işlerini yürütme görevi¹⁴⁹ olarak anlamak konumuz açısından yeterli olacaktır.

2.1. Yöneticinin Zarurieti

İbn Hazm (Ö.456/1064), İslâm literatüründe imâmet konusuna en fazla önem veren ve hatta inanç esası haline getiren Şia'nın, Hâriciler'in büyük kısmının, Ehl-i Sünnet, Mürcie ve Mutezile'nin tamamının İslâm ümmetinin bir imam seçmelerinin farz

¹⁴⁵ Seyyid Şerif Alî b. Muhammed b. Ali Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, thk. M. Bedruddîn el-Halebî, Matbaatu's-Saade, Mısır 1907, VIII, 344.; Sa'deddin b. Mes'ûd b. Ömer b. Abdullah Taftazânî, *Tehzîbu'l-Mantık ve'l-Kelâm*, Mısır, Matbaatu's-Saâde, 1912, III, 282.; Ebu'l-Yusr Muhammed Pezdevi, *Ehl-i sünnet Akaidi*, Trc. Şerafettin Gölcük, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1994, 268.

¹⁴⁶ Abdulkâhir el-Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. ve thk., Ethem Ruhi Fığlalı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2018, 275.

¹⁴⁷ Abdülhakim Nas, *İmâmet Probleminin Sünnî Literatüre Girişi ve Bâkılânî'ye Göre İmâmet*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstütüsü, İstanbul, 1998, 60-61.

¹⁴⁸ Hasan Gümüšoğlu, *İslam'da İmamet ve Hilâfet*, İstanbul, Kayıhan Yayınları, 1999, 318.

¹⁴⁹ Ebi Hasan Ali b. Muhammed b. Habib el-Basrî Mâverdi, *el-Ahkâmüs-Sultâniyye el-Vilâyâtü'd-Diniyye*, thk., Halid Abdullatif, Daru'l-Kitabi'l-Arabi, Beyrut, 1990, 29.

olduğu görüşünde birleştiklerinin ifade etmektedir.¹⁵⁰ Abdulkâhir el-Bağdadî (Ö.429/1037-38), Ehl-i Sünnetin, bir imam belirlemenin İslâm ümmetinin üzerine yüklenmiş bir iş olduğu savunduklarını belirtmiştir.¹⁵¹ Ehl-i sünnet âlimlerinden ve Mâturûdî düşüncenin önde gelen âlimlerinden olan Ebu'l-Muîn en-Nesefî (Ö.508/1114): “Muhakkak ki Müslümanların bir imâmının olmasına zorunluluk vardır.” şeklinde görüş belirtmiştir.¹⁵² Ebû Hanife'nin de bu konuda burada değindiğimiz Ehl-i Sünnet düşünürleri gibi düşündüğü kanaatindeyiz. Çünkü burada zikredilen kişilerin Ebû Hanife'nin öğrencisi konumunda olmaları hasebiyle aynı çizgiden yürümektedirler. Ayrıca Ebû Hanife'nin hayatına bakıldığında mevcut yönetimleri eleştirdiği ancak bu yönetimi kaldırmak ve yöneticisiz bir ümmet için uğraşmadığı görülmektedir. Bu sebeple onun İslâm ümmetinin başında bir yöneticinin olması gerektiği düşüncesinde olduğu kanaatinde olduğunu kabul etmek yerinde bir düşünce olacaktır.

2.2. Yöneticinin Seçimi

Hz. Peygamber (s.a.s) vefat ettikten sonra ortaya çıkan hilâfet görevini ilk yerine getiren kişi Hz. Ebu Bekir (r.a)'dır. Onun hilâfete gelme şekli İslâm âlimleri tarafından hala tartışılmaktadır. İlk halîfenin seçiminden bu yana İslam ümmeti halîfenin nasıl seçileceği konusunda ittifak sağlayamamıştır. Daha sonraları bu konuda âlimler bazı yorumlar getirmişlerdir. Ancak yapılan yorumlar tüm çevreler tarafından kabul edilmediğinden bu konu maalesef günümüzde hilâfet müessesesinin kalkmasına rağmen hala tartışılmaya devam edilmektedir.

Yöneticinin tayini konusu üzerinde en fazla duran gurup yine Şia'dır. Şia, İmametinin nass ve tayin ile belirlendiğini ve Hz. Ali'den (r.a) önce halîfelik yapanların halîfeliklerini geçersiz olduğu iddia edilmektedir. Onlara göre Hz. Peygamber

¹⁵⁰ Ebu Muhammed Alî b. Ahmed el-Endelûsî İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-Mile'l ve'l-Ehvâi ve'n-Nihal*, Beyrut, tsz., IV, 149; Sa'deddin b. Mes'ûd b. Ömer b. Abdullah Taftazânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, thk. Abdurrahmân Umeyre, Âlemu'l-Kutub, Beyrut, 1998, IV, 235.

¹⁵¹ el-Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 275-276.

¹⁵² Ebu'l-Muîn Meymûn b. Muhammed Nesefî, *Tabıratu'l-Edille*, thk. Hüseyin Atay & Şaban Ali Düzgün, DİB Yayınları, Ankara 2003, II, 431.

(s.a.s)vefat etmeden önce Hz. Ali’yi (r.a) imam tayin etmiştir.¹⁵³ Şia dışında Mutezile, Cebriyye ve Haricilerin büyük bölümüne göre “Ehlü’l-Hal ve’l-Akd’in beyatı” diye bilinen, devletin ileri gelenlerinin devlet yönetmeye uygun kişiler arasından birini seçme yöntemini kabul etmişleridir.¹⁵⁴ Bu durum aslında bir bakıma ümmetin akdidir. Bu sebeple ümmetin icması olması gerekmektedir. Yani bu görüşü savunanlara göre ümmetin kendisine kıymet verdiği kişilerin tüm ümmete bir imam seçmesi ve bu imama da tüm ümmetin biat etmesi şeklinde gerçekleşmesi gerekmektedir. Mâturûdî âlimlere göre de hilâfete geliş şekli ehlü’l-hal ve’l-akd kuralına göredir.¹⁵⁵ Burada Ebû Hanife’nin Abbasî halîfesi Mansur’un kendisini biat etmesi için çağırıldığında: “...Takva sahiplerinden iki kişi bile senin üzerinde birleşmedikleri halde sen hilâfet makamına geçtin. Hakikatta ise hilâfet Müminlerin icması ve meşveretiyle olur...”¹⁵⁶ sözünden hareketle onun da bu görüşe sahip olduğu manası çıkartılabilmektedir. “Takva sahiplerinden iki kişi bile senin üzerinde birleşmedikleri halde” derken kendisinin halife olması için belli bir zümrenin biat etmesi gerektiğine vurgu yapmaktadır. Bu sebeple Ebû Hanife’nin imâmet anlayışında ümmetin icmasının büyük önemi olduğu anlaşılmaktadır.

Diğer bir imâmete gelme yöntemi ise bir önceki halîfenin kendisinin yerine birisini önermesidir. Hz. Ebu Bekir’in (r.a.), Hz. Ömer’i (r.a.) kendi yerine teklif etmesi¹⁵⁷ bu şekilde bir hilâfete gelme şekli olarak değerlendirilmiştir.¹⁵⁸ Ancak burada ehil olan herhangi birini mevcut halîfenin kendi yerine bırakması söz konusudur. Ayrıca yerine bıraktığı kişi Hz. Peygamber’in (s.a.s) güvendiği kimselerden olan Hz. Ömer (r.a.)’dır. Ancak Emevîler’e gelindiğinde ise Muaviye’nin oğlu Yezid’i kendi yerine halife olarak bırakması hilâfetin saltanata dönüştürülmesi anlamı taşıdığı için Hz. Ebu Bekir’in (r.a.), Hz. Ömer’i (r.a.) yerine bırakması ile alakası bulunmamaktadır. Cüveynî, (Ö.478/1085) “...İslâm tarihinde Dört Raşid Halîfeden sonra hilâfet konusunda bir

¹⁵³ Ebû’l-Hasen el-Eş’arî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyin ve İhtilâfu’l-Musallîn*, çev., Mehmet Dalkılıç & Ömer Aydın, Kabcacı Yayinevi, 2005, 48-49.

¹⁵⁴ Taftâzânî, *Şerhu’l-Mekâsüd*, III, 488-489.

¹⁵⁵ Pezdevi, *Ehl-i sünnet Akaidi*, 276.; Neseî, *Tabsıratu’l-Edille* II, 838, 842.

¹⁵⁶ es-Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, 68-69.

¹⁵⁷ Ebû Ca’fer Muhammed ibn Cerîr et-Taberî, *Târîhi’l-Umem ve’l-Mülk*, Matbaatü’l-İstikâme, Kâhire, 1939, II, 618.

¹⁵⁸ Taftâzânî, *Şerhu’l-Mekâsüd*, III, 516.

sapma ve inkıraz yaşanmış, bu işe bir takım şaibeler, yolsuzluklar ve haksızlıklar karıştırılmıştır. Bunun neticesinde imâmet ısıricı bir krallığa dönüştürülmüştür.”¹⁵⁹ demiştir. Aynı zamanda Cüveynî, mevcut halîfenin kendisinin yerine geçecek halîfeyi seçmesini caiz görmektedir ve bu konuyu şu şekilde açıklamıştır: “İmâmın ölümünden sonra kendi yerine geçmek üzere görevlendirdiği kişi Müslümanların imâmı, İslâm'ın ve dinin koruyucusu, âlemlerin sığınağıdır. Veliyyu'l-ahd şeklinde imâm atama işinin aslı, şeriat âlimlerinin icmasıdır. Zira Rasulullah (s.a.s.)'in halîfesi Hz. Ebu Bekir Ömer b. Hattab'ı veliyyu'lahid olarak belirleyince ve onu kendisinden sonra imâmet görevine teklif edince Hz. Peygamber'in Sahâbîlerinden hiç kimse bu konuda karşı çıkmadı ve reddini açığa vurmadı.”¹⁶⁰ Burada anlayabildiğimiz kadarıyla ümmetin, mevcut halifenin yerine bırakılan kişinin halîfe olmasından rahatsız olmaması ve Müslümanların razı olduğu kişilerin seçilmesi sonucu oluşan imâmet caizdir. Ancak burada dikkat edilmesi gereken konu şeklen bir icma oluşmasa dahi gönüllerin icmasının oluşması sonucu, oluşan imâmetin caiz olduğudur. Ebû Hanife ilk dört halîfenin hilâfetini kabul etmektedir.¹⁶¹ Bu sebeple yukarıda bahsettiğimiz müminlerin kabul ettiği bir halîfeyi mevcut halîfenin yerine bırakmasında herhangi bir beis görmediğini ifade edebiliriz. Ancak burada bu halîfe seçme şeklinin sadece Hz. Ömer için geçerli olması ihtimalinden dolayı genel anlamda böyle bir halîfe seçimini onayladığı düşünmemekteyiz.

Diğer bir halîfeliğe gelme yolu ise zor kullanma ve kılıç zoru ile halîfeliği mevcut halîfeden almaktır. Bu konu halîfenin azledilmesi konusu ile de alakalıdır. Yani hangi durumlarda yönetici azledilir ya da hangi durumlarda bu yol kullanılmalı konusu tartışma konusu olmuştur. Bu azledilme işlemi, güçlü bir liderin mevcut halîfenin galebe yoluyla görevden alma olarak anlamak mümkündür. Emevîlerin ve Abbâsîlerin halîfeliği almasını bu yönteme benzeten İbn Teymiyye (Ö.728/1328), Ehl-i sünnetin ehil olmayan bir yöneticinin başa geçmesini savunmalarının söz konusu olmadığını iddia etmektedir. Ancak Ehl-i Sünnetin zorunlu olarak başa gelen mevcut hal gereği bu

¹⁵⁹ Ebu'l-Maali Abdu'l-Melik b. Abdillâh b. Yusuf Cüveynî, *Ğiyasu'l-Ümem fi Tiyasi'z-Zülem (Ğiyâsi)*, thk., Mustafa Ali-Fuâd Abdulmun'im Ahmed, Dâru'z-Zâhim, Beyrut, 2007, 146.

¹⁶⁰ Cüveynî, *Ğiyasu'l-Ümem*, 143-144.

¹⁶¹ Beyazızade, *Ebu Hanife'nin İtikadi Görüşleri*, 140-143.

durumu en uygun yöntemle düzeltme yoluna gittiğini iddia etmiştir. Ancak istikrar sağlandığı ve dinin gereklerine uygun hareket ettikleri sürece bu imamlara itaati uygun gördüklerini söylemiştir.¹⁶²

Bu konuda Ebû Hanife'nin mevcut iktidarın yaptığı yanlışlar dolayısıyla eleştirmesi ve mevcut iktidara karşı ayaklanmaları desteklemesi gerçekten düşündürücüdür. Ebû Hanife'nin hayatına bakıldığında gerçekleri savunma konusunda korkusuz bir tavır sergilediği görülmektedir. Onun özellikle adalet koşununda sözünü esirgememiş olması ve hiçbir iktidarın hizmetine girmemiş olması hilâfet anlayışı hakkında azda olsa fikir vermektedir. Ancak mevcut halîfelerde gördüğü eksikliklerden dolayı mı yoksa yetkinin yükünden dolayı mı bu tavrı aldığı konusu hakkında kaynaklarda çok fazla bilgiye ulaşamadık. Bu sebeple ileride bu konu daha geniş ele alınarak açıklanmaya çalışılacaktır.

2.3. İmam Olacak Kişide Bulunması Gereken Vasıflar

Halife olacak kişinin taşıması gereken vasıflar konusunda farklı yorumlar ve değerlendirmeler yapılmıştır. Mevdudî (Ö.1903/1979) bu şartları ilk ortaya koyan kişinin Ebû Hanife olduğunu bildirmiş ve bu konuda şunları söylemiştir: “Hilâfet için şart olan ehliyyet vasıfları şunlardır ve bu vasıflar ilk olarak Ebu Hanîfe tarafından tesbit edilmiş, daha sonraki fakîh ve kelâmcılar tarafından kullanılmıştır: Müslüman olmak, erkek ve hür olmak, ilim sahibi olmak, hasselerinin sağlam ve yerinde olması, vücut organlarının sağlam ve yerli yerinde olması.”¹⁶³

Farklı imamların farklı görüşleri olmakla beraber imamda bulunması gereken hususlar, âlimler tarafından genelde; Müslüman olmak,¹⁶⁴ akil ve baliğ olmak, erkek olmak,¹⁶⁵ Kureyşli olmak, ilim sahibi olmak, adaletli olmak ve basiretli olmak gibi özellikler ortaya koymaktadırlar. Bakıllanî (Ö.403/1013), imam olacak kişinin

¹⁶² Ebu'l-Abbas Takiyyuddin Ahmed b. Abdülhalim İbn Teymiyye, *Minhâcü's-Sünneti'n-Nebeviyye fî Nakdi Kelâmi's-Şî'a ve'l Kaderiyye*, thk. Muhammed Reşad Sâlim, Mektebetü İbn Teymiyye, Kahire, 1986, I, 547-548.

¹⁶³ Ebu'l-A'la Mevdudî, *Hilâfet ve Saltanat*, trc. Ali Genceli, Hilal Yayınları, İstanbul, tsz, 352.

¹⁶⁴ İslam âlimleri İslam ümmetinin başına Müslüman olmayan birinin geçmesine cevaz vermemişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Hazm, *el-Fasl*, VII, 10.; Taftazânî, *Şerhu'l Makâsîd*, V, 233.

¹⁶⁵ İbn Hazm, *el-Fasl*, IV, 179.; Taftazânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, V, 233

özelliklerine vurgu yaparken raşit halîfeleri örnek göstererek ve Kureyşli olmanın şart olduğunu ileri sürer. Aynı zamanda hadleri yerine getirme savaş durumlarını iyi yönetebilme ve dirayetli olma özelliklerine de vurgu yapmaktadır.¹⁶⁶ İbn Teymiyye ise, bir imam da olması gereken vasıfları sıralamak yerine daha geniş anlamda yöneticide bulunması gereken vasıflardan bahsederek özellikle, adaletli olma, kuvvetli ve güçlü olma ve emanete ihanet etmeme gibi özelliklere vurgu yapmaktadır.¹⁶⁷

Bu konuda özellikle Ebû Hanife'nin döneminde mevcut halîfeleri eleştirirken üzerinde durduğu adaletli yönetici ve günümüze kadar tartışılmaya devam eden hilâfetin Kureyşliliği konusu üzerinde durmak istiyoruz.

Adalet bir imamda olmazsa olmaz özelliklerden birisidir. Çünkü sosyal anlamda birlik ve beraberliği sağlayabilmenin en önemli yapı taşı adalettir. Bu adaleti de ümmetin basında ki imam sağlayacağına göre öncelikle onun adaletli davranabilme yetisine sahip olması elzemdir. Ebû Hanife'nin izinden giden İmam Mâturûdî (ö. 333/944), yöneticinin takva sahibi olması gerektiğini belirtmiştir.¹⁶⁸ Ancak burada bahsi geçen takva Allah'tan korkması dolayısıyla adaletsizlik yapmaması anlamı taşımaktadır. Yani takva sahibi olan yönetici adaletsizlik yapmaz. Bu sebeple yöneticinin takva sahibi olması gerektiği savunmaktadır. Ebû Hanife'nin kendisine hediye gönderen halife Mansur'a: "Bu malı zulmettiğin kimseye değil de kayırdığına verse daha iyi olur. Bundan bir dirheme dahi dokunmam için boynumu vursalar dahi ona dokunmam." şeklindeki cevabı bu konu hakkında takva konusunu ön plana çıkardığını göstermektedir. Mansur'un kadılık teklif etmesinden sonra bu görevi kabul etmeyen Ebû Hanife'ye Mansur'un eziyet etmesi sonucu Ebû Hanife'nin Mansur'a: "Ey Mansur Allah'tan kork ve ancak Allah'tan korkan kimselere görev ver!..." şeklindeki sözleri İmam da olması gereken en önemli vasıflardan birinin takva ve buna bağlı olarak adalet olduğunu göstermektedir. İmam Mâturûdî'nin İmam da bulunması gereken vasıflar

¹⁶⁶El-Kadî Ebî Bekr b. Et-Tayyib Bâkılânî, *Kitâbu Temhîdû'l-evâil ve Telhîsü'd-delâil*, nşr., İmamüddîn Ahmed Haydar, Müessesetü'l-Kütbi's-Sekâfiye, Beyrut, 1993, 471.

¹⁶⁷ Ebu'l-Abbas Takiyuddin Ahmed b. Abdülhalim İbn Teymiyye, *Minhâcû's-Sünneti'n-Nebeviyye fi Nakdi Kelâmi's-Şî'a ve'l Kaderiyye*, thk., Muhammed Reşad Sâlim, Mektebetü İbn Teymiyye, Kahire, 1986, I, 527-549.

¹⁶⁸ Nesefî, *Tabsıratu'l-Edille*, II, 437.

içerisinde Takvaya vurgu yapması ve takvalı olan kişinin de adaletsizlik yapmayacağını belirtmesi, Ebû Hanife'nin bu onudaki tutumunun bir yansıması olarak anlaşılabilir. Taftazânî (Ö.792/1390) ise; “Fasık kişi din işine ehil değildir. Onun emir ve yasaklarına güvenilmez. Zâlim kişi ise din ve dünya işlerine hâlel getirir. Velâyete nasıl ehil olabilir ki? Zaten vâlî (imâm) zâlimin şerrini defetmek amacıyla atanmıştır. Kurdu iş başına getirilmesi acaip değil midir?”¹⁶⁹ diyerek imam olacak kişinin adaletli olması gerektiğine vurgu yapmıştır. Anlaşılacağı üzere bir yöneticinin adil olması gerektiğini ileri gelen âlimler de savunmuştur. Bu konu fitrat olarak da insanın doğasında olan bir durum olduğundan dolayı bunun tersini savunan bir gurup çıkmamıştır.

İmamet tartışmalarının diğer bir boyutu ise imamların Kureyş'ten olması meselesidir. Bu konu geçmişten günümüze tartışıla gelmiştir. Ehl-i Sünnet âlimleri imâmet için Kureyşli olmanın gerekliliğini Hz. Peygamberden (s.a.s) rivayet edilen imâmetin Kureyş'ten olduğunu bildiren hadisi delil olarak göstermektedirler.¹⁷⁰ Taftazânî ise, imâmetin Kureyşliliğini Hz. Peygamber'den gelen hadis ile beraber bu konuda icma olduğunu belirterek¹⁷¹ konuyu kapaatma yoluna gitmiştir. Ebû Hanife'nin talebesi durumunda olan İmam Mâturûdî, imam olacak kişide öncelikle takva, ilim ve vera şartlarının bulunmasının gerekli olduğunu bildirirken; bazı şart ve durumlardan dolayı Kureyşlilik şartının sünnet ile belirlendiğini bildirmiştir.¹⁷² Ona göre itibarlı insanların ümmetin başında durarak onları yönetmesi ve diğer Müslümanların da ona itaat etmesi zorunludur. Araplar geçmişten beri Kureyş'e itibar etmişlerdir. Bu sebeple halîfelik Kureyş'e emanet edilmiştir.¹⁷³ Taftazânî ise: “Kureyşten imâmette aranan şartları taşıyan birisi bulunmadığında Kinâne oğullarına mensup biri, onlardan da bulunmadığında Hz. İsmail'in oğullarından birisi, onun evladından da bulunmadığında

¹⁶⁹ Taftazânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, V, 244.

¹⁷⁰ Pezdevî, *Ehl-i sünnet Akaidi*, 269.; Taftazânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, V, 244.; Ayrıca bakınız; Hatipoğlu, *Hilafetin Kureyşliliği*, 88-92.

¹⁷¹ Taftazânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, V, 245.

¹⁷² Neseî, *Tabsıratu'l-Edille*, II, 437.

¹⁷³ Neseî, *Tabsıratu'l-Edille*, II, 438.

Acem (Arap olmayanlardan) biri yönetime getirilir.”¹⁷⁴ şeklinde görüş bildirerek Kureyşlilik konusunu ılımlı bir hale getirmeye çalışmıştır. Bağdâdi (Ö.429/1037-38) Kureyşlilik konusunun tartışmalı olduğunu bildirmiş ve Ehl-i sünnetin bu konuda imâmette Kureyşlilik şartını savunduğunu iddia etmektedir. Hatta eserinde Ebû Hanife’yi de örnek göstererek rivayetlerin bizzat Ebû Hanife’den alındığını ifade etmektedir.¹⁷⁵

İbn Haldûn (Ö.808/1406) bizce daha işlevsel olduğunu düşündüğümüz şu yorumu yapmaktadır: “Bu konudaki görüşlerin hangisinin doğru olduğunun ortaya çıkması için, Halîfeliğin Kureyş’ten olması şartının hikmetinden bahsetmek gerekmektedir. Şer’î hükümlerin tamamının amaçları ve hikmetleri vardır. Halîfeliğin Kureyş’ten olma şartındaki hikmeti ve amacı araştırdığımızda bunun sadece Hz. Peygamber’le aynı soydan gelmekten kaynaklanan bir uğur ve bereket olmadığı anlarız. Zira böyle bir uğur ve bereket şer’î amaçlardan değildir. Bütün incelikleriyle ve derinlemesine araştırdığımızda bu şartın konulmasındaki hikmetin, asabiyet (toplumsal güç ve taban) amacından başka bir şey olmadığını görürüz. Kureyş de Emevî ve Abbasî devletlerinin sonlarına kadar diğer Arap kabileleri arasında üstünlüğü kabul edilen güçlü bir kabile idi. Bu sebeple halîfelik için aranan Kureyş’ten olma şartının, Kureyş’in sahip olduğu asabiyet ve üstünlük olduğu, bu sebeple meydana gelebilecek anlaşmazlıkları engelleme amacına yönelik olduğu açıklığa kavuşmaktadır.” İbn Haldûn bu yorumu yaptıktan sonra Kureyşlilik şartının artık kalktığını belirtmiş ve şöyle bir açıklamada bulunmuştur: “Dolayısıyla halîfelik görevini üstlenecek kişinin, kendi çağındaki diğer asabiyetlere üstün gelecek, onları kendisine tabi kılacak ve böylece birlik ve bütünlüğü en güzel şekilde sağlayacak güçlü bir asabiye mensup olmasını şart koşmamız gerekir.”¹⁷⁶ Bu açıklama halîfeliğin Osmanlıya geçmesini de meşru kılmakta ve halîfeliğin yeryüzündeki güç dengesine göre el değiştirmesine fırsat vermektedir.

¹⁷⁴ Taftazânî, *Şerhu’l-Makâsid*, V, 233.

¹⁷⁵ Abdulkahîr Bağdâdî, *Kitâbu Usûli’-d-Dîn*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1928, 273. Ancak Ebu Bekir el-Cessâs (370/981) eserinde Bağdâdî’nin rivayet eden kişi olarak ifade ettiği Zûrkân’ı Ebu Hanife’ye nisbet ettiği bazı rivayetlerin yalan olduğunu ifade ederek onu sert bir dille eleştirmiştir. Bkz. Ebu Bekir Cessas, *Ahkâmu’l-Kur’an*, Matbaatu’l-Behiyye, Kahire 1947, I, 101.

¹⁷⁶ İbn Haldûn, *Mukaddime*, trc. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1988, I, 275-276.

Ebû Hanife'nin de hayatına baktığımızda imâmette bir aidiyet problemine değil; adalet, hak, beceri ve kişinin sözünün dinlenerek ona biat edilmesi durumları üzerinde durduğu görülmektedir. Bu sebeple onun böyle bir hadisin var olup olmadığı tartışmalarından çok bu konudaki düşüncesinin daha değerli olduğuna inanmaktayız.

Bu konu hakkında elimizde yeterince bilgi bulunmamaktadır. Ancak Mevdudi'nin: (Ö.1979) “İhtilafların vuku bulduğu devrenin başlangıcından Hazreti İmâm Ebu Hanîfe'nin zamanına kadar hiç kimse ihtilaflı meseleler hakkında cumhuriyetin meslek ve meşreplerini bir araya getirerek tedvin eylememiş, muntâzam ve müdevven bir şekilde ortaya koymamış ve izah etmemiştir. Ta ki bu hususlar, muntâzam bir fikir nizâmı halinde teşekkül etmiş olsun. Yalnız daha önceleri ve o devre kadar muhtelif fakihler, müctehitler ve hadisçiler muhtelif yerlerde, kendi görüş ve fetvâlarını, tavır ve rivâyetlerini ortaya döküp bırakmışlarsa da bütün bunlar hep münferit mahiyette kalmıştır. Ancak İmâm Ebu Hanîfe'dir ki bu hususları tedvin ve toplu halde izah etmiştir.”¹⁷⁷ sözü bizlere Ebû Hanife'nin tedvin yönünün de bulunduğunu ifade etmektedir. Bu sebeple ilk halîfeden bu yana tartışılmış bir konu hakkında konuşmamış olması ya da bundan haberdar olmaması gibi bir durumdan söz edilemez. Dönemin şartlarından dolayı bu konu üzerinde durmadığı bu sebeple de öğrencilerinden bir rivayet gelmediği kanaatindeyiz. Çünkü döneminin iktidarlarına sahip olan Emevî ve Abbâsî ailelerinin ve döneminde iktidar mücadelesinde bulunan Ali evlatlarının da Kureyşli olmasından¹⁷⁸ dolayı bu konuyu gündeme getirmemiş olması muhtemeldir.

2.4. İmam Ebû Hanife'nin Yaşadığı Döneme Kadar Ortaya Çıkmış Siyâsî Mezhepler ve İmâmet anlayışları

Ebû Hanife'nin ilmî ve siyâsî hayatını tam anlamıyla anlamamız için onun döneminde bulunan bazı ilmî akımları ve mezhepleri iyi bilmemiz gerekmektedir. Çünkü hiç şüphesiz ki bu düşünceler onun ilmî ve siyâsî hayatını büyük ölçüde etkilemiştir. Bu konunun üzerinde dururken özellikle İslâmî akımların ve mezhepleşme

¹⁷⁷ Mevdudi, *Hilâfet ve Saltanat*, 307.

¹⁷⁸ Casim Avcı, “Kureyş (Benî Kureyş)”, *DİA*, XXVI, 442-444.

hareketlerinin iyi tahlil edilmesi gerekmektedir. Çünkü hiçbir fikrî akım mevcut zamandan, ortamdan ve döneminin sosyal ve siyasal şartlarından bağımsız değerlendirilemeyeceği gibi Hanefî düşüncenin de değerlendirilmesi uygun olmayacaktır. Ebû Hanife'nin zamanında var olan gurupların her biri ayrı bir uzmanlık konusudur. Bahsimiz gereği bu gurupların tarihleri ve düşünceleri üzerinde kısaca durulması uygun olacaktır. Çünkü Ebû Hanife yaşadığı dönem boyunca daha önce yaşanmış bazı olayların kendi zamanındaki tezahürleri ile karşı karşıya kalmıştır. Eğer düşüncelerin altyapısını, nasıl ortaya çıktığını ve bu görüşlerin niyetleri iyi bilirse, Ebû Hanife'nin duruşunun önemi daha iyi anlaşılacaktır. Onun yaşadığı dönem, İslâm dünyasında ortaya çıkmış bazı acı olayların hâlâ taze olduğu bir dönem olarak değerlendirilirse onun sağlam duruşunun ve ortaya koyduğu tepkinin ne kadar önemli olduğunun farkına varılacak ve bu acıları ve sonuçlarını bilmek konunun anlaşılmasında kolaylık sağlayacaktır.

Yaşadığı dönem açısından düşünüldüğünde Hz. Ali taraftarlığının Şia düşüncesine bürünerek hem siyâsî hem de ilmî bir çaba içerisinde olduğu; düşüncelerini savunmak uğruna her şeyi yapabilecek gözü kara Kûfelilerin yaşadığı; uç noktada olan görüşlerin orta yolu durumundaki ve Hanefilikle de bazı âlimler tarafından aynı guruptan olduğu iddia edilen Mürcie'nin ün bulduğu; İslâmî guruplarla ve diğer dini inanış sahipleriyle mücadele gayretinde olup, Emevî halifeleri tarafından görmezden gelinen belki de desteklenen Mutezile'nin ortaya çıkarak yaygınlaşmaya başladığı; Emevîlerin iktidarlarını sağlamlaştırmak uğruna tabiri caizse etliye sütlüye karışmayan bir İslâm oluşturma çabaları sonucunda, birçok Müslümanın kanının aktığı bir dönemin incelendiğinin bilincinde olunursa Ebû Hanife'nin siyâsî yönü daha iyi şekilde anlaşılacağı gibi ilmî yönüne de ışık tutacaktır. Çünkü kendisinin maruz kaldığı siyâsî sıkıntıların temelinde o güne kadar yaşanmış siyâsî buhranların etkisi büyüktür.

2.4.1. Şia

Bir oluşum olarak değerlendirildiğinde, Hz. Peygamberin (s.a.s.) vefatından sonra imâmetin Hz. Ali ve onun soyundan gelenlerin hakkı olduğunu iddia edenlerin ve

halîfeliğin nass ve tâyin ile belirlendiğini, Hz. Peygamberin (s.a.s.) kendisinden sonra halîfe olarak Hz. Ali'yi (r.a.) İslâm'ın temsilcisi olarak bıraktığını ve onun sahabenin en üstünü olduğunu savunan gurubun adıdır.¹⁷⁹ Şia düşünce olarak ortaya çıkmadan önce “tarafdar” anlamıyla Arapçada kullanılan bir kavramdır. Hz. Hüseyin'in (r.a.) şehit edilmesine kadar bu kelimeye genel bir anlam verilmiş, ancak Hz. Ali (r.a.) tarafdarlığı anlamı verilmemiştir.¹⁸⁰ Hz. Hüseyin'in (r.a.) şehit edilmesi olayından sonra Emevîlere karşı Hz. Hüseyin'in (r.a.) intikamını almak ve Hz. Ali (r.a.) soyunun hakkı olan halîfelik hakkını aramak üzere bir araya gelenlerin ismi olmuştur.¹⁸¹ Bu konuda farklı kaynaklarda farklı bilgiler olmakla beraber tarihte olaylar bağımsız olarak meydana gelmezler. O olayları besleyen birçok olayla beraber cereyan eder ve gerçekleşirler. Olaylara bu açıdan bakılarak incelenmesi yerinde olacaktır.

Bu dönemde Hz. Ali'yi (r.a.) çok sevenler olduğu kadar, İslâm'a kin besleyen ve İslâm düşmanlığı yapıp da Müslüman gibi görünen kişilerin de var olduğu aşikârdır.¹⁸² Bunlar Hz. Osman'ın (r.a.) atadığı vâliler ve Hz. Osman (r.a.) hakkında fitne yayıyor, aynı zamanda Hz. Ali'yi (r.a.) de övmekten geri kalmıyorlardı. Olay tamamen Hz. Ali'nin (r.a.) dışında gerçekleşmesine rağmen fitne kazanı öyle bir kaynatılmıştı ki bu olaylar en sonunda Hz. Peygamberin (s.a.s.) iki kızıyla evlenmiş, kendisini çok sevdiği ve ahlakını övdüğü, İslâm için büyük fedakârlıklar yapmış olan Hz. Osman'ın (r.a.) canına mâl olmuştur. Bu olaydan sonra birçok kişi Hz. Ali'ye (r.a.) gelip biat etmek istediklerini söyleniş ancak o bunu kabul etmemiş ve kendileri kimi seçerlerse kendisinin de ona biat edeceğini söylemiştir.¹⁸³ Daha sonra yapılan ısrarlara dayanamayarak halîfeliği kabul etmiştir.¹⁸⁴

Hz. Ali (r.a.) yaşanan olaylara çok üzülmüş ve yıpranmıştır. Ancak İslâm devletinin de başsız kalmaması gerekiyordu. Halîfe olduktan sonra yapılması gereken

¹⁷⁹ Şehristani, *Mûlel ve Nihal*, 141.; Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, 185.; Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 36.; Fığlalı, *İslâm Mezhepleri*, 289.

¹⁸⁰ Fığlalı, *İslâm Mezhepleri*, 289.

¹⁸¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Said Hatipoğlu, *Hilafetin Kureysliliği İslâm'da İlk Siyasi Kavmiyetçilik*, Otto Yayınları, Ankara, 2015, 80-82.; Fığlalı, *İslâm Mezhepleri*, 289.

¹⁸² Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 33.

¹⁸³ et-Taberî, *Târîhi'l-Umem ve'l-Mülk*, III, 450.

¹⁸⁴ Ali b. Hüseyin Mes'ûdî, *Murûcu'z-zehab*. thk., Muhyeddin Abdülhamid, Mektebetü'l-'Asriyye, Beyrut, 1988, II, 353.

ilk iş Hz. Osman'ın (r.a.) katillerinin bulunmasıydı. Ancak katillerin tespitinin zor olması katillerin bulunmasını geciktirmiştir. Önce devlet işlerinin düzene koyulması gerekmektedir. Olayların gidişatı her ne kadar Hz. Ali (r.a.) taraftarlarını memnun etse de aslında bu memnuniyet asıl ayrılıkların başlangıcı olacaktır. Çünkü Müslümanların içinde birçok çevreden ve dinden insan bulunuyordu. Bu halîfelik de herkesi memnun etmemiştir. Bunun sebebi Hz. Ali (r.a.) değil onun etrafındakilerdi. Sonuçta hem Hz. Peygamberin (s.a.s.) sevdiği saydığı, halîfelik görevini yürüten ve sahâbelerin ileri gelenlerinden olan bir kişi canice öldürülmüştü. Bu olaylar her ne kadar Şia kavramının tam anlamıyla Hz. Ali (r.a.) taraftarlarına verilmediği bir dönem¹⁸⁵ olsa da insanlar bu niyeti bozuk kişileri bilmekteydiler.

Şia ilk dönem İslâm ayrışmalarının başlangıcı sayılabilir. Yani Hz. Peygamberin (s.a.s.) vefatından sonra oluşan fırkaların oluşmasında büyük bir etken olduğu kabul edilmelidir. Şîi düşünceye sahip kişilerin; bir mezhep olarak Hz. Osman (r.a.) döneminde ortaya çıkmış ve Hz. Ali (r.a.) döneminde ise yaygınlaşmış ve gelişmiş olduğu bilgisi kabul edilebilir durmaktadır.¹⁸⁶ Hz. Osman'ın (r.a.) şehit edilmesi olayının en önemli sonucu, Müslümanların ilk defa bir kişiyi hatta bir yöneticiyi suçlu olup olmadığını dahi sormadan yargılamadan öldürmüş olmalarıdır.¹⁸⁷ Bu olayın tabii ki daha derin etkileri olacağı aşîkârdır. Çünkü bu olay İslâm'da birçok duyguyu yıkmıştır. Artık Müslümanlar birleşerek bir halîfeyi dahi öldürebilmişlerdir. Aslında bu olay Hz. Osman (r.a.) gibi bir ahlak timsali sahabenin şehit edilmesinin yanında bazı kargaşaların, fitnenin ve ayrılık düşüncelerinin Müslümanların bilinçaltlarına yerleşmesine sebep olmuştur. Bunun böyle olduğunu Hz. Ali (r.a.) halîfe olmasına rağmen kendi taraftarlarını dahi düzene sokamamasından, onlara sözünü geçirememesinden,¹⁸⁸ Cemel ve Sıffin savaşlarından, hakem olayının sonuçlarından ve en sonunda da yine bir halîfe olan Hz. Ali'nin (r.a.) Hâricîler tarafından şehit edilmesi¹⁸⁹

¹⁸⁵ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, nşr. Gustav Leberecht Flügel, Mektebü Hayyat, Beyrut, 1964, 175.; Fığlalı, *İslâm Mezhepleri*, 289.

¹⁸⁶ Fığlalı, *İslâm Mezhepleri*, 289.

¹⁸⁷ Adnan Demircan, *Çağdaş İslami Hareketler ve Şiddet Sorunu*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2015, 14.

¹⁸⁸ Ebu'l-Hasan Ali el-Mes'ûdî, *Murûc ez-Zeheb ve Ma'âdin el-Cevher*, thk. Muhammed Muhiyuddîn Abdulhamîd, Mısır, 1964, II, 402.

¹⁸⁹ Taberî, *Târîhi'l-Umem ve'l-Mülk*, IV, 111-116.; Mes'ûdî, *Murûc ez-Zeheb*, II, 424-426.

ile sonuçlanmasından açıkça anlayabilmekteyiz. Hz. Osman'ın (r.a.) şehit edilmesinin İslâm tarihinde birçok şeyin değişmesine yol açtığını ve var olan bölünmüşlüğü ve parçalanmışlığı arttırdığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Hz. Ali'nin (r.a.) halife olduktan sonra karşısındaki sorunlardan bir tanesi de kendisine biat meselesidir. Hz. Osman'ın (r.a.) tayin ettiği valilerin yerlerine yeni atamalar yapmıştır. Bu atamaların bazılarını halk geri çevirmiş, bazılarını da kabul etmiştir. Özellikle İmam Ebû Hanife'nin doğduğu ve yaşadığı yer olan Kûfe şehrinin halkı, Hz. Ali'nin (r.a.) atadığı valiyi geri çevirerek eski valileri olan Ebû Muse'l-Eş'arî'den razı olduklarını başka vali istemediklerini dile getirmişler ve Hz. Ali'nin (r.a.) atadığı valiyi geri çevirmişlerdir.¹⁹⁰ Başka bir kargaşanın fitilini ateşlemek olarak görebileceğimiz bir olay da: Şam valisi Muaviye'nin Hz. Ali'ye (r.a.) biat için gelen elçiye, Hz. Ali'ye (r.a.) cephe aldığını ve Hz. Osman'ın (r.a.) kanını istediğini bildirmesi ve elçiyle birlikte bir elçi daha göndererek bunu Hz. Ali'ye (r.a.) bildirmesini söylemesi olayıdır. Elçiler Hz. Ali'ye (r.a.) Muaviye'nin Hz. Osman'ın (r.a.) kisasını istediğini söylediler. Mes'ûdî (Ö. 345/956) *Murûc ez-Zeheb adlı* eserinde, Muaviye'nin Hz. Osman'a (r.a.) olan yakınlığı sebebiyle onun kanını istemenin kendi hakkı olduğunu ve onun mirasının, yani hilâfetin de kendisinin olması gerektiğini iddiasında bulunduğunu nakletmiştir.¹⁹¹ Muaviye'nin zeki olduğu ve siyaseti iyi bilen bir yönetici olduğu herkes tarafından bilinmektedir. Hz. Ali'ye (r.a.) verdiği bu cevap açık bir isyan niteliği taşımaktadır. Muaviye'nin neden böyle bir hamle yaptığı konusu iyi bir izaha muhtaçtır. Hz. Osman'ın (r.a.) kanını istemesi ve onun katillerini mevcut halîfenin bulması gerektiğini savunması hiç şüphesiz kendisine güç kazandırmıştır.

Her ne kadar Hz. Ömer (r.a.) vefat etse de insanların ona ve onun koyduğu kurallara güveni tamdı. Hz. Ömer'in (r.a.) kurduğu şûrada kendisi yoktu. Yani o şûrada olmadığı için halife olma ihtimali de imkânsız görünüyordu. Bu yüzden mevcut halîfeyi yıkmak ardından da kendisini adaleti arayan adam gibi görünmek siyasi anlamda zekice bir tavır olarak değerlendirilebilmektedir. Şii yazarlardan Minkarî'ye (Ö.212/827-28)

¹⁹⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 230.

¹⁹¹ Mes'ûdî, *Murûc ez-Zeheb*, II, 381-382.; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 254.

göre: Muaviye, Hz. Osman'ı (r.a.) mevcut halîfenin etrafındakilerin öldürdüğü ve halîfenin de onları ortaya çıkarmak istemediği düşüncesini yaymaya çalışmıştır. Hatta Hz. Ali (r.a.), Hz. Osman'ı (r.a.) öldürmedi ancak öldürenlere yardım etti, söylentisini yaymaya çalışmıştır.¹⁹² Bu bilgiye her ne kadar tam bir güven hissetmesekte olayların ilerlerşine baktığımızda bu niyetin olabilme ihtimali yüksek olduğu kanaatindeyiz.

Her ne olursa olsun kendisi halîfe tarafından azledilmesine rağmen halîfelik derdine düşerek birçok sıkıntıya sebep olması siyâsî anlamda halîfeye bir isyandır. Bu sebeple Emevî Devleti ve onların halîfelikleri İmam Ebû Hanife'nin de kendilerine söylediği gibi¹⁹³ meşrû değildir. Muaviye, mevcut halîfeye isyan etmiştir.¹⁹⁴ Bu İslâm hukukunda bir suçtur. O tarihin isyancı olarak yazdığı kişilerdendir. Bununla beraber sahabedir Peygamberimizin Övgüsün almış bir topluluğa aittir bu sebeple olaylara elimizden geldiği kadar gerçekçi yaklaşılmaya çalışılmaktadır.

Muaviye her ne kadar birçok şeyi yanlış yapsa da İslâm tarihine iyi ya da kötü bir iz bırakmayı başarmıştır. Kendisi Hz. Ali'ye (r.a.) isyan edip halîfeliği almak uğruna Sıffin savaşına sebep olmuştur. Hz. Ali (r.a.) ise küçük yaştan itibaren Hz. Peygamberin (s.a.s.) yanında durmuş birçok fedakârlık göstermiştir. Sadece siyâsî açıdan bakacak olsak bile Hz. Ali (r.a.) kimsenin hakkını yememiş, makamda mevkide gözü olmamış, sadece İslâm birliğini tesis etmek maksadıyla çalışmıştır. Yanlış bile yapsa niyeti her zaman sahihtir. Diğer taraftan Muaviye'nin isyan etmiş bir vali ve siyasetle halîfeliği ele geçirmek isteyen bir kişi olması dahi bizim bakış açımızı belli etmemize yetecektir.

2.4.1.1. Şia'nın Siyâsî Görüşleri

Şia düşüncesi konumuzun başında da belirttiğimiz gibi Hz. Ali'ye (r.a.) taraftar olanları ifade etmektedir. Bu düşüncedeki kişiler Hz. Ali'nin (r.a.) hem Allah (c.c.) hem de Hz. Peygamber (s.a.s.) tarafından halîfe olarak belirlendiğini iddia etmektedirler.¹⁹⁵ Bu grup: Peygamberin vefatından sonra halîfeliğin Hz. Ali'nin (r.a.)

¹⁹² Nasr ibn Muzahim Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, thk. Abusselam Hârun, Kahire, 1962, 189.

¹⁹³ es-Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, 68-69.

¹⁹⁴ Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, 63.

¹⁹⁵ Şehristânî, *Milel ve Nihal*, 141.

hakkı olduğunu iddia ederek ondan önce halife olmuş olan Hz. Ebû Bekir (r.a.), Hz. Ömer (r.a.) ve Hz. Osman'ın (r.a.) onun hakkını gasp ettiğini,¹⁹⁶ bunlara susmasının takiiye icabı olduğunu, halîfeliğin de ondan sonra Hz. Ali'nin (r.a.) soyundan gelenlerin hakkı olduğunu ve Hz. Ali'nin (r.a.) ashabın en efdali olduğunu iddia eden guruptur.¹⁹⁷ Bu çok genel bir tanım olmakla beraber Şia'nın hareket noktası ve temel düşüncesi budur.

Şia düşüncesinde imâmet çok önemli bir yer tutmaktadır. Halîfelik nass ile belirlendiğine¹⁹⁸ göre bu işin ümmetin belirlemesine bırakılmadığı açıktır. Bu yüzden ümmetin belirlediği birinin imam olması mümkün değildir.¹⁹⁹ Çünkü onun imâmeti farz kılınmıştır. Bu yüzden Hz. Ali'ye (r.a.) isyan etmek Allah'a isyan etmektir. Şia öncelikle siyâsî bir mezheptir. Sonra siyasetlerini din haline getirip bunu inanç esası durumuna yükseltmişlerdir. Mantıksal olarak bakıldığında önce kendilerine göre bir düşünce oluşturdukları daha sonra bazı olaylar, ayet ve hadislerle bu düşünceleri destekleme yoluna gittikleri izlenimi oluşmaktadır. Ya da kendilerinin ortaya koydukları inandıkları bazı düşüncelere mantıksal açıklamalar yapmaya çalıştıkları anlaşılabilir. Şia'ya göre imâmet inanç esasıdır ve farzdır. Allah'ın (c.c) bir imam tayin etmesi kendisine vaciptir.²⁰⁰ Şiîlere göre imam, Abdülmenaf oğullarından olmalıdır. Aynı zamanda Hz. Peygamberin (s.a.s) soyundan olan Hz. Hüseyin'in evladı olmalıdır.²⁰¹ Onlara göre imam zaten Ali evlatlarından olacağı için Kureyşli olmalıdır.

Bize göre Şîî guruplar, önce kişiyi yüceltmişler, sonra da ona sağlam referanslar bularak²⁰² o kişi üzerinden kendi dinî düşünce sistemlerini oluşturmuşlardır. Şia düşüncesi hilâfetin bir nesep yoluyla ilerlemesi gerektiğini savunur. Şiîliğin İran

¹⁹⁶ el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin* 38.

¹⁹⁷ Fığlalı, *İslâm Mezhepleri*, 289.

¹⁹⁸ Şehristânî, *Milel ve Nihal*, 155-156.

¹⁹⁹ Şehristânî, *Milel ve Nihal*, 141.

²⁰⁰ Ebu Mansur Hasan b. Yusuf b. Ali b. Muhammed b. Mutahhar Hillî, *Keşfu'l-Murâd fi Şerhi Tecrîdi'l-İ'tikâd*, Kum, 1372, 226.

²⁰¹ Ebû Ca'fer Mumammed b. Ya'kûb Kuleynî, *el-Kâfi fi'l-Usûl*, Müessesetu Ensâriyân, Kum, 1424, I, 90-192.

²⁰² Bu konuda genelde kendi düşünce sisteminden gelen rivayetleri kanıt göstererek düşünce sistemlerini savunmaya çalışmışlardır. Bu rivayetlerle hadisleri ve ayetleri kendi ideolojilerine göre yorumlayarak kendi düşünce sistemlerini sağlamlaştırmaya çalışmışlardır. Düşünce sistemlerine genel bir bakıldığında aslında bir kısır döngü içerisinde oldukları açık şekilde görülmektedir.

coğrafyası üzerinde büyük bir gelişme gösterdiğinden ve içerisinde birçok felsefi düşünce sistemi barındırdığından dolayı bir kültürün eseri olduğunu düşünmekteyiz. Buradan da anlaşılıyor ki insanlar kendi kültürlerini daha rahat yaşamak adına bazı şeylerden vazgeçerek kendi kültürlerine uygun bir düşünce sistemi kurmuşlardır. Vazgeçtikleri şeyler içerisinde, İslâm'ın temel hedefi, Kur'an-ı Kerim'in aslı, düşüncelerini sağlamlaştırmak için kullandıkları, uydurmaktan da çekinmedikleri Hz. Peygamberin (s.a.s.) gerçek hadisleri ve ümmet bilinci olduğu düşünülürse, İslâm'dan güç almaya çalışarak aslında İslâm'a ne kadar zarar verdikleri konusu daha iyi idrak edilecektir.

Şia düşüncesi birçok kola ayrılmakla beraber; imamların masum oldukları (günahsız olmaları) ve takiyye konuları dışında genel bir görüş birliği vardır.²⁰³ Şia kavramı Hz. Hüseyin'in (r.a.) acımasızca katledilinceye kadar sadece "tarafdar" anlamında kullanılırken, bu olaydan sonra Hz. Hüseyin'in (r.a.) intikamını Emevîler'den almak için ve onların haklarını savunmak üzere bir araya gelmiş topluluğu ifade etmek için kullanılan bir terim haline gelmiştir.²⁰⁴

Şia düşüncesinin birçok kola ayrıldığını ifade etmiştik. Bunlar: Keysâniyye, Zeydiyye, İmâmiyye, Gâliyye ve İsmâiliyye'dir. Bu ayrım Şehristânî'ye aittir.²⁰⁵ Bu kolların da alt dalları vardır. Yani Şia düşüncesi tek bir anlayış ve düşünce sistemi değildir. Şia düşüncesinin temeli imâmet düşüncesidir. Bunun için birçok aşırı düşünceleri savunmuşlar ve bu savundukları düşünceler için birçok kargaşaya da sebep olmuşlardır. İslâm mezhepleri tarihi kitaplarında en fazla yer tutan mezhep genelde Şia'dır. Bunun sebebi tarihte birçok oluşuma sebep olmaları ve genelde düşüncelerinin tarih boyu çok tartışılmış olmasındandır. Sonuç olarak Şiilik düşüncesinin Peygamber Efendimiz hayattayken olmaması, kendi kaynakları hariç başka kaynaklardan bize ulaşmaması ve kendi içlerindeki mantık hataları dahi, bu oluşumun gerçekliğini ve sağlamlığının tarih boyu tartışılır kılmıştır. Bu düşüncenin; Hz. Osman'ın (r.a.) canına

²⁰³ Şehristânî, *Milel ve Nihal*, 141.

²⁰⁴ Fırlalı, *İslâm Mezhepleri*, 289.

²⁰⁵ Şehristânî, *Milel ve Nihal*, 142-185.

mâl ve temelinde kan, fitne ve hırs olan bir insan topluluğunun gurup haline gelmesiyle oluştuğu düşüncesi de akıllara gelmektedir.

2.4.2. Hâricîlik

Hâricîlik de aynı Şîlik gibi siyâsî bir fırkadır. Sıffin Savaşı'nda önce Hz. Ali'yi (r.a.) Hakem'e zorlamışlar, daha sonra bunun yanlış bir şey olduğunu anladıktan sonra da Hz. Ali'nin (r.a.) yanıldığını ve küfre düştüğünü iddia ederek ordunun içinden ayrılan ilk gurup olmuşlardır.²⁰⁶ Hâricîliğin doğuşunda; mensuplarının genelde bedevi toplum olduklarından İslâm'ın inceliklerini anlayamamaları,²⁰⁷ Kureys'e olan tepkinin²⁰⁸ ve Hz. Osman (r.a.) dönemindeki otorite boşluğunun etkileri büyüktür.

Hâricîlik, genel karakter olarak taassup üzere kurulmuş ve tahkimi kabul edenleri dinden çıkararak bir gurup olarak tarih sahnesine çıkmıştır.²⁰⁹ Onların, büyük günah işleyenleri kâfir ilan etmeleri, devlet başkanı yanlış uygulama yaptığında ona karşı çıkmanın ve isyan etmenin gerekli olduğu ve imamlığın ümmetin seçimi ile olması gerektiği görüşleri mezhebin en önemli yapısını oluşturmaktadır.²¹⁰ Bu görüşleri ortaya çıkış zamanları açısından değerlendirilirse imâmet konusuna çok farklı bir boyut kazandırdıkları ortadadır. Her ne kadar Hz. Ali'nin (r.a.) yanlış yaptığı düşüncesi üzerine bir çıkışları olsa da imâmet düşünceleri zamanın tüm hesaplarını yıkabilecek büyüklüktedir. Ancak tekfir düşünceleri İslâm düşüncesine büyük zararlar vermiştir Günah işleyenleri kâfir ilan etme işini o kadar ileri götürmüşlerdir ki; "Müslüman kim?" diye arayacaklarına "Kâfir kim?" diye aramaya başlamışlardır.²¹¹

Maalesef Hz. Ali (r.a.) da vefat etmiştir. (17 Ramazan 40/661) Diğer kişiler üzerindeki planları gerçekleşmemiştir.²¹² Emevîler döneminde de birçok kalkışma yapmışlar ancak genel bir başarı sağlayamamışlardır. Kendilerinden başka kimseyi

²⁰⁶ Şehristânî, *Milel ve Nihal*, 116.

²⁰⁷ İbrahim Beydun, *Melamihü't-Teyyarati's-Siyasiyye fil Karni'l-Evvelî'l-Hicri*, Darü'n-Nahdati'l-Arabiyye, Beyrut, 1979, 26.

²⁰⁸ el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, 130.

²⁰⁹ el-Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 45-46.

²¹⁰ Şehristânî, *Milel ve Nihal*, 116.

²¹¹ Ahmed Emin, *Fecrü'l-İslâm*, çev. Ahmet Serdaroğlu, Kılıç Kitabevi, Ankara, 1977, 378.

²¹² Taberî, *Târîhi'l-Umem ve'l-Mülk*, IV, 111-116.; Mes'ûdî, *Murûc ez-Zeheb*, II, 424-426.

Müslüman olarak görmemeleri ve Müslümanlık anlayışlarındaki sert tavırları, bu mezhebe katılımları durma noktasına getirmiş ve onları tarih sahnesinden silinmekle karşı karşıya bırakmıştır.

2.4.2.1. Hâricîlerin Siyâsî Görüşleri

Hâricîler birçok fırkalara ayrılmakla beraber genel görüşleri şunlardır:

Hakem olayı hiçbir şekilde kabul edilemez. Bu olayı kabul edenler Hz. Ali (r.a.) da dâhil olmak üzere Muaviye, Ebu Musa el-Eş'ari ve Amr b. el-As dinden tekfir edilmiştir.²¹³ Halife tüm ümmetin katılımı ile gerçekleşen bir seçimle başa gelir. Halîfelik hiçbir aileye ya da soya mahsus değildir. Halife olmak için Kureyşli olmak gibi bir şart yoktur. Tüm Müslümanların halife olmaya hakkı vardır. Âlim ve cesur olan her Müslüman halife olabilir. Halife dine hizmet ettiği müddetçe ona itaat etmek gereklidir. Eğer yanlış yola sapar ve halîfeliğinin gereğini yerine getirmez ise, ya azledilmeli ya da öldürülmelidir. Sünnete aykırı uygulamalarında ona karşı ayaklanmak ve isyan etmek haktır.²¹⁴

Hâricîlerin belki de elle tutulur ve kabul edilebilir tek görüşleri imâmet görüşleridir. Bu düşünce her ne kadar kendi taassuplarının ve diğer aşırı tavırlarının gölgesinde kalsa da, o dönem için kıymeti bir çıkış olduğu kabul edilmelidir. Bir zümre ya da ailenin yönetme hakkının olması, insan ya da Müslümanların hakkı açısından adalet duygusuna ters düşmektedir. Kaldı ki, Hz. Peygamber (s.a.s.) asabiyeti yasaklamış kimsenin kimseden farkının olmadığını peygamberliği boyunca vurgulamıştır. Ensarın saide yurdunda halîfelik konusunda hak iddia etmeleri de “İmamette Kureyşlilik” düşüncesinin Hz. Peygamber (s.a.s.) yaşarken genel kabul görmüş bir düşünce olmadığı anlaşılmaktadır.²¹⁵ Yoksa ensarın Hz. Peygamber'in (s.a.s.) sözünü dinlemediği anlaşılır ki, bu daha büyük bir karmaşaya sebebiyet verebilir. Çölde yaşayan ve devlet yönetiminden haberdar olmayan bir toplumun her ne

²¹³ el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, 130.; Şehristânî, *Milel ve Nihal*, 116.

²¹⁴ Şehristânî, *Milel ve Nihal*, 116.

²¹⁵ İzzüddin b. Ebi'l-Hasen Ali b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe fi Ma'rifeti's-Sahâbe* thk. Muhammed İbrahim el-Bennâ vd, Dâru's-Şa'b, Kahire, 1970, II, 357.; Hatipoğlu, *Hilafetin Kureyşliliği*, 73.

kadar Kureyş düşmanlığı sebebiyle de olsa; Kureyş'in iktidarını tartışması İslâm düşüncesi açısından değerli bir katkı olarak görülebilir. İmama gerektiğinde isyanı ve İslâm'ı yaşamayanları ya da günah işleyenleri dinden tekfir etmek gibi uygulamaları İslâm tarihinde sistematik olarak bir kural haline getiren ilk grubun²¹⁶ Hâricîler olması da dikkat çekicidir. Tarihte çok fazla kargaşaya ve isyana sebep olmalarına rağmen Hâricîlerden de bir şeyler öğrenme yoluna gitmekten başka faydalı yok görememekteyiz. Hâricîlerden de sadece kuru bir inanışın bir işe yaramayacağını, bir düşünceye körü körüne bağlanmanın sonuçlarının neler olabileceğinin ve İslâm da imanla beraber ilminde çok önemli bir yerinin olduğunun ibret mantığıyla öğrenilmesi gerekmektedir.

2.4.3. Mürcie

Mürcie, Hz. Osman'ın (r.a.) halifeliği ve şehit edilmesi ile başlayan fitne olaylarından uzak olan gurubun ismidir. Hz. Ali taraftarlığına ve Hâricîlere tepki olarak ortaya çıktıkları bilinmektedir. Bu durumda Mürcie'nin tepki ya da bir duruş olarak tâbir edilmesi yanlış olmayacaktır. Fitne olaylarından, yaşanan siyâsî olaylardan ve savaşımlardan uzak duran; ne Hz. Ali (r.a.) ne Muaviye tarafında olan bir guruptur.²¹⁷ Bu guruba Hz. Ali (r.a.) ve Hz. Osman'ın (r.a.) durumunu ahirete yani Allah'a (c.c.) bıraktıkları gerekçesiyle "Mürcie" ismi verilmiştir. Mürcie'nin ne zaman ortaya çıktığıyla ilgili kaynaklardaki bilgilere göre, Hz. Osman'ın (r.a.) şehit edilmesinden sonra Medine'ye gelen gâziler, bu düşüncenin ilk nüvelerini oluşturmuştur.²¹⁸ Bu gâziler, birlik ve beraberlik içerisinde bıraktıkları Medine şehrini, karma karışık ve fitne fesat içerisinde görerek kendilerinin onları birlik ve beraberlik içerisinde bıraktıklarını onların ise ayrılığa düştüğünü ifade etmişlerdir. Ahalinin bazılarının Hz. Osman'ın (r.a.) masum olduğunu savunduğunu, bazılarının da Hz. Ali'nin(r.a.) ve taraftarlarının doğru ve haklı olduğu savunduklarını görünce, iki düşünce hakkında hüküm vermekte şüphe etmişlerdir. Kendilerine göre ikisinin de doğru ve kıymetli olduklarını, ikisi hakkında ne

²¹⁶ Kutlu & Onat, *El Kitabı*, 69.

²¹⁷ Ebî'l-Kâsım Ali b. El-Hasen b.Hîbetullah b. Abdullâh eş-Şâfiî ibn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, (Osman b. Affân Kısmı) thk. Sekîne eş-Şihabî, Dımaşk, 1954, 504.

²¹⁸ Kutlu, *Türklerin İslamlaşma sürecinde Mürcie ve tesirleri*, 74.

iyi ne de kötü söz söylemekten çekindiklerini ifade ederek, onların hükümlerinin kıyamet günü Allah (c.c.) tarafından verileceğini söylemişlerdir.²¹⁹

Anlaşıyor ki; ilk Mürcî düşünce sadece bu fitne ortamında kimsenin yanında olmayarak sadece birliği ve beraberliği sağlamak uğruna ortada kalanları ve herhangi bir guruba ait olmayanları temsil etmektedir. Daha sonra bu düşünce sistematik hale gelerek, görüşün büyük günah işleyen kimsenin cennetlik ya da cehennemlik olmasına bu dünya da karar verilemeyeceği, büyük günah işleyenlerin durumunun Allah'a (c.c.) bırakılması gerektiği ve Allah'ın (c.c.) dilerse onları affedeceği dilerse onlara azap edeceği düşüncesine²²⁰ dönüşmüştür. Daha sonraları da kimsenin tekfir edilemeyeceği fikri üzerinde yoğunlaşmışlardır. Bu tavır aslında ümmeti bir arada tutma tavrıdır. Hz. Osman'ın (r.a.) şehit edilmesiyle birlikte gruplaşmalar baş göstermeye başlamıştır. Cemal ve Siffin savaşından sonra ise iyice din siyaset ayrımı yapılamaz hale gelerek siyâsî gruplaşmalar İtikâdî görüşler üzerinden yürütülmeye başlamıştır. Özellikle Hâricî gurupların çok serkeş tavırlarla İslâm'a zarar vermeye başlaması ve tekfir hareketleri daha sonra da Hz. Ali (r.a) taraftarlarının sadece kendilerinden olanları Müslüman görmemeye kadar varan tavırları, yaşanan olaylardan hicap duyan ve hiçbir guruba dâhil olmayan Müslümanlar tarafından Mürcie düşüncesinin büyük ilgi görmesine sebep olmuştur. Mürcie düşüncesinin de Hâricîlik ve Şia düşüncesi gibi siyâsî bir fikir olarak ortaya çıktığını söylemek doğru olacaktır.²²¹ Ancak aralarında ki fark Hz. Ali taraftarları ya da Hariciler gibi bir taraftan olup onun doğrularını savunmamışlardır. Onlar buhranlı zamanda çıkış yolu arama yoluna gitmişlerdir. Bu tavırları orta yolu bulma çabası olarak yorumlanabilir.

2.4.3.1. Mürcie'nin Siyâsî Tavrı

Mürcie'nin temel siyâsî tavrı iki konu üzerinde yoğunlaşmıştır. Birincisi: Hz. Osman ve Hz. Ali'nin hakkında bu dünya da herhangi bir yorum yapılamayacağı, iman

²¹⁹ İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, (Osman b. Affan Kısmı) 504.

²²⁰ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, trc. Bekir Topaloğlu, İsam Yayınları, Ankara, 2016, 348.

²²¹ Kutlu, *Türklerin İslamlaşma sürecinde Mürcie ve tesirleri*, 83.

ya da küfür konusunda onlara herhangi bir şahitlikte bulunamayacağı; ²²² ikincisi ise tüm büyük günah işleyen kişilerin durumları Allah'a bırakılması gerektiği, onların cennetlik ya da cehennemlik olduğu konusunda herhangi bir şahitliğin yapılmaması gerektiği düşüncesidir. Bu tavır doğrultusunda doktrinlerini geliştirmişler ve taraftar edinmişlerdir. Mürcie'nin siyâsî tavrı hakkında genel anlamda şunları söyleyebiliriz:

Bir konu şüpheli ise onu Allah'a (c.c.) havale etmek en doğru davranıştır. Eğer bir kişi "Ben Müslümanım" diyorsa o Müslümandır. Kesinlikle bir kişinin Mü'min ya da kâfir olduğuna diğer insanlar karar veremez. Kimse kimseyi tekfir edemez. Hz. Ali (r.a) taraftarları, Cemel ve Sıffin'e katılan askerler, Muaviye ve Hâricî gurupların tamamı Müslümandır.²²³ Hangisinin haklı olduğunun Müslümanlar tarafından bilinmesi imkansızdır. Bu düşünce Emevîler tarafından desteklenmiştir. Çünkü bu Emevî hakimiyetinin onaylanması anlamına gelmektedir.²²⁴ Mecbur kalınmadıkça ya da fiilî bir saldırı olmadığı sürece herhangi bir Müslüman gurupla savaşa kalkışılmamalıdır. Hz. Ömer (r.a.) ve Hz. Ebû Bekir (r.a.) döneminde ümmet ihtilafa düşmediği için onların hidayet üzere olduklarını kabul ederler ve onları kendilerine dost edinirler.²²⁵

Mürcie'nin özetle görüşleri bunlar olmakla beraber tabii ki bu kadar yüzeysel değildir. Bu düşüncelerin tamamının birer altyapısı vardır. Şunu kabul etmek gerekir ki: Mürcie herhangi bir amaç ya da çıkar için değil, tamamen Müslümanların arada kalmasından dolayı oluşmuş bir fırkadır. Ümmetin bütünlüğünü savunması ve herhangi bir çıkar uğruna savaşmaktan uzak durmaları kesinlikle o dönem için bir ihtiyaç olarak değerlendirilebilir. En azından ne Hâricîler gibi ne de Muaviye gibi herhangi bir aşırılığa bulaşmamış ve orta yolu tercih etmişlerdir. Burada geliştirdikleri doktrin tartışılmaz olduğu anlaşılmalıdır. Belki dönem şartları belki de Allah (c.c.) korkusundan dolayı Hz. Ali'ye de (r.a) uzak durmaları bir yönüyle eleştiriye açıktır. Ancak dönem şartları tam anlamıyla bilinemediğinden dolayı bu eleştiri bir suçlama mahiyeti taşımamalıdır. Bu fırkanın bizi en çok ilgilendiren yönü, sık sık İmam Ebû

²²² Muhammed b. Sa'd İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kubrâ*, nşr. İhsan Abbas, Beyrut, 1958,VI, 308.

²²³ Akbulut, *Alevi Sünni Ayrışmasının Arka Planı*, 242-243.

²²⁴ Emin, *Fecrü'l-İslâm*, 417.

²²⁵ İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, (Osman b. Affan Kısmı) 505.; Kutlu, *Mürcie ve tesirleri*, 93.

Hanife'nin de bu mezhep içerisinde olduğu, hatta bu mezhebin devamı gibi görülmesidir.

2.4.3.2. İmam Ebû Hanife'nin Mürcie ile İrtibatı

Ebû Hanife Cehmiyye, Havaric, Müşebbihe, Kaderiyye, Mu'tezile, Cebriyye, Mürcie ve Şia'nın İtikâdî görüşlerinin şekillendiği hatta bazılarının itikâdî birer mezhep haline geldiği bir zamanda yaşamıştır.²²⁶ Böyle bir zamanda yaşaması ve büyük bir âlim olması dolayısıyla bu itikâdî görüşlerle karşı karşıya kalmış ve kendine özgü itikâdî bir duruş sergilemiştir. Ebû Hanife'nin Mürcî olduğu iddiası Hanefi mezhebine mensup olanlardan değil, genelde muhalif düşüncedeki insanlar tarafından ortaya atılmıştır. Mutezile, kader konusunda kendisine muhalif olanları Mürcî olarak isimlendirmiştir.²²⁷ Ebû Hanife'nin de imanın artmayacağı ve eksilmeyeceği yönündeki görüşünden dolayı onu da Mürcî olarak görmüş olması muhtemeldir. Mu'tezile gibi birçok mezhep tarafından da görüş benzerliğinden dolayı bu şekilde bir aidiyet yapılmaya çalışılmıştır. Buradan hareketle bu isimlendirmenin Ebû Hanife'nin kendisine ait değil, diğer fırkalar tarafından bir yakıştırma olduğu bellidir. Diğer taraftan Ebû Hanife de kendisinin Mürcie olduğu iddiasını kabul etmemektedir.²²⁸

Mürcie'nin, Gassâniyye kolunun kurucusu olan Gassân,(Ö.II/VIII yy.) Ebû Hanife ile kendi mezhebi ile aynı görüşlerin olduğunu naklederek onu Mürcie olarak tanımlamıştır. Makâlât yazarlarından birçoğu Ebû Hanife'yi Mürcie içerisinde saymışlardır. Bunun birçok sebebi olduğu gibi bizce asıl sebebi onun, imanı kalp ile tasdik olarak görmesi, imanda artma ya da eksilme olmayacağı ve imanın amelden ayrı olduğu görüşleridir. Onun bu görüşlerinin, “önce iman sonra amel önemli, ameli sonraya bırakıyor” şeklinde²²⁹ anlaşılması, bu anlaşılmanın da Mürcie fikrinin ilk oluşum dönemlerindeki “İşi Allah'a bırakma” düşüncesine benzemesi sebebiyle Ebû Hanife Mürcie olarak nitelendirilmiştir. Ebû Hanife'ye göre bir mümin günah işlese de

²²⁶ Uzunpostalcı, “Ebû Hanife”, X, 138.

²²⁷ Şehristânî, *Milel ve Nihal*, 137.

²²⁸ Sabri Erdem, “Ebû Hanife ve Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, Mürcie'nin Devamı Olarak Görülebilir mi?”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları*, 261, 2009, 143.

²²⁹ Şehristânî, *Milel ve Nihal*, 137.

hâlâ mümindir.²³⁰ Onun durumu ahirette Allah (c.c.) tarafından belirlenecektir. Mutezile âlimleri tarafından da aynı şekilde nitelendirildiğinden dolayı İslâm tarihçileri de kitaplarında onu Mürcie'den göstermişlerdir.²³¹

İmam Ebû Hanife'nin hocası olan Hammâd b. Ebî Süleyman'ın (Ö. ?-120/737) Mürcî bir âlim olması ve kendisinden birçok rivayet alması²³² da Ebû Hanife'nin Mürcie'ye mensup olarak görülmesinin bir sebebi olabilir. Kûfe'de Mürcie'nin temsilcisi durumundaki Hammâd b. Ebî Süleyman'dan sonra Mürcie'nin temsilcisi Ebû Hanife gibi görülmeye başlanmıştır.²³³ Kendilerine güç kazandıran bir âlimi sahiplenmek olarak da anlaşılabilir. Çünkü kendi düşüncelerini sistematik hale getiren bir âlimin olması onu referans göstererek ve onun ilmini kullanarak tezlerini savunmaları daha kolay olacaktır. Bunlara ek olarak kendisinin Ehl-i Rey olması, yani akla önem vermesi onun özellikle Ehl-i Hadisçiler tarafından eleştirilmesine sebep olmuştur.²³⁴

Sonuç olarak İmam Ebû Hanife'nin büyük günah işleyen kişinin durumunun ahirette belli olacağı düşüncesinden (irca) hareketle onun Mürcie olduğunu iddia etmek ilmî yönden imkânsızdır. Çünkü Ebû Hanife'nin irca düşüncesiyle, Mürcie'nin günahın imana herhangi bir zarar vermeyeceği²³⁵ düşüncesinin alakası yoktur. Mürcie'nin irca fikrinde bir tarafsızlık vardır. Aynı zamanda siyâsî bir duruşu da ifade etmektedir. Ancak Ebû Hanife'nin irca fikri sadece kelimî bir konuda görüş bildirmektedir. Onun irca fikri iman ile amelî biribirinden ayrı olmasını ifade etmektedir. Yani insanların günah işlemelerinin onları dinden çıkarmayacağını ifade etmektedir. Her ne olursa olsun Hanefî gelenek tarafından dışlanan ve kendilerinin ait olmadığını söyledikleri bir guruba sokmaya çalışmanın bir mantığının olmadığı bellidir. Hanefiliğin bir kelam okulu²³⁶

²³⁰ Ebû Hanîfe, *Risâletü Ebî Hanîfe*, İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri içerisinde (Ebû Hanîfe'nin Osman el-Betti'ye Yazdığı Risale), 63.

²³¹ İzzüddîn Ali b. Ebi'l-Kerem İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, nşr. Ebu'l-Fidâ Abdullah Kâdî-Muhammed Yûsuf ed-Dekkâk, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1987,V, 192.

²³² İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kubrâ*, VI, 339

²³³ Kutlu, *Mürcie ve tesirleri*, 86-89.

²³⁴ Acımamatov, *Fergana Vadisindeki Etkisi*, 22-23.

²³⁵ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-Müteallim*, (İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri içerisinde) 22-23.

²³⁶ Erdem, "Ebû Hanîfe ve Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, Mürcie'nin Devamı Olarak Görülebilir mi?", 145-146.

olması, kendisine özgü bir duruşunun olması ve Ebû Hanife'nin siyâsî görüşünü söylemekten çekinmemesi, tarafının daima belli olması, kelimî olduğu kadar fikhî yönünün de çok güçlü olması, Ehl-i beyt taraftarı olması yönlerinden Hanefilik, Mürcie'den ayrılmaktadır. Bizce sistemleşme ve kapsayıcılık açısından Mürcie, Hanefiliğin bir parçası olarak görülebilir ancak Ebû Hanife bir Mürcî olarak görülemez.

2.4.4. Mu'tezile

İslâm tarihinde kelim ilmini ilk ortaya çıkaran ekoldür.²³⁷ Hz. Osman'ın şehit edilmesi, Hz. Ali'nin ve çevresindekilerin Cemel ve Sıffin savaşlarına katılması, daha sonrasında onun da şehit edilmesi, hakem olayı ve Muaviye'nin durumu gibi konulardan dolayı ümmet ihtilafa düşmüş, fitne iyice ümmeti sarmış ve ümmet kimin haklı kimin haksız olduğunu bilemez duruma gelmiştir. Bu ortamda tüm bu karmaşadan dolayı kimin yanında duracaklarını bilemeyen kişilerin bir tepkisi olarak Mürcie ortaya çıkmıştır.²³⁸ Bu düşüncenin aslı Hâricîlerin “Büyük günah işleyen cehennemdedir.” fikrine bir tepki olarak, ortada kalmayı ve bu dünya da büyük günah işleyenlerin de mü'min olduğunu ve bu durumdaki kişilerin durumlarının Allah'a (c.c.) bırakılması gerektiğini savunmasıdır. Hâricîlerin tepkileri ve Mürcie'nin irca fikri, büyük günah²³⁹ meselesinin büyük bir tartışma konusu olmasına neden olmuştur.

Mu'tezile, hicretin ikinci yılında ortaya çıkan büyük günah tartışmalarına “el-Menziletü beyne'l-Menziletayn”²⁴⁰ düşüncesiyle katılmış ve büyük günah işleyen küfürle iman arasında bir yerde olduğu şeklinde görüş bildirerek kelâmî bir ekol olarak ortaya çıkmıştır. Vâsıl b. Ata'nın el-Menziletü beyne'l-Menziletayn düşüncesi ilk başlarda siyâsî bir çıkış olarak anlaşılabilmesine karşın daha sonraları itikâdî bir misyon kazanmıştır.²⁴¹ Düşünce olarak bu şekilde çıksa da bir fırka olarak ortaya çıkışını klasik kaynaklar şu şekilde anlatırlar: el-Hasan el-Basri'nin öğrencisi olan Vâsıl

²³⁷ Sarıkaya, *İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler*, 131.

²³⁸ Osman Aydın, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci: Mu'tezile'nin oluşumu ve Ebû'l-Hüzeyl Allaf*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2013, 54.

²³⁹ el-Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 83.

Aydın, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci*, 55.

²⁴⁰ el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 500.; el-Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 83.; Aydın, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci*, 55.

²⁴¹ Aydın, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci*, 61.

b. Ata (131/748), büyük günah işleyen kişinin durumu hakkındaki soruyu hocasından önce “el-Menziletü beyne’l-Menzileteyn” diye cevapladığında, el-Hasan el-Basri, (110/728) “Vasıl bizden ayrıldı.” diyerek tepki göstermiştir. Vâsıl b. Ata’da el-Hasan el-Basri’nin meclisinden ayrılarak kendisine başka bir meclis kurmuş ve burada ders halkaları oluşturmuştur.²⁴²

Mu’tezile, el-Menziletü beyne’l-Menzileteyn düşüncesiyle ortaya çıkmış olsa da daha sonra bu düşünelere dört esas daha eklenerek beş esas diye bilinen Mu’tezile’nin inanç esaslarını oluşturan maddeler haline getirilmiştir. Mu’tezile’nin Bağdat ve Basra olmak üzere²⁴³ iki ekolü olmakla beraber biz burada genel ve ortak görüşleri almanın yeterli olacağı görüşündeyiz.

2.4.4.1. Mu’tezile’nin Siyâsî Görüşleri

Mu’tezile’ye göre Cemel savaşına katılan iki taraftan birisi haklı diğeri ise haksızdır. Ancak Müslümanların hangi tarafın haklı ya da haksız olduğunu bilmesi imkansızdır.²⁴⁴ Bu görüşü mevcut iktidarı küstürmeme çabası şeklinde yorumlamak ne kadar doğru olacağı tartışılmakla beraber Hz. Ali’nin de (r.a) hatalı olma ihtimalini ortaya koymasından dolayı Ebû Hanife’nin siyâsî anlayışıyla ters düştüğü görülmektedir. Mu’tezile ekolünün ikinci kurucusu durumundaki Ebu’l-Hüzeyl el-Allaf İmamet konusunda esnek bir tavır sergilemiştir denilebilir. Ona göre İmam, Peygambere vekalet etmektedir. Ümmeti dini konuda yetiştirmelidir. Bu sebeple dini eğitim verecek olan kişinin alan kişiden üstün olması gerekmektedir. Bazı nedenlere bağlı kılarak fadıl imam yoksa mefdul imamında imam olabileceğini savunmaya çalışmıştır.²⁴⁵

²⁴² Şehristânî, *Milel ve Nihal*, 62.; Sarıkaya, *İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler*, 133.

²⁴³ Fığlalı, *İslâm Mezhepleri*, 613-614.

²⁴⁴ Ebu’l-Abbas Abdullah b. Şirşir el-Enbari Naşi el-Ekber, *Mesailü’l-İmame-Kitabu’l-Evsat fi’Makalat*, thk. Josef Van Ess, Beyrut 1971, 53.

²⁴⁵ Naşi el-Ekber, *Kitabu’l-Evsat fi’Makalat*, 51-52.

İlk başlarda Mürcie ve Haricîlerin görüşlerine bir karşılık mantığında *el-Menziletü Beyn'el-Menziletayn* düşüncesini Hâricîlerin büyük günah iddialarına²⁴⁶ cevap verebilme formülü olarak²⁴⁷ görmüşlerdir. el-Bağdadî (429/1037-38) Mu'tezile'yi Haricilerin kaypak hali olarak yorumlamaktadır. Sebebini de, Haricîlerin büyük günah işleyen kişinin daimi olarak cehennemlik olduğunu savunması; Mu'tezile'nin bu durumdaki kişilerin ne mü'min ne de kafir olduğu ancak Allah'ın var ve bir olduğuna inan kişi olduğunu söylemesinden dolayı onları kaypak olarak nitelendirmiştir. Ona göre Mu'tezile büyük günah işleyenlerin ebedî olarak cehennemde kalacaklarına inanmalarına rağmen bu şekilde kişiyi ortada bırakmaları hem kendi mensupları hem de muhalif guruplardan gelecek tepkilerden korktuklarından dolayıdır.²⁴⁸

Savaştan ve kargaşadan kurtulmak ve o zamana kadar yapılan tartışmalara son verme isteği sonucu bu düşüncenin oluşma ihtimalinin yüksek olduğu kanaatindeyiz. Bu görüş ortaya çıkmadan önce büyük günah konusunda Hâricîler, Mürcie ve Vâsıl b. Ata'nın hocası olan Hasan-ı Basrî'nin görüşleri mevcuttu.²⁴⁹ Bu görüşlere ek olarak bu görüşün çıkması, Müslümanların buhranlı dönemlerinde bir çıkış kapısı arama gayreti sonucu oluştuğunu düşünüyoruz. Bu görüşe göre büyük günah işleyen kişi Mü'minlik ile kâfirlik arasında bir yeredir. Allah (c.c.) dilerse affeder dilerse ise cezalandırır. Kişinin bu dünyadaki hali bilinemez. Ancak kişi tövbe etmeden ahirete giderse ebedi olarak cehennemde kalacaktır. Fakat onun azabı kâfirlerin azabından daha hafif olacaktır.²⁵⁰

Vâsıl b. Ata, Cemel ve Sıffin savaşlarına katılanların hangisinin haksız olduğu bilinmemekle birlikte mutlaka bir tarafın hatalı olduğunu söylemiştir.²⁵¹ Hz. Osman'ın (r.a.) katilleri hakkında da aynı görüşü savunarak hangi gurup olduğu bilinmeksizin bir

²⁴⁶ Haricîler'in büyük günah işleyenleri kâfir ilan etmeleri, devlet başkanı yanlış uygulama yaptığında ona karşı çıkmamanın ve isyan etmenin gerekli olduğu ve imamlığın ümmetin seçimi ile olması gerektiği görüşleri büyük günah tartışmalarının başlamasına sebep olmuştur. Bkz. Şehristânî, *Milel ve Nihal*, 116.

²⁴⁷ Sarıkaya, *İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler*, 138.

²⁴⁸ el-Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 86.

²⁴⁹ Kadî'l-Kudat Abdulcebbâr b. Ahmed Kadî Abdulcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, thk. Abdülkerim Osman, Mektebetu'l-Vehbe, Kâhire 1988, 137.;Aydın, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci*, 58.

²⁵⁰ el-Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 225.

²⁵¹ Şehristânî, *Milel ve Nihal*, 62.

taraf fâsıktır.²⁵² Bu görüşle Hz. Ali (r.a.) ve Hz. Osman'ın (r.a.) da hatalı olabileceği görüşünü savunmuş olmaktadırlar. Bu durum mevcut siyâsî iktidarı küstürmeden bir görüşte bulunmak için yapılmış bir yorum olarak durmaktadır. Sonuç olarak bu görüşün ana sebebi, yaşanmış siyâsî olaylara bir siyâsî bir tavır ortaya koymaktır.²⁵³

Mutezileye göre Va'd, Allah (c.c.) iyilik yapanları ödüllendireceğini vadettiği için asla bu sözden dönmeyeceğini; Va'îd ise Allah'ın (c.c.) kötülük yapanlar, günah işleyenler ve onun emir ve yasaklarına uymayanlar hakkında olan tehdidini kesinlikle gerçekleştireceğini ifade eder.²⁵⁴ Genel anlamda Allah'ın (c.c.) Kur'an-ı Kerim'de bildirdiği emir, yasak, ceza ve mükâfat olarak tanımladığı her sözü yerine getirmesi kendisi üzerine vaciptir. İnsan hür iradesi ile hareket ettiği için büyük günah işleyenler cezayı iyilik yapanlar da mükâfatı hak etmiştir.²⁵⁵ Bundan dolayı Mutezileye göre Allah'ın (c.c.) küçük günahlar dışındaki günahları affetmesi caiz değildir. Allah'ın (c.c.) adaletinin bunu gerektirdiğini savunurlar.²⁵⁶

Mutezile'nin *el-'Adl* düşüncesi Allah'ın adaleti gereği Allah'ın insanlara özgür irade vermesini ve kullarına zorla bir şey yapmak zorunda bırakmamasını ifade eder.²⁵⁷ İnsanın kendi fiilini yapma konusunda hür olmaması durumunda cennet ve cehennem ya da insanın hesap görmesinin anlamsız olacağını savunmaktadır.²⁵⁸ Bu düşünce Mutezile'nin kader anlayışını ortaya koymaktadır. Onlara göre kulun fiilleri tamamen kendindedir. Kader anlayışı Mutezile âlimleri tarafından farklı yorumlamalar²⁵⁹ yapılsa da; Allah (c.c.), kulların fiillerini yaratma konusunda aciz olduğundan değil, adaletli olduğundan yaratmamakta ve herhangi bir zorlamada bulunmamaktadır.²⁶⁰ Bu düşüncenin alt yapısı incelenirse siyâsî bir çıkış olduğu düşüncesine ulaşılabacaktır. Bu düşüncenin, Emevî halifelerinin kaderci anlayışla insanlara zulmettiği, Cebriyye'nin

²⁵² Şehristânî, *Milel ve Nihal*, 63.

²⁵³ Aydınlı, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci*, 70.

²⁵⁴ Kadî Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 666.

²⁵⁵ el-Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 105.

²⁵⁶ Fığlalı, *İslâm Mezhepleri*, 620.

²⁵⁷ Kadî Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 391.; Sankaya, *İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler*, 141.

²⁵⁸ Aydınlı, *İslam Düşüncesinde Aklileşme süreci*, 91.

²⁵⁹ Şehristânî, *Milel ve Nihal*, 60-86.

²⁶⁰ Fığlalı, *İslâm Mezhepleri*, 620.

mevcut iktidarı tam anlamıyla onayladığı bir dönem içerisinde ortaya çıktığı düşünülürse önemli bir tavır ve düşünce olarak değerlendirilmesi yerinde olacaktır.

III. BÖLÜM

İMAM EBÛ HANİFE’NİN SİYÂSÎ HAYATI

3.1. Emevîler Dönemi

Bu dönemi İslâm ümmetinin büyük siyâsî krizlere maruz kaldıktan sonra tarih sahnesine açılmış yeni bir sayfa gibi görebiliriz. Bu yeni devlet’in Hz. Osman’ın (r.a) şehit edilmesi, Cemel ve Sıffin savaşların izlerinin hala insanlar üzerinde bulunduğu; Hariciler’in Hz. Ali ve Muaviye’yi tekfir ettiği, Ali taraftarlarının mevcut düzeni yıkmak adına fırsat kolladığı bir ortamda kurulduğu düşünülürse çıkan bazı problemlerin asıl sebepleri daha iyi anlaşılacaktır.

3.1.1. Sosyal ve Siyasal Ortam

Herhangi bir olayı ya da şahsiyeti konuşurken zamandan, mekândan ve ortamından bağımsız değerlendirmek imkânsızdır. Daha önce anlattığımız siyâsî-dini fırkaların oluşum süreçleri İslâm düşüncesi üzerinde derin izler bıraktığı gibi büyük yönetsel sıkıntılara da neden olmuştur. Bunun sebebi Ebû Hanife’nin dönemine kadar çıkan tüm fırkalar bir siyâsî görüş üzerine ortaya çıkmış ve dinden beslenme yoluna gitmişlerdir. Mürcie’nin dahi “Kimseden tarafa olmama düşüncesi” açısından siyâsî bir duruşla ortaya çıktığı düşünülürse dönemin bölünmüşlüğü’nün sebebinin siyâsî olayların dinî mahiyet kazanmasından dolayı olduğu söylenebilmektedir. Emevî Devletinin kurulma aşamasının, İslâm tarihi açısından çok sancılı ve birçok soruna neden olduğu bilinmektedir. Hz. Osman (r.a.) ve Hz. Ali’nin (r.a.) şehit edilmesi, Cemel ve Sıffin savaşları, Hakem olayı ve Hz. Hüseyin’in şehit edildiği Kerbela olayı gerçekten büyük buhranlara sebep olmuş ve açtığı yaralar günümüze kadar kapanmamıştır. İslâm tarihinin kara dönemi olarak adlandırabileceğimiz bu dönemden sonra kurulan bir devletin içerisinde; bu olaylar içinde yer alan, ortaya çıkan farklı düşüncelere mensup ve kurulan bu devlete sadık kimselerin olması normal bir durumdur.

İmam Ebû Hanife’nin yaşadığı döneme geldiğimizde ise, özellikle birçok siyâsî ve dini faktörün yer aldığı Kûfe’den bahsetmek gerekmektedir. Ebû Hanife Irak’ın en

büyük iki şehirden biri olan²⁶¹ Kûfe’de doğmuş ve burada ticaret ve ilim hayatına başlamıştır.²⁶² Ders vermeye de burada başlamıştır. Burası çeşitli milletlere mensup kişilerin yaşadığı bir yerdir. Hem dini olarak hem de siyâsî olarak kozmopolit diyebileceğimiz bir yapıya sahip olan bu kent, Ebû Hanife’ye birçok katkılar sağlamıştır.

İmam Ebû Hanife’nin doğduğu ve yaşadığı dönemin Emevîlere rastlaması dolayısıyla siyâsî iktidarın onlarda olduğu düşünülürse, siyâsî ve sosyal sorunların sorumluluğu bu iktidar da olduğu kesindir. Emevî halîfeleri özellikle Ali evlatlarına işkence yapmaktan da geri kalmamaları ümmet açısından büyük sıkıntılara ve üzüntülere sebep olmuştur. İmametın Ali evlatlarının hakkı olduğunu savunan İmam Ebû Hanife,²⁶³ tüm bu olaylara şahit olmuştur. Emevîlerin iktidar olduğu bu zamanda yaşanan karışıkların en büyük sebebi, Arap ırkını seçilmiş saymaları ve diğer halk Müslüman dahi olsa onlara ikinci sınıf insan muamelesi yapmalarıdır.²⁶⁴ Emevîler o bölgede kendi arzularıyla Müslüman olan halktan, cizye ve haraç almaya devam etmişlerdir. Müslüman olan ancak Arap olmayan kişilere mevâli demişler, onlara genelde geri hizmetlerde görev vermişlerdir.²⁶⁵ Bu gibi adaletsizlikler insanlar nezdinde bazen karşı çıkmalara bazen de karışıklıklara sebep olmuştur. Emevî devletinin kurulmasıyla siyâsî anlamda geçmişten gelen Emevî-Haşimî yarışını Emevîlerin kazandığı belgelenmiştir.

Kendi halkı arasında Mevâli-Arap ayrımı yapan, aynı zamanda kendi kabilesine seçilmiş gibi davranan bir yönetim anlayışına İmam Ebû Hanife’nin itibar edip bu yönetimin yanında olması düşünülemez. Kendilerinden önceki dört halîfeden aldıkları ümmet mirasına ihanet eden hilâfet anlayışlarının, mevâli diye beğenmedikleri âlimler²⁶⁶ tarafından; kendilerini saklamaya çalıştıkları ve hatta kadercilik anlayışıyla

²⁶¹ Badur, “Kûfe’nin Sosyal ve Kültürel Yapısına Genel Bir Bakış (7-10. Yüzyıl)”, 3-10.

²⁶² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII,331.

²⁶³ İbnu’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, IV, 447.

²⁶⁴ Taberî, *Târîhi’l-Umem ve’l-Mülk*, V, 494.; Doğan, “Ebû Hanife’nin Dîni ve Siyasî Duruşu”, 40.

²⁶⁵ İbnu’l-Esîr, *el-Kâmil*, IV,157-158.; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihaye*, IX, 188.

²⁶⁶ İbnu’l-Esîr, *el-Kâmil*, IV,471.; Kutlu, *Mürchie ve tesirleri*, 71.

yaptıkları hataları örtmeye çalıştıkları İslâm'ın, temel düşünceleri ile eleştirmesine mani olamamışlardır.

Aslında temel sorun, ilk halîfelerin Hz. Peygamber'in (s.a.s.) yolundan sapmamaları ve takva yönünden kesinlikle eleştirilemez nitelikte insanlar olmasından dolayı, bu halîfelerden sonra halîfe olan kişide de bu özelliklerin aranmasıdır. Bu beklenti normaldir. Çünkü halîfe, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) bıraktığı İslâm anlayışına ve devletine sahip çıkmalı, bu davanın bir neferi gibi davranmalıdır.

Ebû Hanife'nin yaşadığı dönemde ilimle uğraşan kesimin birçoğu Mevâlî insanlardı.²⁶⁷ Tarihin ilerleyen sahnelerinde mevâlî, devletin ileri gelen ilim adamları arasında yerini daima korumuştur. Devletin İslâm devleti olması, âlimlerin de mevâlî olması, haksızlıklara İslâm üzerinden cevap vermeleri zamanla kendi politikalarının önündeki en büyük engel haline gelmiştir.

İslâm'ın gelmesiyle asabiyet düşüncesi ve uygulaması neredeyse ortadan kalkmıştı. Kardeşlik anlayışı hâkim kılınmış, farklı dinlerle dahi uyum içerisinde yaşama kültürü oluşturulmuştu.²⁶⁸ Ancak Emevîler İslâm'ın bu anlayışını yıkarak Arap milliyetçiliğinde çok ileri gitmişlerdir. Hatta Arap halkın Mevâlî hakkında, “Üç şey namazı bozar: Eşek, köpek, mevâlî.”²⁶⁹ şeklinde konuştukları rivayet edilmektedir. Emevîler'de, İslâm devletinde hâkim olması gereken ümmet şuuru, yerini Arap milliyetçiliğine bırakmıştır. Emevîlerin mevâlî anlayışı, seçilmiş devlet olarak gördükleri devletlerinin güçlenmesini sağlamaktan daha çok yıkılmasını hızlandırmıştır, diyebiliriz. Emevîlerin Arap milliyetçiliği ve kabilecilik anlayışlarının birbirine karıştırılmaması gerekmektedir. Çünkü kabilecilik anlayışı genelde iktidar mücadelesi ile ilgili iken, Arap milliyetçilikleri Arap olmayan ancak toprakları üzerinde yaşayan kişilere karşı yapılmış bir uygulamadır.

²⁶⁷ Ahmed b. Muhammed el-Endülisi İbn Abdîrribih, *el-İkdu'l-Ferîd*, nşr. Müfid Muhammed Kamihâ, Beyrut, 1987, III,363.;Doğan, “Ebû Hanife'nin Dinî ve Siyasî Duruşu”, 40.

²⁶⁸ Hasan, *en -Nuzûmu'l-İslâmiyye*, 23.; Sarıçam, *Evensel Mesaj*, 112-116.; *Mürchie ve tesirleri*, 37-40.; Geçit, “İslâm Dünyasında Din-Siyaset İlişkinine Genel Bir Bakış”, 34.

²⁶⁹ İbn Abdîrribih, *el-İkdu'l-Ferîd*, III,361.

Mevâli anlayışı birçok isyan hareketine sebep olmuştur. Irkçılık konusunda ileri giden Hişam bin Abdülmelik, mevâli olarak anılan ve Ali evladı olarak bilinen Zeyd b. Ali'ye “Sen Çinli bir cariyenin oğlu olduğun halde nasıl hilâfet iddiasında bulunuyorsun.” demiştir.²⁷⁰ Bu aşağılayıcı politikaları kendilerine düşman olan gurupları güçlendirmiş ve yıkılmalarını hızlandırmıştır.

Emevîler kuruluşundan bu yana kendilerinin bir Arap devleti olduğunu hissettirmişlerdir. Onlar ilk dönemlerde esir aldıkları kişileri mevâli olarak adlandırırken, daha sonra hür, köle, Müslüman ve gayrimüslim ayırmadan Arap olmayan herkes için “mevâli”²⁷¹ kavramını kullanmışlardır. Emevîler döneminde fetih hareketleri artarken insanların ve savaşan askerlerin yegâne düşüncesi İslâm'ı yaymak iken, mevâli kavramının Arap olmayan herkes için kullanılması; onların, Arap ve Arap olmayan ayırımına gitmeleri İslâm'ın asıl hedefi olan ümmet bilincinden saptıklarının bir göstergesidir. Eğer niyetleri İslâm'ı yaymak olsaydı ve kendi halkları arasında bir ayırım yapacaklarsa, Müslüman ve Müslüman olmayan şeklinde yapılmalı ve her ikisinin haklarını da korumalıdır. Mevâli tabakaya yönetim ve askeri alanlarda yer verilmediğinden onlarda başka alanlara yönelmişlerdir. Onlarda ilim ve sanatta çok ileri gitmişlerdir.²⁷² Bunlardan bir tanesi de İmam Ebû Hanife'dir.

Ebû Hanife'nin de bir mevâli olması, sözünün dinlenir durumda olması ve Emevîlerin yaptığı yanlışları korkusuzca söylemesi, Emevîlerin milliyetçi tavırlarını eleştirilir hale gelmesini sağlamıştır. Mevdudî'nin söylemiyle: “Siyâsî önderlikle dinî önderlik birbirinden ayrılmıştı.”²⁷³ Bu sebeple iki güç karşı karşıya gelmiştir. Bu durumda iki tarafı da iyi değerlendirmek gerekmektedir. Bir tarafta haksızlık ve eziyet etmekte sınır tanımayan Emevî halîfeleri; diğer tarafta İslâm dan konuşan ve onun temel ilkelerini insanlara anlatarak gönül kazanan mevâli alimler. Birde bu mevâli alimlerin, hilâfetin temel güç kaynağı olan İslâm'ı halîfelerden daha iyi bilmeleri ve

²⁷⁰ Taberî, *Târîhi'l-Umem ve'l-Mülk*, V, 494.

²⁷¹ Kelimenin özünü “Mevla” terimi teşkil eder. “ Köle, azat eden, azat edilen dost, akraba” anlamlarına gelmektedir. Bkz. Mecduddîn Muhammed b. Ya'kûb Fîruzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, nşr. Yusuf Muhammed Bikâ'î, Dâru'l-Fikr, 1995, 1209.; Ali Aksu, “Emevîler Döneminde Sosyal Tabakalar”, *İstem Dergisi*, 8, 2006, 70.

²⁷² İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kubrâ*, V, 219-220.

²⁷³ Mevdudî, *Hilâfet ve Saltanat*, 311.

onları İslâm'ın temel prensipleri ile eleştirmeleri Emevîleri sıkıntıya düşürmüştür. Bunların en açık örneği de yukarda belirttiğimiz gibi Ebû Hanife'dir. Onu ilerde değineceğimiz kadılık teklifi ve zindana atma gibi bazı yöntemlerle kendi yanlarında göstererek güç kazanma yoluna gitseler de bunu başaramamışlardır.

3.1.2. Zeyd b. Ali İsyanı Karşısında Ebû Hanife'nin Tavrı

Ebû Hanife daima ehl-i beyt taraftarı olmuş ancak hiçbir zaman şia olmamıştır.²⁷⁴ İmama göre Emevîler halîfelikte herhangi bir hakka sahip değillerdir.²⁷⁵ Bu görüşünün arkasında belki de Hz. Ali'ye duyduğu muhabbet yatmaktadır. Cemel ve siffin savaşları, tahkim olayı ve daha sonraları yaşanan Kerbelâ hadisesi Ebû Hanife'nin görüşünün temellerinin nerelere dayandığını belli etmektedir. Çünkü Muaviye iktidar hırsı uğruna bir çok kargaşaya sebep olmuş ve Hz. Ali'ye isyan ederek hakkı olmadığı halde halîfeliğe talip olmuş ve sonuç olarak da ondan almıştır. Bu şekilde alınmış bir halîfeliğin meşruluğu muhakkak ki tartışılmaya açıktır. Aslında Muaviye bu tavrıyla aynı zamanda bu şekilde halîfe olunabildiğini de ümmete göstererek kendi kuyusunu kazmış olmuştur. Çünkü mevcut halîfeye isyan eden hatta onunla savaşan birinin halîfe olabilmesi, kendilerinin elinden de iktidarın bu şekilde alınabileceğine işaret etmektedir. Bu sebeple Emevî iktidarına karşı bir isyan hareketi de bir anlamda meşru olmuştur.

Ebû Hanife daima Ehl-i Beyt ile arasını iyi tutmuştur. Ehl-i beyt'in önde gelen Şahsiyetlerinden biri olan Cafer es-Sâdık (Ö. 148/765) ve onun babası Muhammed el-Bâkır(Ö. 114/733) ile ilişkileri genelde ilim konuşmaları üzerinden ilerlerken Zeyd b. Ali ile ilişkilerinin ilmi boyutu olduğu gibi siyâsî boyutu da bulunmaktadır.²⁷⁶

Ebû Hanife Zeyd için: “Kendi döneminde ondan daha fakih, daha bilgili, daha hazır cevap ve kendini daha açık ve net ifade eden birini görmedim. O eşsiz bir şahsiyet

²⁷⁴ Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 454.

²⁷⁵ Semîra Muhtâr el-Leysî, *Cihâdu 'ş-Şi'a fi'l-Asri'l-Abbâsîyyi'l-evvel*, Dârü's-Sebil, Beyrut, 1978, 41.

²⁷⁶ Ebu'l-Ferec, *Makâtîlu't-Tâlibîyyin*, 146.

idi.”²⁷⁷ demiştir. Bu rivayetten de anlaşılacağı üzere Ebû Hanife ilmî konuda güvendiği Zeyd’e karşı bir büyük muhabbet beslemektedir.

Ebû Hanife Zeyd’in isyanına bizzat katılmamış ancak maddî ve manevî destek vermiştir. Zemahşerî, (Ö.538/1144) *el-Keşşâf* isimli eserinde, “Zalimler benim ahdimе erişemez.”²⁷⁸ Ayetini yorumlarken bu ayetin imâmetle alakalı olduğunu ve zalim kimselerin hilâfetinin meşru olmayacağını belirterek: “Ebu Hanife gizli olarak Zeyd b. Ali’yi desteklemenin, para yardımında bulunmanın, imam ve halîfe denilen bu zorba hırsıza karşı onunla isyan etmenin vacip olduğuna fetva veriyordu.”²⁷⁹ demiştir. Zemahşerî bu sözleri ile Ebû Hanife’nin isyana fetva vererek, taraftar toplayarak ve maddî yardımda bulunarak destek verdiğini ortaya koymaktadır.

Başka bir rivayette ehl-i beyt’in önemli mensuplarından Câfer es-Sâdık’ın Oğlu Muhammed (Ö.203/818) Ebû Hanife’nin Zeyd b. Ali’ye desteğini şu şekilde anlatmıştır: “Allah Ebû Hanife’ye rahmet etsin. O Zeyd b. Ali’ye yardım ederek bize olan sevgisi açıkça ortaya koymuştur.”²⁸⁰

Zeyd b. Ali, Hişam b. Abdümelik’e (Ö.125/743) isyan ettiği dönem de Ebû Hanife: “Onun çıkışı Rasulullah’ın Bedir’deki çıkışına benzemektedir.” demiş ve kendisine: niçin ona katılmadın?” diye sorulunca: “Beni ona katılmaktan insanların bede olan emanetler alıkoydu. İbn Ebî Leylâ’dan bu emanetleri almasını istedim, ama o kabul etmedi; bende bunları yerine veremedim ölmekten korktum.” İfadesini kullanmıştır.²⁸¹

Bu rivayetin İbrahim’in isyanına neden katılmadığı sorusuna verdiği cevapla aynı mahiyette olması nedeniyle doğruluğunu şüpheye düşürmektedir. Ancak Ebû Hanife’nin emanet ehli biri olduğunu halkın bilmesi sebebiyle daima üzerinde emanet olma ihtimali yüksektir. Bu sebeple her iki isyanda da üzerinde emanet olduğundan

²⁷⁷ Takıyyuddîn Ebu’l-Abbas Ahmed b. Ali el-Makrizî, *el-Mevâ’iz ve’l-İ’tibâr bi Zikri’l-Hutat ve’l-Âsâr*, www.awaraq.net, 1202.

²⁷⁸ Bakara sûresi 2/124.

²⁷⁹ Ebu’l-Kasım Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, www.awaraq.net, 334.

²⁸⁰ Ebu’l-Ferec, *Makâtîlu’t-Tâlibiyyin*, 146.

²⁸¹ el-Kuraşî, *Tabakâti’l-Hanefiyye*, 469.; el-Bezzâzî, *Menâkıb*, II, 137.

dolayı katılmamış olabilir. Başka bir rivayette, Zeyd'in Ebû Hanife'ye elçi göndererek kendisini biate çağırması, Ebû Hanife de elçiye cevap olarak: "Dedesini bırakıp gittikleri gibi halkın onu yalnız bırakmayacağını bilsem onunla birlikte cihat ederdim. Çünkü o, hak imamdır; fakat onu malımla destekleyeceğim." demiş ve ardından ona on bin dirhem göndermiş ve elçiye de: "Mazeretimi ona anlat." demiştir.²⁸²

Bize göre bu son rivayet gayet Ebû Hanife'nin şahsına yakışır bir rivayettir. Diğer ihtimalleri saf dışı etmemekle beraber Ebû Hanife'nin her şeyi açık şekilde söyleyen biri olduğunu bildiğimizden bu rivayeti daha makul bulmaktayız. Burada Ebu Hanife Kûfelilere güvenmediğini dile getirmiştir. Bu isyanın hak bir isyan olduğunu söylemiş, ancak isyan hareketin sonuçsuz kalma ihtimalini de düşünmüştür. Çünkü daha önce aynı halk Ali evlatlarını yalnız bırakmış ve ölümlerine sebep olmuştur. O, bu hak isyan karşısında tepkisiz kalmak yerine dili ile ve parası ile destek vermiştir. Bu isyan gönülden desteklemesine rağmen bizzat katılmamasının makul sebeplerinin olduğu düşüncesindeyiz. Çünkü eğer canından korksa Mansur'a karşı konuşmaz ve canına mâl olan eleştirilerde bulunmazdı.

Burada şunu belirtmek gerekmektedir: Bir âlim için bir isyan hareketine bizzat katılmaması da; dili ve parası ile yardımda bulunmak çok ileri düzeyde bir durumdur. Çünkü bu durum kendisini mevcut iktidar'a karşı hedef haline getirmektedir. Zaten bu tavrının cezasını da dayak yiyerek ve hapse atılarak ödemiştir.²⁸³

3.1.3. Irak Valisi İbn Ebî Hübeyre'nin İmam Ebû Hanife'ye Kadılık Teklif Etmesi

İmam Ebû Hanife'nin Zeyd b. Ali'yi gönülden desteklediği bilinmektedir.²⁸⁴ Zeyd b. Ali'nin ayaklanması hicri 122 yılında öldürülmesiyle²⁸⁵ sona erdi. Tabi ki Ali

²⁸² el-Kuraşî, *Tabakâti'l-Hanefiyye*, 469.

²⁸³ es-Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, 67-68.; el-Heytemî, *Menâkibi'l-İmam Ebû Hanîfe en-Nu'mân*, 119.

²⁸⁴ el-Bezzâzî, *Menâkıb*, II, 267.

²⁸⁵ el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, 83.

evlatlarının ayaklanmaları Emevî hanedanlarını büyük ölçüde rahatsız etmiş²⁸⁶ ve onları farklı önlemler alma yoluna itmiştir.

Bir taraftan Hâricî isyanları²⁸⁷ diğer taraftan da Abbâsî ayaklanmaları²⁸⁸ ile boğuşan son Emevî halîfesi II. Mervan²⁸⁹ farklı siyâsî önlemler alma çabası içerisine girmiştir. O, Zeyd b. Ali'nin öldürülmesi olayından sonra fukahâ tarafından büyük tenkitlere maruz kalmıştır. Tenkit eden fukahânın başında da Ebû Hanife gelmektedir.²⁹⁰ Ehl-i Beyte gönülden bağlı olan Ebû Hanife bu ölüm haberleri karşısında oldukça üzülmüş ve bunun yanlış ve İslâmî anlamda vebalinin olduğu şeklinde tepki göstermiştir.²⁹¹ Bunlardan rahatsız olan halîfe Mervan b. Muhammed (II Mervan) bu tenkitlere son vermek ve ileri gelen âlimleri yanına çekmek için zamanın Irak valisi İbn Hübeyre'ye görev vererek, âlimleri takip etmesini ve Zeyd b. Ali'ye yakın olanlara devlet kadrolarında yüksek makamlar vermesini söylemiştir.²⁹² İbn Hübeyre görevini yapmış ve Ebû Hanife de dâhil birçok âlimi takibe başlamıştır. Özellikle son dönemlere doğru, Abbâsî propagandasının artması, daha önce de Ebû Hanife'nin Ali evlatlarına taraftar olduğu bilgisinin Emevî hanedanında duyulması, farklı şehirlerde de isyan hareketlerinin artması ve şehirlerin birer birer Abbâsî ailesinin eline geçmesi;²⁹³ Ali evlatlarına muhabbet duyan âlimleri kendi taraflarına çekme politikasını devreye sokmalarına sebep olmuştur.

İbn Hübeyre görevinin gereği, özellikle ileri gelen âlimlerden İmam Zeyd ile irtibatlı olma ihtimali olan kişilere devlet memurluğu teklif etmiştir. Görev teklif edilen âlimler arasında Ebû Hanife'den başka İbn-i Ebî Leyla, İbn-i Şübrüme ve Dâvud b.

²⁸⁶ Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, 53.

²⁸⁷ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 289-290,295-296.

²⁸⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 182-310.

²⁸⁹ Mes'ûdî, *Murûc ez-Zeheb*, III, 261.; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV,330.; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 44.

²⁹⁰ Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 455.

²⁹¹ Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 455.

²⁹² ez-Zehabî, *Siyer*, VI, 395.; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 107.

²⁹³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Adem Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi III (Emevîler Dönemi)*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2011, 247-254.

Hind gibi Irak'ın ileri gelen âlimleri de bulunmaktadır. İbn Hübeyre'nin görev teklifini bu âlimler kabul etmişlerdir.²⁹⁴ Ancak Ebû Hanife bu görevi kabul etmemiştir.²⁹⁵

İbn Hübeyre eğer bu teklifi kabul etmezse onu döveceği üzerine yemin etmiştir. Fukahâ arkadaşları ondan kendisini tehlikeye atmamasını, bu teklifi kabul etmesini istemişlerdir. Kendilerinin de bu işten nefret ettiklerini ancak yapacak başka bir çare bulamadıklarını söylemişlerdir. O da bu ısrar üzerine şu cevabı vermiştir: “Vasıt mescidinin kapılarını saymayı teklif etse onu da yapmam. Nasıl olur da bu ağır işi kabul ederim. O boynunu vuracağı adamın ölüm fermanını yazacak ben de ona mühür basacağım ha. Vallahi böyle bir işe kat'iiyen girmem.”²⁹⁶ demiştir. Bunun üzerine İbn Hübeyre İmam Ebû Hanife'yi hapis cezası vermiş ve her gün ona dayak attırmıştır. İbn Hübeyre zindana arkadaşlarından birini göndermiş ve en azından ilerde kabul edebileceğini söyleyip kurtulabileceğini söylemesini istemiş ancak Ebû Hanife bunu da kabul etmemiştir.²⁹⁷

Kırbaçlayan cellat valiye gelerek Ebû Hanife'nin dayak yemekten öleceğini bildirince, Irak valisi İbn-i Hübeyre “Söyleyin ona bizi yeminimizden kurtarsın.” demiştir. Ebû Hanife bunu duyunca: “Caminin kapılarını saymamı istese kabul etmem.” cevabını vermiştir. Cellat artık Ebû Hanife'nin öleceğinden korkmuş ve: “Bir arabulucu yok mu? Ona nasihat edecek kimse yok mu?” diye seslenmiştir. Ebû Hanife'de bunu duyunca: “Arkadaşlarımla istişare yapayım, bakayım.” demiştir. Bu her ne kadar İbn-i Hübeyre'ye inandırıcı gelmese de onu serbest bırakmak zorunda kalmıştır.²⁹⁸ O hapisneden çıkınca hemen yol hazırlığı yaparak Hicaz yoluna düşmüş ve Betyullah'a sığınmıştır.

İmam Ebû Hanife'nin bu ısrarcı duruşu gerçekten düşündürücüdür. O muhakkak ki onların asıl niyetlerini anlamış ve onlara hizmet etmeyeceğini belirtmiş ve tüm

²⁹⁴ es-Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, 67-68.; Bu kabul bir makam mevki hırs için değil Emevîler'den gelme ihtimali olan kötülükten korunmak amacıyla. Bkz. Ahmet Yaman, “Siyaset-Hukuk İlişkisi Bağlamında Ebû Hanîfe Dönemi”, *İslamî Araştırmalar Dergisi*, 1-2, 2002, XV, 279.

²⁹⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, XIII, 328.; el-Heytemî, *Menâkibi'l-İmam Ebû Hanîfe en-Nu'mân*, 119.

²⁹⁶ Kevserî, *Menâkib-ı İmam Ebu Hanife*, 35.

²⁹⁷ el-Heytemî, *Menâkibi'l-İmam Ebû Hanîfe en-Nu'mân*, 119.; Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 456.

²⁹⁸ el-Heytemî, *Menâkibi'l-İmam Ebû Hanîfe en-Nu'mân*, 118-119

eziyetlere rağmen yolundan dönmemiştir. Ona hükümet tarafında olduğunu belli edecek bir hizmeti kabul etmesi konusunda bu kadar baskıya rağmen kabul etmemesi var olan zulme karşı dik duruşu, inandığı ve savunduğu davadan dönmemesi ve yapılan zulümlere ortak olmaktan korkmasından dolayı olduğunu düşünmekteyiz. O inandığı şeyleri her hal ve tavrıyla dile getirmiş ne menfaat uğruna, ne de ölüm korkusu sebebiyle doğrudan vazgeçilmemesi gerektiğini bizlere öğretmiştir.

Uyguladığı vahşetler ve haksızlıkların arka arkaya gelmesinden dolayı âlimlerin yaptıkları tenkitlere karşı onların gönlünü almak gerektiğini düşünerek âlimlere bu görevi vermek istediği gibi yorumlar yapılırsa da²⁹⁹ siyâsî alt yapısının daha farklı ve bireysel anlamda da bir amacı olduğu açıktır. Yaptıkları bu hamle ile Ali evlatlarına olan düşmanlıklarını; Ali evlatlarını seven ve onlara karşı muhabbet besleyenlere de tahammül edemediklerini göstermişlerdir.

Ebû Hanife canı pahasına eleştirdiği yanlışların ve haksızlıkların bir parçası olmamayı tercih etmiştir. O dönemin şartlarına baktığımızda yüksek makamlı bir vali ile halife bir âlime eziyet ediyor, âlim de kararından vazgeçmiyor şeklinde anlatılabilir. Ancak o eziyet edenler tarih boyu kötü anılırken; Ebû Hanife o gün eziyet görüyor olarak görülmesine rağmen ilmi neredeyse tüm coğrafyalardan duyulmuş saygın bir kişi olarak minnetle anılmaktadır. Ebû Hanife burada bize şunu anlatmaktadır: ‘Eğer bir davanız varsa ve bu dava Allah davası ise şu an bulunduğunuz hali önemsemeyin. Niyetinizi sağlam tutun ve hedefinize doğru gidin.’

3.2. Abbâsîler Dönemi

İmam Ebû Hanife, Emevîlerin iktidarından sonra yeni devlet olan Abbâsîler zamanında Kûfe’ye gelerek ders halkasının başına tekrar geçmiştir.³⁰⁰ Daha önce Ali evladına yapılan eziyetler, kendisinin Emevîler tarafından hapse atılması ve zulmedilmesi, mevâliye yapılan haksızlıklar ve kötü muamele karşısında İmam Ebû Hanife’nin tavrı gayet netti. Saymerî, Ebû Hanîfe’nin en başından beri Emevîlerin

²⁹⁹ Uzunpostalcı, “Ebû Hanife”, X, 133.

³⁰⁰ es-Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, 28-29.; el-Heytemî, *Menâkibi'l-İmam Ebû Hanîfe en-Nu'mân*, 119.

halîfelikte herhangi bir haklarının olmadığını savunduğunu iddia etmiştir.³⁰¹ Emevî halîfelerinden on tanesinin zamanına tanıklık eden İmam Ebû Hanife, Abbâsîlerin de iki halîfesinin yönetimine şahit olmuştur.³⁰² Gördüğü yaşadığı onca sıkıntıdan sonra, Abbâsîlerin başa geçmelerini ilk başlarda memnuniyetle karşılasa da³⁰³ daha sonraları Ali evlatlarının haklarının korunacağını vadettikleri uygulamaların tersinin yapıldığı görünce onları açık şekilde tenkit etmekten çekinmemiştir.³⁰⁴

3.2.1. Abbâsîler'in Halîfeliği Alması ve İmam Ebû Hanife'nin Tavrı

Abbâsîler başa geçtiklerinde yeni bir devlet kurulduğundan dolayı siyâsî görüşleri ve yöntemleri belli değildi. Ancak vadettikleri devlet yönetimi, zâlim devlet yönetiminden yeni kurtulmuş olan Ebû Hanife için kabul edilebilir iktidar olarak durmaktaydı.

Hem peygamber ile aynı soydan olan Hâşimi soyundan gelmeleri hem de zâlim bir devletin yıkılması sebebiyle Ebû Hanife, Abbâsî iktidarını büyük bir memnuniyetle karşılamıştır.³⁰⁵ Abbâsîler'in Hâşimi olması, Hz. Peygamber (s.a.s.) ile aynı soydan olması ve kurulan devletin aynı zamanda bir Hâşimi devleti olma özelliği de taşıması İmam Ebû Hanife'yi daha da umutlandırmıştır.

Hz. Peygamber (s.a.s.) ve soyundan gelenlere gönülden bağlı olan Ebû Hanife'nin bu amaçlarla kurulmuş bir devleti memnuniyetle karşılaması gayet doğaldır. Burada Ebû Hanife'nin Ali Evlatlarının iktidarda olmasını olmazsa olmaz bir şart gibi görmediğine de dikkat çekilmesi gerekmektedir. Ebû Hanife'nin Abbâsîler'in ilk halîfesine biat etmesi gerçekten üzerinde durulması gereken bir durumdur. Çünkü Ebû Hanife, Abbâsîler'e biat ederek hem kesinlikle Ali evlatlarının iktidar olması gerektiği düşüncesi olmadığını hem de zalim devlet yönetimi istemediğini ispat etmiştir. O Şia

³⁰¹ es-Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, 68-69.; Kevserî, *Menâkıb-ı İmam Ebu Hanife*, 35.

³⁰² Adem Tutar, "Ebu Hanife'nin Din-Siyaset İlişkisi Açısından Konumu", *Şeyh Şa'ban-ı Velî Sempozyumu (Hanefîlik-Mâturîdîlik)*, Kastamonu, 5-7 Mayıs, 2017, 588.

³⁰³ Uzunpostalcı, "Ebû Hanife", X, 133.

³⁰⁴ es-Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, 68-69.; Sarıkaya, "Ebû Hanife'nin İtiadî Görüşlerinin Siyasî Arka Planı ve Onun Siyasî Tavrına Yansımaları", 9-10.; Tutar, "Ebu Hanife'nin Din-Siyaset İlişkisi Açısından Konumu", 588-589.

³⁰⁵ el-Mekkî, *Menâkıb*, I, 128-129.

düşüncesine karşı değil; Ehl-i Beyte karşı sevgi ve muhabbet beslemektedir. Onun Ali evlatlarının iktidara gelmesinden daha çok istediği şey, Ali evlatlarına ve mevâililere karşı olan zulmün son bulmasıydı.³⁰⁶

Ebû Hanife'nin öğrencisi İmam Ebû Yusuf'tan rivayetle: Ebu'l Abbas Kûfe geldiğinde orada bulunan halka söyle bir konuşma yapmıştır: “Bu hilâfet işi, Peygamberimizin ailesine ve akrabasına geçti. Bu size Allahüteâlâ'nın bir lütuf ve keremidir. Hak yerini buldu. Sizler, ey ulema zümresi, buna yardım etmeye en layık olanlarsınız. Size istediğiniz kadar Allah'ın malından ihsan, ikram ve ziyafet var. Halîfenize biat ediniz, bu sizin için ahirette emniyete kavuşmaya vesile olur ve imanınızın yanında sizin için bir mazeret teşkil eder. Allah'ın huzuruna, halîfeye biat emeksizin imansız olduğunuz halde çıkmayın. Aksi halde hüccetsiz ve delilsiz kalanlardan olursunuz. Müminlerin emirini gerçekleri söylemekten korkuyor ve çekiniyoruz demeyin sakın!” demiştir.

Ebû Hanife'nin etrafındaki ulema Ebû Hanife'ye sen konuş dercesine bakmışlar. O da: “Allah'a hamd olsun ki, bu hakkı Resul-i Ekrem'in akrabasına nasib etti. Zalimlerin zulmünü bizden kaldırdı. Lisanımızla hakkı söyleyebiliyoruz. Allah'ın emri üzere sana biat ettik. Kıyamete kadar sana verdiğimiz ahdi tutacağız. Allahüteâlâ bu işi Peygamberimizin akrabasından asla ayırmasın.” şeklinde bir konuşma yaptı.

Ebu'l Abbas kendisine şu şekilde karşılık verdi:

“Ulema adına senin gibiler konuşmalı. Seni seçmekte çok isabetli hareket ettiler. Sende gayet güzel ifade ettin”

Konuşmalar bittikten sonra ulema Ebû Hanife'ye ‘Kıyamete kadar’ sözünden neyi ifade ettiğini sormuşlar, o da: “Siz kurnazca davranıp beni ileri sürdünüz; bende kendimi kurtardım, belayı size sardım” demiştir. Etrafındakiler de Ebû Hanife'ye hak vermişler ve diyecek bir şey bulamamışlardır.³⁰⁷

³⁰⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Doğan, “Ebû Hanife'nin Dînî ve Siyasî Duruşu”, 39.

³⁰⁷ es-Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, 28-29.; el-Mekkî, *Menâkıb*, I, 128-129.

El-Bezzâzî, (Ö. 827/1424) Ebû Hanife'nin 'Kıyamete kadar' sözünü iki şekilde anlayabileceğini belirtmiştir: "Muhtemel olarak Ebû Hanife burada ya toplantıyı terk edinceye kadar, ya da isyan başlayıncaya kadar anlamında kullanmış olabilir."³⁰⁸

Herkes zulüm bittiği ve hilâfetin hakkı olan kişilere geçtiğini düşünmüş ve çok sevinmişti. İmam Ebû Hanife'nin hayatı boyu aleyhine çalıştığı Emevîlerin yıkılışı onu mutlu etmiştir. Yerine gelenlerin de Ali evlatlarını savunacakları ve onlardan birinin halife olduğunu konuşmalarında belirtmeleri Ebû Hanife'yi ayrıca mutlu etmiştir.

O bu konuşmayla aslında nasıl bir halife beklediğini de açıkça belirtmiştir. Konuşmasında aslında: 'lisanımızla rahatlıkla kendimizi ifade edebiliyoruz, üzerimizden zulüm kalktı ve tekrar aynılarını yaşamak istemiyoruz, biz o zulmün karşısındayız.' demiştir. Ancak burada şunu söylemek lazım ki; o hilâfetin Ali evlatlarının hakkı olduğunu savunmamıştır. Eğer öyle olsa idi Abbâsîlere gelip biat etmezdi. Onun amacı: Birçok savaşa ve üzüntüye sebep olarak kurulmuş olan bir devletin yerine başka bir hilâfetin gelmesini sağlamak, Ali evlatları ve diğer Müslümanların uğradığı eziyetlerin son bulması ve İslâm devletinin başına adaletli bir yöneticinin gelmesi idi.³⁰⁹ O, Hz. Ali (r.a) ve Ehl-i Beyt'e gönülden bağlı³¹⁰ olmasından dolayı onların eziyet görmeleri ağırına gitmiştir. Bu bağlılığın siyâsî bir amaç doğrultusunda mı yoksa Hz. Peygamber'den (s.as) dolayı bir ibadet mahiyeti taşıması sebebiyle mi olduğu konusu akıllara gelmektedir. Ebû Hanife'nin Abbâsîler'e biat etmesinin sebebi; Abbâsîler'in, Peygamber soyundan olmalarından dolayı mı yoksa zalim yönetimin son bulmasından mı olduğu konusu önemlidir. Vaatlerinde Ehl-i Beyti koruyacaklarını vadetmelerinden dolayı olabilir. Kanaatimizce bu biatin sebebi iki durum da olabilir. Ancak asıl sebebin zalim yönetimin son bulması ve Abbâsîlerin daha önce Ümmete karşı bir yanlışlarının olmamasından dolayı umut beslemesidir. Peygamber soyundan gelmelerinden dolayı biat etmiş olsaydı onlara tam bir bağlılık gösterir ve verdikleri görevleri eksiksiz yerine getirirdi. Burada Ebû Hanife'nin taassuptan uzak bir siyâsî tavrının olduğunu açık bir şekilde anlayabilmekteyiz.

³⁰⁸ el-Bezzâzî, *Menâkıb*, II, 214.

³⁰⁹ Doğan, "Ebû Hanîfe'nin Dîni ve Siyasî Duruşu", 41.

³¹⁰ Zorlu, *Âlim ve Muhâlif*, 76.

Ebû Hanife Abbâsîlerin ilk yıllarında onları eleştirecek herhangi bir cümle kullanmadığı bilinmektedir.³¹¹ Yönetici adil olduktan sonra ona biat edeceği malumdur. Emevîlere karşı çıkmasının en büyük sebebi ırkçı tutumları,³¹² Ali evlatlarına zulmetmeleri ve yaptıkları haksızlıklardı. Şîî kaynaklarda Ebû Hanife'nin Hz. Ali'den hilâfeti almalarından dolayı onları hiçbir zaman hilâfete layık görmediği bilgileri de yerealmaktadır.³¹³ İlk Abbâsî hükümdarına karşı konuşmasında özgürlük ve adalet beklediğini dile getiren İmam Ebû Hanife, bundan saptıkları anda da tenkit etmeyi kendisine görev bilmiştir.

İşkence zulüm çağından sonra yeni bir devletin kurulması ile mutlu olan Ebû Hanife, Mansur döneminin Emevîler'den bir farkının olmadığını anlamış ve tavrını da buna göre koymuştur. Özellikle Hz. Ali'nin (r.a.) torunlarından Muhammed en-Nefsü'z-Zekiyye b. Abdillah (Ö.762/145) ve kardeşi İbrahim'in (Ö.145/763) ayaklanması sonunda öldürülmeleri İmam Ebû Hanife'nin Abbâsîlere karşı bakış açısını değiştirmiştir.³¹⁴ Abbâsîler de halifeliklerinin ilerleyen dnemlerinde aynı Emevîler gibi saldırgan ve adaletsiz bir tutum sergilemişler ve halka karşı adaletsiz uygulamalara başlamışlardır.³¹⁵ Bu davranışları Ebû Hanife'nin Abbâsîlere karşı olan ümitlerini bitirmiş, onları derslerinde tenkit etmeye ve yanlış uygulamaları halka duyurmaya başlamıştır. Aslında bu ayaklanma bir iktidar hevesinden çok Mansur'un Ali taraftarlarına karşı yaptığı haksız uygulamalara bir tepki niteliği taşımaktadır. Mansur'un halîfeliğe gelir gelmez böyle bir işe başlaması Ali taraftarlarını da kuşkulandırmıştır.³¹⁶ Bu sebeple bir an önce bu gidişe bir dur deme fikri ortaya çıkmış ve ayaklanmaya kalkışmışlardır.

İsyan eden Muhammed en-Nefsü'z-Zekiyye b. Abdillah (Ö.145/762) ve kardeşi İbrahim'in (Ö.145/762) babası Abdullah, İmam Ebû Hanife'nin hocalarından olup yakın

³¹¹ Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 457.

³¹² Taberî, *Târîhi'l-Umem ve'l-Mülk*, V, 494.

³¹³ el-Leysi, *Cihâdu's-Şi'a*, 217-218.

³¹⁴ Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 457.

³¹⁵ Yaman, "Siyaset-Hukuk İlişkisi Bağlamında Ebû Hanife Dönemi", 277.

³¹⁶ Adem Apak, *İslam Tarihi IV (Abbâsîler Dönemi)*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2011, 83.

münasebeti vardır. Oğulları isyan edince Mansur, Abdullah'ı hapse attırmıştır. Abdullah atıldığı o hapiste vefat etmiştir.³¹⁷

3.2.3. Ebû Ca'fer Mansur'a Karşı Ayaklanmalar Karşısında Ebû Hanife'nin Tavrı

3.2.3.1. Muhammed b. Abdullah ve İbrahim b. Abdullah'ın İsyanı

Muhammed, (Nefsü'z-Zekiyye) kardeşi İbrahim'in de yardımıyla h.145 yılında isyan hareketlerine başlamıştır. Muhammed'in öncülüğünde başlayan ayaklanma sırasında Mensura yazdığı mektupta niyetinin ne olduğu konusuna şu şekilde dikkat çekmiştir:

“...Halîfelik bizim hakkımızdır. Hilâfet iddiasına bizim için kalkıştınız; taraflarımız sayesinde isyan edebildiniz ve bizim yardımımızla ona ulaşabildiniz. Babamız Ali vâsi ve imamdı. Ali'nin çocukları sağ iken, onun yöneticilik hakkına siz nasıl varis olabilirsiniz...”³¹⁸

Muhammed bu mektubuyla asıl niyetini açığa vurmuştur. Ancak bu ifadelerde dikkat çekmek istediğimiz husus, hala Abbâsîler de dahil olmak bir vasilik konusunun Ali evlatları içerisinde de var olması, Emevîlerdeki hanedanlık anlayışının etkisi olduğu düşüncesindeyiz. Bu isyan hareketi karşısında Mansur boş durmamış ve kendi komutanlarının ağzından Muhammed'e mektuplar yazarak kendisinin yanında olduklarını bildirmiştir.³¹⁹ Muhammed bu siyâsî oyuna inanmıştır.³²⁰ Bu olay ayaklanmanın başarısızlığının nedenlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayaklanma sırasında Muhammed'i destekleyenler İmam Mâlik'e (Ö.179/795) gitmişler ve bu ayaklanma hakkında fetva istemişlerdir. İmam Mâlik'te bu ayaklanmaya katılmanın câiz olduğu bildirmiş ve destek vermiştir. Bu destek manevi manada Muhammed'i güçlendirmiş ve ayaklanma konusunda dini bir şüphe kalmamasını

³¹⁷ Taberî, *Târîhi'l-Umem ve'l-Mülk*, VII, 522-523.; Ebu'l-Ferec, *Makâtilu't-Tâlibiyyin*, 210.

³¹⁸ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 146.

³¹⁹ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 148.; Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebi, *Tarihu'l-İslam ve Vefeyatü'l-Meşahir ve'l-A'lam*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmuri, Daru'l-Kitabu'l-Arabiyye, Beyrut, 1994, 22.

³²⁰ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 148.

sağlamıştır. İsyân hareketinin Medine’de başlaması hasebiyle halk mevcut halîfeye mi yoksa Ali evladına mı destek vereceğini bilememiş durumda iken İmam Mâlik:

“Siz zorlanarak biat ettiniz; zorlananın yemini yemin olmaz.”³²¹ demiştir. Bu sayede Medineliler Muhammed’e biat ettiler ve onun bu hareketine destek verdiler.

Ayaklanma buradan başlayarak yayılmış ancak başarısız olmuştur.³²² Muhammed ve beraberindeki birçok kişi Mansur tarafından cezalandırılmıştır. Muhammed, Ramazan ayının 14. Günü 145 yılında öldürülmüştür.³²³ Öldürüldüğünde 45 yaşındadır.³²⁴

İbrahim, Muhammed’in öldürülmesinden sonra hem kardeşinin intikamını almak hem de halîfeliği elde etme amacıyla Basra merkezli bir isyan daha başlatmıştır. İbrahim, Muhammed’in veliahdı durumundadır.³²⁵ O, eğitimli, ilim sahibi ve cesur bir kişidir.³²⁶ Muhammed’in başlattığı ayaklanmanın devamı niteliğindeki bu ayaklanma³²⁷ Basra’da başlatılmıştır.³²⁸ İsyân üç aya yakın sürmüş ve zilkadenin 25. Günü 145 yılında İbrahim’in öldürülmesiyle son bulmuştur. Oda öldürüldüğünde 48 yaşlarındadır.³²⁹ Bu ayaklanma sonucu İbrahim ile beraber birçok kişi öldürülmüştür.³³⁰ İsyânın başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından Basralılar Mansur’un kendilerinden intikam alacağını tahmin etmişler; canlarının dertlerine düşmüşler ve uzaklara kaçmışlardır. Basra’da Mansur’un emri ile birçok ev yıkılmış, ve Basralıların sahip olduğu hurma ağaçları dahi kesilmiştir.³³¹

³²¹ İbnu’l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 149.; Ez-Zehebi, *Tarihu’l-İslam*, 23.

³²² Ayrıntılı bilgi için bkz. Cem Zorlu, *Abbasîlere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyânlar*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara,2001.

³²³ Ebu’l-Ferec, *Makâtîlu’t-Tâlibiyyin*, 275.; İbnu’l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 161.

³²⁴ El-Mes’udî, *Murûc*, III, 307.;

³²⁵ İbn Abdîrrahîh, *el-İkdu’l-Ferîd*, III,361.

³²⁶ Ebu’l-Ferec, *Makâtîlu’t-Tâlibiyyin*, 315-316.

³²⁷ Zorlu, *Âlim ve Muhalif*, 326.

³²⁸ İbnu’l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 169.

³²⁹ İbnu’l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 174.; Ez-Zehebi, *Tarihu’l-İslam*, 42.

³³⁰ Ez-Zehebi, *Tarihu’l-İslam*, 43.

³³¹ Ebu’l-Ferec, *Makâtîlu’t-Tâlibiyyin*, 315-316.

3.2.2.2. Ebû Hanife'nin Muhammed ve İbrahim Ayaklanmalarındaki Tutumu

Ali evlatlarına karşı olan sevgi ve muhabbetiyle bilinen Ebû Hanife Muhammed ve İbrahim'in isyanlarına karşı gayet taraflı bir duruş göstermiş ve yerini belli etmiştir. Ebû Hanife insanlar nazarında kıymetli bir yeri vardır. Mansur'un komutanı ve Ebû Hanife arasındaki şu olay bu konuda bizi aydınlatmaya yardımcı olacaktır:

İbrahim isyan ettiği ve ortamın karışık olduğu bir zamanda, Mansur'un kumandanlarından Hasan b. Kahtebe Ebû Hanife'nin yanına gitmiş ve: "Benim ne iş yaptığımı biliyor musun, hiç de hoş olmayan işleri yapıyorum, benim tövbem kabul olur mu?" diye sormuştur. Ebû Hanife'de: "Evet." diye karşılık verince, "Peki o zaman nasıl olacak?" demiştir. Ebû Hanife: "Öncelikle Allah senin yaptıklarından gerçekten pişman olduğuna dair samimi bir niyetin olduğunu bilecek. İkinci olarak, eğer bir Müslüman'ı öldürmek ya da ona bir şey yapmak arasında muhayyer kalırsan, böyle bir iş yapmaktansa kendini öldürmeyi tercih edeceksin. Ayrıca bir daha öyle işler yapmayacağına Allah'a söz verirsin. Bu sözünde durursan inşallah tövben kabul olacaktır." dedi. Hasan b. Kahtebe, Ebû Hanife'nin bu sözlerinden etkilenmiş ve: "Dediğini kabul ediyor ve Allah'a söz veriyorum ki bir daha bir Müslüman öldürmeye ve kötülük yapmaya yeltenmeyeceğim" demiştir.

İbrahim b. Abdullah isyan etmiş ve Mansur da Hasan b. Kahtebe'yi bu isyanı bastırmak için görevlendirmiştir. Bunun üzerine Hasan b. Kahtebe Ebû Hanife'nin yanına gelmiş ve: "Bana şöyle yapmam emredildi, ne dersin?" Ebû Hanife: "Eğer sözünde durursan Allah geçmişte yaptıklarını bağışlar; yok eğer eski hayatına geri dönersen hem geçmişte yaptıklarından hem de gelecekte yaptıklarından hesaba çekilirsin." demiştir.

Bunun üzerine Hasan b. Kahtebe Mansur'a giderek bu işi yapmayacağını bildirmiştir. Mansur etrafındakilere Hasan b. Kahtebe'nin gidip heldiği yerleri takip

etmelerini istemiştir. Etrafindakilerde Hasan b. Kahtebe'nin Ebû Hanife'nin yanına gidip geldiğini söylemişlerdir.³³²

Ebû Hanife'nin yaptığı bu davranış Mansur'un hilâfeti açısından değerlendirildiğinde çok tehlikeli bir durumdur. Çünkü bu durum, liderlik vasıfları taşıyan başka bir kişinin askeri etkileyebildiği anlamı taşımaktadır. Ebû Hanife'nin Askeri etkileyerek onları halifenin verdiği emirden dahi alıkoyabilecek bir irade ve güce sahip olması dikkatleri kendisine çekmiştir. Bu durum Ebû Hanife'nin sadece halifenin yapığı uygulamaları ders halkasında eleştirmekten ileri giderek devletin emrindeki askerleri etkileyerek İbrahim'in isyanına açık şekilde destek verme anlamı da taşımaktadır.

İbrahim'in isyan hareketlerinin baş gösterdiği günlerde Ebû Hanife'nin yanına bir kadın gelerek: “Oğlum bu adama katılmayı istedi bende mâni oldum.” demiş, Ebû Hanife'de ona: “Engel olma!” şeklinde telkinde bulunmuştur.³³³ Ayaklanma başarısız olduktan sonra yine başka bir kadın Ebû Hanife'ye gelerek: “Sen fetva verdin, oğlum da İbrahim'le beraber isyan etti ve öldürüldü.” diye sitem etmiş, Ebû Hanife'de ona: “Keşke oğlunun yerinde olsaydım.” diye cevap vermiştir.³³⁴

Ebû Hanife bu davranışlarıyla Mansur'a karşı savaşmak isteyenlere fetva vermiş,³³⁵ Mansur'a karşı olan isyanı açıkça desteklemiş³³⁶ ve halkı İbrahim'le beraber isyan etmek için teşvik etmiştir.³³⁷

Bunlara ek olarak, İbrahim'e mektup yazarak, Kûfe'ye gelmesini ve Zeydiyye'nin kendisine yardım için hazır olduğunu bildirdiği,³³⁸ yine başka bir mektup yazarak

³³² el-Kuraşî, *Tabakâti'l-Hanefiyye*, 503.

³³³ Ebu'l-Ferec, *Makâtilu't-Tâlibiyyin*, 379.

³³⁴ El-Âmilî, *A'yânu's-Şî'a*, nşr. Hasan el-Emin, Dâru't-Taarruf, Beyrut, 1988, II, 180.

³³⁵ Ebu'l-Ferec, *Makâtilu't-Tâlibiyyin*, 379.

³³⁶ ez-Zehabî, *Siyer*, VI, 223.

³³⁷ Ebu'l-Ferec, *Makâtilu't-Tâlibiyyin*, 379.; El-Âmilî, *A'yânu's-Şî'a*, II, 180.

³³⁸ Ebu'l-Ferec, *Makâtilu't-Tâlibiyyin*, 366.

İbrâhim'in üzerine gelen ordu hakkında bilgi verdiği ve onlara normal savaş yasalarını uygulayabileceği konusunda fetva verdiği rivayetleri³³⁹ de bulunmaktadır.

Anlaşılan o ki, Ebû Hanife'ye göre Muhammed ve İbrahim'in imâmetleri Mansur'a göre daha efdaldir. Çünkü mevcut bir halîfe varken başka bir kişiyi halîfe olması için desteklemesi bunu göstermektedir. Bir âlimin şahsen bir isyana katılmasa dahi bu kadar destek vermesi bir yönetim için çok problemlî bir durumdur. Aynı zamanda da ilerleyen zaman açısından tehlike arz etmektedir.³⁴⁰

O siyâsî güç peşinde koşmamış, haksızlık karşısında da kim olursa olsun susmamıştır. Onun bu tepkisine, yalnızca mevâli haklarını korumak mantığıyla yaklaşmak,³⁴¹ İmam Ebû Hanife'nin siyâsî görüşü açısından dar bir bakış açısı olacaktır. Onun tenkitlerinin sebebi yalnızca mevâlinin haklarını korumak olsaydı, Emevîlerden sonra göreve gelen Abbasî halîfelerine biat ederken öncelikli olarak mevâli haklarından bahsetmesi beklenirdi. Başka bir açıdan bakılırsa da, onun Mansur'a karşı yaptığı tenkit, mevâli haklarının korunmasından ziyade, onların iktidarlarını güçlendirmek adına yaptığı haksızlıklara karşıdır. Ebû Hanife Mansur'u halkın mallarını gaspçılıkla suçlamış ve eleştirmiştir.³⁴² Kültür olarak, genel anlamda daha önce mevâlinin iktidar düşmanı olarak görülmesi sebebiyle onun siyâsî tavrının temelinde mevâli haklarını korumak olduğunu söylemek çok eksik bir bilgi olacaktır. Çünkü kanaatimizce onun asıl amacı, İslâm devletinde adaletin hâkim olması ve İslâm davasının ilelebet devam etmesidir. Yani günümüzde olduğu gibi Müslümanın Müslümanla uğraşmasına ve Müslüman kanının akıtılmasına karşıdır. Eğer sadece mevâli haklarını korumak gibi bir amacı olsa kendisine teklif edilen görevleri kabul eder, aldığı yetkilerle de mevâli ye olan eziyetin ortadan kalkması için uğraşma yoluna gidebilirdi. Ancak Ebû Hanife'nin bu kadar dar bir yönetim anlayışına sahip olmasını; bulunduğu tarihe ismini yazdırdığı ilmi birikimi, olaylara bulduğu çözüm önerilerinin evrenselliği ve hapse atılmak uğruna doğruyu söylemekten korkmaması ile bağdaştıramamaktayız.

³³⁹ Ebu'l-Ferec, *Makâtilu't-Tâlibiyyin*, 366, 379.

³⁴⁰ Zorlu, *Âlim ve Muhalif*, 326.

³⁴¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Doğan, "Ebû Hanife'nin Dînî ve Siyasî Duruşu", 40-46.

³⁴² es-Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, 93.; el-Heytemî, *Menâkıbi'l-İmam Ebû Hanîfe en-Nu'mân*, 127.

Ebû Hanife'nin siyâsî anlayışının bir bütün halinde değerlendirilmesi gerekmektedir. Çünkü İslâm hayata müdahale eder. Siyasette bu müdahalenin içindedir. Hayatın içinde olan ve İslâm dininin gereklerinin de yerine getirildiği bir siyaset anlayışı, bir İslâm devletinin yönetim biçimini de dizayn etmesi gerekmektedir. Bizce Ebû Hanife'nin amacı da bunun gerçekleşmesini sağlamaktır. İslâm neyi emrediyorsa bunu açık yüreklilikle herkese karşı söylemiştir. Ebû Hanife'nin ayaklanmalara destek vererek Müslüman kanının akıtılmasından nemalandığını düşünmek imkansızdır. O, Ümmet'in arasına savaş ve kargaşa girmesini ve kan dökülmesi kesinlikle istememiştir. Ancak adaletin yerini bulması için kılıcı bir vasıta olarak görmektedir.³⁴³

Ebû Hanife, Ali evlatlarını desteklemeyi bir siyâsî rant olarak görmemiştir. Bu yüzden daha önce bahsettiğimiz Şia ve Hariciler gibi siyâsî bir görüşün doğruluğunu ispat için dini tahrip ederek bir mevki amacının olmadığını ilminin Ehl-i Sünnet düşüncesinde büyük önem verilmesinden anlayabiliriz. Böyle bir derdi olsa zaten etrafında sevilen ve sayılan bir kişi olarak, kendisi için biat toplama yoluna gitmesi beklenirdi. Dini konularda da herkesi bastırmasını bilirdi. Ancak o iktidar değil adalet peşindeydi. Onun derdinin iktidar olmadığını kadılık tekliflerine “Hayır” demesi³⁴⁴ derdinin bir makam ya da iktidar olmadığına bir ispat olarak görmekteyiz. Mevki tekliflerini kabul etmemesinin sebebi, yapılan zulme ve adaletsizliğe ortak olmama çabasıdır. Onun Ali evlatlarına olan sevgisi Hz. Peygamber'den (s.a.s.) kaynaklanmaktadır. Diğer taraftan Ali evladı olmasalar bile halka karşı mevcut iktidar tarafından bir zulüm³⁴⁵ vardır ve her Müslüman'ın bu yanlışa tepki göstermesi gerekmektedir. Ebû Hanife de imanının gereğini yerine getirerek bu eziyetlere karşı tepkisini ortaya koymuştur.

Mansur isyan hareketleri bastırıldıktan sonra hemen âlimleri cezalandırma yoluna gitmemiş ve devletin düzene girmesi beklemiştir. Ancak özellikle İbrahim'in isyanı ve Ebû Hanife'nin bu isyana karşı olan desteği Mansur tarafından affedilmeyecek düzeye ulaşmıştır.

³⁴³ Zorlu, *Âlim ve Muhalif*, 270.

³⁴⁴ es-Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, 71.; el-Heytemî, *Menâkıbi'l-İmam Ebû Hanîfe en-Nu'mân*, 119.

³⁴⁵ el-Heytemî, *Menâkıbi'l-İmam Ebû Hanîfe en-Nu'mân*, 127.

3.2.3. Abbâsî Halîfesi Mansur ve İmam Ebû Hanife

Ebû Hanife Abbâsîlerin iktidara gelmesini ilk başlarda memnuniyetle karşılamış ve Mekke'den gelerek Abbâsî halîfesine biat etmiştir.³⁴⁶ Zâlim devlet düzeni yıkılmış ve Hz. Peygamber'in (r.a.) akrabasının soyundan geleler iktidarı ele almıştı. Ancak daha sonraları bu memnuniyet yerini tenkitlere ve karşı koymalara bırakmıştır. Bunun sebebi, Abbâsîlerin biat isterken verdiği sözlerin tam tersi şekilde davranmalarındır. Haksız uygulamalara karşı tepkisini dile getirmeye başlayan İmam Ebû Hanife, haksızlıkların asıl sebebi olan halîfe Masur'un dikkatini çekmiştir.³⁴⁷ Mansur ve Ebû Hanife arasında zaman zaman karşılıklı konuşmalar ve mektuplaşmalar olmuştur. Bunun sebebi bazen biat almak bazen de fetva almak maksatlıdır.

İlk önceleri Ebû Hanife Abbâsî devletini övmüşve desteklemiştir.³⁴⁸ Bu sebeple iktidar ile onun arası iyi durumdadır. Bir gün Mansur ve bir zevcesinin arası Mansur'un eşleri arasında adaletli davranmaması yüzünden bozulmuştu. Zevcesi ondan eşleri arasında adaletle dikkat etmesini istedi. O da: “hakem olarak ikimizin arasında kimin olmasını istersin.” dedi. Eşi de: Ebû Hanife'nin hakemliğine razı olduğu söyledi. Mansur da İmam Ebû Hanife'nin hakemlik yapmasını kabul ederek onu davet etti. Mansur İmam Ebû Hanife'ye dönerek, eşinin kendisinden davacı olduğunu ve ona adaletini göstermesini istedi. Mansur sordu:

- “Bir erkek kaç kadın alabilir?”
- “Dört.”
- “Kaç câriye alabilir?”
- “Onlardan bir sayı sınırı yok, istediğin kadar.”
- “Bunun hilâfına söyleyen var mı?”
- “Hayır.”

Mensur hanımına, “İşitiyorsun değil mi? Bunlar hep şer'îat hükmü” dedi. Ebû Hanife tekrar söz alarak şunları söyledi: “Allahu Teâlâ bunları eşleri arasında adaletle

³⁴⁶ el-Mekkî, *Menâkıb*, I, 128-129.

³⁴⁷ Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 458.; Zorlu, *Âlim ve Muhalif*, 268.

³⁴⁸ Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, 61.

riayet edebilecek için helal kıldı. Adalete riayet etmeyen veya edemeyeceğinden korkanlar kendilerine birden fazla eş almamalıdır. Bize yakışacak olan Allahu Teâlâ'nın verdiği edep dersine uymaktır.”

Mansur söyleyecek bir söz bulamamış ve susmuştur. Mansur'un zevcesi verdiği karşılık sebebiyle Ebû Hanife'ye birçok hediye göndermiş, o da bu hediyeleri kabul etmemiş ve şöyle demiştir: “Ben dinî vazifemi yaptım. Hakkı müdafaa ettim. Bunu Allah için yaptım. Bununla kimseye yakın olmak istemedim. Dünyalık da istemedim.”³⁴⁹

Sadece bu rivayet dahi Ebû Hanife'nin vakarlığı, ilmî ve ahlakî yönü, siyâsilere karşı duruşu hakkında birçok bilgi vermektedir.

Saymerî'nin (Ö.436/1045) eserinde, Mansur'un hâcibi Rebi' b. Yunus'un anlattığı şu rivayet yer almaktadır: Mansur; Malik, İbn Ebi Zi'b ve Ebû Hanife'yi çağırılmış ve onlara şunu sormuştur: “Allah'ın bana emanet ettiği bu ümmetin işleri için ne diyorsunuz, ben buna ehil birimiyim?” Bu soruya Ebû Hanife şu şekilde cevap vermiştir: “Dininde erdemi arayan, gazaptan uzak olur; sen kendine dürüst olduğunda bu toplanmamızı Allah için istemediğini anlarsın. Sen sadece halka bizim senin kılıcından ve hapse atmandan korktuğumuz için senin hakkında arzuladığın şekilde konuştuğumuzu ilan etmek istiyorsun. Sen halîfeliği üstlendin, ama takva sahibi iki kişi bile seni desteklemek üzere bir araya gelmedi. Hâlbuki halîfelik müminlerin icma ve istişaresi ile olur. İşte Ebu Bekir, Yemenlilerin biatı ulaşıncaya kadar yönetmekten geri kaldı.”

Sorduğu soruyu üç imama da sormuştur. İbn Ebi Zi'b Ebû Hanife'den önce konuşmuş ve daha sert bir konuşma yapmıştır. Bunun üzerine Mansur, İmam Malik, İbn Ebi Zi'b ve Ebû Hanife yanından ayrıldıktan sonra hâcibine üç kese altın almasını ve onlara vermesini söylemiştir. Eğer Ebû Hanife ve İbn Ebi Zi'b alırsa kendisine bu kişilerin kellesini getirmesini, eğer İmam Malik alırsa ona hepsini vermesini söylemiştir. Hâcib, İbn Ebi Zi'b'e gitmiş ve altınları halîfenin gönderdiğini ve almasını

³⁴⁹el-Kuraşî, *Tabakâti'l-Hanefiyye*, 491.

söylemiştir. O da: “Ben bu malın onun için bile uygun olmadığını düşünürken kendim için nasıl alırım.” demiştir. İmam Ebû Hanife’ye gelip bu altınları Mansur’un gönderdiğini söylemiş ve o da buna karşılık olarak şu şekilde cevap vermiştir: “Rahmet sahibi bunu kendisini zâlimden kurtarmak için veriyorsa bunun bir faydası yok; Allah’a yemin olsun eğer bun bir dirhemine dokunmam için boynumu vurmak için tehdit etseniz bile ona dokunmam.” demiştir. Hacıp, Malik’e gitmiş aynı teklifi ona da sunmuştur. İmam Malik verilen paranın hepsini almıştır. Hâcib’in olanları kendisine bildirmesinden sonra Mansur: “Bu sayede o ikisi kanlarının akıtılmasını önlemiş oldular.” demiştir.³⁵⁰

Bu olayda Mansur’un âlimlerden siyâsî açıdan aslında ne beklediğini Ebû Hanife bizzat kendisine söylemiştir. Mensur’a karşı olan tenkitçi duruşun Ebû Hanife gibi başka âlimlerde de bulunduğunu görmekteyiz. Ebû Hanife’de burada o siyâsî bir amaç için orada toplandıklarının farkında varmış ve kendisi vasıtasıyla İslâm’dan siyâsî bir çıkar sağlamak isteyen halîfeye siyâsî bir cevap vermiştir. O bu şekilde baskı ve zorlama ile âlimleri ve diğer insanları kendi yanına toplayamayacağını, halîfe seçiminin İslâm da nasıl olduğunu ve gönüllere girmenin ne kadar önemli olduğunu anlatmaya çalışmıştır. Devlet başkanının karşısın da ona karşı konuşabilmek için o günün zâlimliği ve şartları düşünüldüğünde nelerden vazgeçildiğini tahmin etmek zor değildir. O, işi kuru bir tevekkülle Allah’a bırakmamış, dünya da elinden ne geliyorsa yapmaya çalışmıştır. Adalet ve insanlık için ne söylenmesi gerekiyorsa onu korkmadan söylemiştir. Kanaatimizce halîfe Mansur’un da arkalarından para göndererek onları denemesi bu sebeptir. Yani Mansur kendisine karşı onların bir düşmanlığı mı var, yoksa adaletli şekilde içlerinden geleni mi söylediler bunu anlamaya çalışmıştır. Ebû Hanife’nin hacibe verdiği cevapta “Boynumu vurmak için tehdit etseniz bile o paraya dokunmam.” sözü, Ebû Hanife’nin söylediklerini tamamen inandığı için söylediğini, herhangi bir çıkar uğruna bu söylediklerinden vaz geçmeyeceğini ve canı pahasına da olsa doğruyu söylemekten asla vazgeçmeyeceğini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Eğer o hediye alırsa siyâsî yönden Mansur’a destek vermesi anlamına geldiğini de iyi bildiğini düşünmekteyiz. Mansur’da Ebû Hanife’deki bu duruşu fark etmiş, sonunda da

³⁵⁰ es-Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, 68-69.

bu verdikleri tepkinin ihlaslı bir duruş olduğunu anlamış ve onları öldürmekten vazgeçmiştir.

Mansur, Ebû Hanife'yi sıkı takibe almış ve verdiği fetvaları İslâm'a hizmet için mi yoksa bir zümreye ya da kişiye hizmet için mi verdiğini sorgulamaya ve araştırmaya başlamıştır. Mansur ile Ebû Hanife şöyle bir olay yaşanmıştır: Musul halkı Mansur'a olan biatlerini defalarca bozmuştur. Mansur da onlara; tekrar biatlerini bozmaları halinde kanlarını dökeceğini söylemiştir. Musul halkı da eğer tekrar biatimizi bozarsak kanlarının halîfeye helal olacağını bildirmişlerdir. Bu sözlerinden sonra halîfeye karşı ayaklanmışlar ve halîfeye isyan etmişlerdir. Bunun üzerine Mansur Ebû Hanife de dâhil olmak üzere civardaki bütün fakihleri toplamış ve bu antlaşmaya göre Musul halkının mallarının ve canlarının kendisine helal olup olmadığını sormuştur. Orada bulunan fakihler anlaşmaya dayanarak: "Eğer onları affedersen af ehlinden olursun. Affetmezsen de bu senin hakkındır." demişlerdir. Sonra Mansur Ebû Hanife'ye dönerek: "Sen ne dersin? Üstad, konuş bakalım. Biz Peygamberimizin halîfesi değil miyiz, ahd ve eman ülkesinde yaşamıyor muyuz? Verilen sözler tutulmayacak mı?" demiştir.

Ebû Hanife'de: "Elbette tutulacak, ama onlar, mâlik olmadıkları şeyi şart olarak kabul etmişler; sen de salahiyyetin olmayan şeyi onlara şart koşmuşsun... Peygamber (a.s) şöyle buyurmuştur: 'Müslüman'ın kanı ancak üç şeyden biriyle helal olur: irtidat ederse, zina ederse ve haksız yere birini öldürürse.'" demiştir.

Bu söz üzerine Mansur: "Ey üstad! Söyledikleri düşündüm ve sen sözünde haklısın, bu iş böyledir. Memleketine git, halîfenin kadrini küçültecek şeyler söyleme! Devlete karşı isyan edenler elini konu sallayarak mı gezsinsinler!" demiştir.³⁵¹

Mansur'un özellikle Ebû Hanife'ye soruyu tekrar yöneltmesi, Mansur'un Ebû Hanife'nin ilmine güvendiğinin bir göstergesidir.³⁵² Başka bir boyutuyla bakarsak: Mansur, Ebû Hanife'nin kendisinin istediği fetvayı değil de olması gerekeni söyleyeceğine olan güveninin de bir göstergesidir. Tabi ki tüm fakihlerin içerisinde bu

³⁵¹ es-Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, 69-70.; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 185-186.

³⁵² Zorlu, *Âlim ve Muhalif*, 276.

güçlü ses ve kararlı duruş Mansur’u ziyadesiyle rahatsız etmiştir. Çünkü Ali evlatlarını seven, onları destekleyen, ilmî bakımdan güçlü ve saygın, sadece doğruyu söyleyen, doğru bildiğinden şaşmayan ve kendi yönetimi altına girmeyen böyle birinin olması iktidarı açısından tehlike arz etmektedir. Mevcut iktidarın yanlış uygulamalarına karşı tenkitçi duruşu Mansur tarafından dikkatle takip edilmiş ve bir tehlike olarak görmüştür. Burada aslında halife Mansur’un, İmam Ebû Hanife’ye karşı düşmanlık beslediği kadar, onda bulunan ilim sebebiyle ona saygı duyduğuda hissedilmektedir.

Daha sonraları Kûfe kadısı İbn Ebi Leyla’nın fetvalarını ve kararlarını eleştiren Ebû Hanife, kadının Vali’ye şikâyeti üzerine vali Ebû Hanife’nin fetva vermesini yasaklatmıştır. Olay kadı İbn-i Ebi Leyla’nın verdiği had cezası ile ilgili İmam Ebû Hanife’nin altı defa yanlış yapmıştır diye eleştirmesiyle başlamış ve kadının Vali’ye şikâyet etmesi sonucu vali de böyle bir hüküm vermiştir. Ebû Hanife bu yasağa uymuş ve belli bir süre fetva vermemiştir. Aradan belli bir zaman geçtikten sonra Vali, Ebû Hanife’ye elçi göndermiş ve fetva vermesi için bazı meseleler hakkında görüş almak istemiştir. Ebû Hanife’de: “Fetva vermem yasaklandı.” deyince elçi valiye durumu anlatmış ve vali: “Onun fetva vermesine izin verdim.” demesi üzerine Ebû Hanife elçiye sorduğu konular hakkında fetva vermiştir.³⁵³

Onun fetvalarından ve derslerinden rahatsız olanlar onun karşısına çıkıp sen yanlış söylüyorsun böyle olmamalı diyememişlerdir. İlmi olarak ona güçleri yetmeyince zorbalığa ve şikâyete başvurmuşlardır. Bu şikâyet aslında ilmî olarak İmam Ebû Hanife’ni karşısına kimsenin çıkamayacağını da bir belgesidir.

Nihayet halife Mansur, konuşmalarından, fetvalarından ve Ali evlatlarını desteklemesinden³⁵⁴ sıkıldığı Ebû Hanife’yi susturmak için yeni planlar yapmaya başlamıştır. Plan yapmasının sebebi Ebû Hanife’nin toplum tarafından kabul görmüş bir âlim olmasıdır. Onu haksız yere cezalandıramazdı. Ancak Hasan ve İbrahim’in isyanına destek çıkması aslında onu cezalandırmak için bir bahane olmasına karşın; Ebû Hanife

³⁵³ el-Heytemî, *Menâkıbi’l-İmam Ebû Hanîfe en-Nu’mân*, 98.; Reşit Paşa, “Hazret-i İmam-ı Azam’ın Siyasi Terceme-i Hali”, 262.

³⁵⁴ Ebu’l-Ferec, *Makâtîlu’t-Tâlibîyyin*, 379.

gibi insanların kendisine muhabbet beslediği birinin halife eliyle zarar görmesi Mansur'un iktidarı açısından tehlikeli olabilirdi. Yani Mansur'un Ebû Hanife'yi cezalandırarak susturacak aynı zamanda da tepkilere sebep olmayacak bir bahanesi yoktu.

3.2.3.1. Halife Mansur'un İmam Ebû Hanife'ye Hediye Göndermesi

Mansur'un Ebû Hanife'ye hediye göndermesinin birçok anlamı bulunmaktadır. Bu hediyeler Peygamberimizin (s.a.s) sünneti olan hediyelerden değil; daha çok bahşış mantığında hediyelerdir.³⁵⁵ Çünkü burada söz konusu olan Mansur'un Ebû Hanife'ye hediye vermesidir. Ebû Hanife'nin Mansur'a karşılık olarak hediye vermesi söz konusu değildir. Bu hediyeler eğer bir yönetici tarafından dini yönden insanlar arasında nüfuzlu bir kişiye veriliyorsa birçok anlama gelmektedir. Hediye kabul edilirse karşı tarafın yaptığı her şeyi onaylamak anlamına geldiğini Ebû Hanife bilmekteydi. O yüzden Mansur, Ebû Hanife'yi bu çeşit ufak siyâsî oyunlarla kendi istediği çizgiye getirmeye çalışmış ancak başaramıştır.

Ebû Hanife, Mansur'dan gelen hiçbir hediyeyi kabul etmemiştir.³⁵⁶ Bunun sebeplerinden biri: Halîfenin verdiği hediye'nin betü'l-mal olmasından dolayıdır. Yani verilen o para ya da hediye ümmetin ortak malıdır. Halife kim olursa olsun onu istediği gibi kullanamaz. Kullansa bile helal olmaz. Diğer sebebi ise: bu hediye'nin kabulünün bir onaylama ve biat anlamı taşımasından dolayıdır. Burada Ebû Hanife'nin hediyeler karşısındaki tutumunu anlatan birkaç rivayete ver vermek istiyoruz.

İbnü'l-Mubarek'ten (Ö.181/797) şu şekilde rivayet edilmiştir: "Bir adam var ki, dünya ve mal kendisine sunuluyor; fakat o bunları elinin tersi ile itiyor ve bu yüzden sopa yiyor. Ona şu dünyayı al, deniliyor, fakat o bolluğa ve darlığa sabrediyor ve diğer kişilerin arzu ve istekleri ve istedikleri şeye o bulaşmıyor. Vallahi! O, şu ana kadar

³⁵⁵ Zorlu, *Âlim ve Muhalif*, 280.

³⁵⁶ es-Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, 45.; el-Kuraşî, *Tabakâti'l-Hanefiyye*, 492.

gördüğüm kişilerin tam tersine hareket etmiştir. İnsanlar, dünyanın peşinden koşuyorlar, ancak dünya bunlardan kaçıyor; ona ise, dünya geliyor, fakat o dünyadan kaçıyor.”³⁵⁷

Mansur Ebû Hanife’ye kadılık teklif ettiği zaman: “Neden benden bir hediye kabul etmiyorsun?” diye sormuş, Ebû Hanife’de: “Müminlerin emiri bana kendi malından bir şey verdi de ben mi reddettim; eğer kendi malından bir hediye verse kabul ederim. Ancak Müminleri emiri bana Müslümanların hazinesinden vermektedir. Benim onların hazinesinden bir şey almaya hakkım yok. Ben onların ardında savaşmıyorum ki, savaşçının aldığı alayım; ben onların gençlerinden değilim ki gençlerin aldığı alayım; ben onların fakirlerinden değilim ki fakirin aldığından alayım.”³⁵⁸ demiştir.

Bunlara ek olarak Mansur Ebû Hanife’yi biat için çağırması ve Ebû Hanife adalet istediği bildirmiştir. Daha sonra Mansur Ebû Hanife’nin arkasından para göndererek onu denediğinde: “Bir dirhemine dokunmam için dövülsem bile asla dokunmam.”³⁵⁹ demiştir. Ebû Hanife burada kendisine verilen hedienin manasız olduğunu ifade etmiştir. Yani Mansur’un asıl niyetini bildiği için hazineden mal almanın gereklerini anlatarak kendisine denenen hediye vermeye çalıştığını söyletmeye çalışmış olduğu da akıllara gelmektedir. Bu tavır Mansur’a karşı siyasi bir hamle olarak değerlendirilebilir.

Ebû Hanife bırakın Mansur’dan bir hediye almayı hapse attırduğunda dahi onun verdiği yemeği yemiyor, kendi tasarrufundan yemek istiyordu.³⁶⁰ Bu rivayete göre imamın Mansur’un verdiği yememesinin sebebi helallikinden şüphe etmesinden dolayı olduğu gibi zehirlenme ihtimalini de düşünmüş olması muhtemeldir.

3.2.3.2. Halife Mansur’un İmam Ebû Hanife’ye Kadılık Teklifi

Kûfe valisi İbn Ebî Leyla vefat ettikten sonra Mansur: “Kûfe, adaletle yöneten bir şahıstan yoksun kalmıştır, ondan sonra bu görevi kim yüklenir acaba?” demiştir. Mansur bu görevi teklif etmek için Ebû Hanife’yi çağırması ve Kûfe kadılığını Ebû Hanife’ye teklif etmiştir. Ebû Hanife bu görevi reddetmiştir. Bunun üzerine Mansur,

³⁵⁷ es-Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, 46.; el-Heytemî, *Menâkıbi’l-İmam Ebû Hanîfe en-Nu’mân*, 85.

³⁵⁸ el-Kuraşî, *Tabakâti’l-Hanefiyye*, 492.

³⁵⁹ es-Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, 69.

³⁶⁰ el-Kuraşî, *Tabakâti’l-Hanefiyye*, 492.

Ebû Hanife'nin kadılığını kabul etmesi üzerine yemin etmiş; Ebû Hanife'de kadılığı kabul etmeyeceği üzerine yemin etmiştir. Mansur'un hacibi er-Rebi': "Görmüyor musun Müminlerin emiri yemin ediyor!" demiştir. Bunun üzerine Ebû Hanife: " O yemin kefareti ödemeye benden daha kadirdir." diye karşılık vermiştir. Bu söz üzerine Mansur Ebû Hanife'yi hapse atmıştır.³⁶¹ Bir süre sonra onu çağırmiş ve: "Neden bizden uzak durmaya çalışıyorsun." diye sormuş, Ebû Hanife:

"Ey Müminlerin emiri! Allah'tan kork! Sana verilen emanetlere Allah'tan korkmayanları ortak etme! Vallahi beğenileceğimden emin değilim ki gazaba uğraktan emin olayım? İktidar sana geçse veya Fırat'ta boğulmak ya da kadılığı üstlenmekle beni tehdit etsen ben boğulmayı tercih ederim. Senin maiyetin vardır; onlar senin hatırına kendilerine saygı gösterecek kişilere ihtiyaç duyarlar. Dolayısıyla ben bu işe uygun değilim."

Mansur: "Hayır yalan söylüyorsun sen bu işte ehilsin" diye karşılık verince Ebû Hanife siyâsî zekasını da net şekilde ortaya koyan şu cevabı vermiştir:

"Ey Müminlerin emiri bana yalan söylüyorsun diyerek, sen benim hakkımda kararı verdin zaten. Eğer ben doğru sözlü isem, sana bu işe uygun olmadığımı söyledim. Yok, eğer yalan sözlü biri isem, bir yalancıyı kadı olarak ataman sana yakışır mı? Ayrıca ben mevâliyim; Kûfe'de oturan Araplar, Hâşim oğullarının eşrafı, Kureyş ve Ensar bir mevâliyi kadı olarak görmekten hoşlanmazlar. Benim gibi bir kadı atarsan şehirde karışıklığa yol açarsın ve beni taşlamayacaklarından da emin değilim."

Bu konuşmadan sonra Ebû Hanife Mansur'u ikna edememiş ve tekrar hapse gönderilmiştir. Daha sonra görev Şerik'e teklif edilmiş ve oda kabul etmiştir.³⁶² Daha sonra Ebû Hanife ve Mansur arasında ki yemin restleşmesinin vebalinden kurtulmak için Bağdat şehrinin inşasında görev aldığı rivayeti bulunmaktadır.³⁶³

³⁶¹ ez-Zehabî, *Siyer*, VI, 401.; el-Heytemî, *Menâkıbi'l-İmam Ebû Hanîfe en-Nu'mân*, 119-120.

³⁶² el-Heytemî, *Menâkıbi'l-İmam Ebû Hanîfe en-Nu'mân*, 120.

³⁶³ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 97.; el-Heytemî, *Menâkıbi'l-İmam Ebû Hanîfe en-Nu'mân*, 120.

Mansur kendinin ve iktidarının emniyette olduğu, Bağdat'ta yeni bir şehir kurmayı planlamıştır. Yeni bir Bağdat şehrinin kurulmasıyla beraber İmam Ebû Hanife'nin de yeni bir siyâsî sınavı başlamış oldu. Kûfe kadılığını kabul etmeyen Ebû Hanife'ye Bağdat kadılığı teklif eden Mansur, yine olumsuz yanıt alınca ona yüz sopa vurdurarak hapsedmiştir. Ebû Hanife'nin bu hapiste öldüğü iddiası bulunmaktadır.³⁶⁴

Mansur'un Ebû Hanife gibi kendisine biat etmeyen ve makam olarak bir yeri yokken bile halk tarafından sevilen bir âlimi kendisini güvende hissedeceği yere kadı yapmak istemesi, siyâsî yöntem açısından bakıldığında çelişkili durmaktadır. Bir halîfe, yeni kurduğu bir şehrin kadısını kendisine en sadık kişiler arasından özenle seçmesi beklenir. Belki cezalandırmak için kılıf arıyor olsa bile, kabul etmesi halinde kendisine düşman bir âlimin buraya kadılık yapacak olması siyâsî açıdan çok tehlikelidir. Mansur'un İmam Ebû Hanife'nin kendisine karşı olan tutumunu bildiği için kadılığı kabul etmeyeceğine kesin gözüyle bakması ihtimal dahilindedir. Ebû Hanife'nin sesini kesmek ve yapacağı ezaya kılıf bulmak için Ebû Hanife gibi itaatsiz âlimi siyasetle etkisiz hale getirme niyetiyle bunu yaptığı düşünmekle beraber; Ebû Hanife'ye bir taraftan da güven duyduğunu düşünmek yanlış olmayacaktır.

3.2.3.3. Mansur'un Ebû Hanife'ye Hediye göndermesi ve Kadılık Teklif Etmesi Karşısında Ebû Hanife'nin Tavrının Siyâsî Açıdan Değerlendirilmesi

Mansur İmam Ebû Hanife'nin kendisine olan tavrından dolayı iyice sıkılmış ve bu soruna bir çözüm aramıştır. Ona sorduğu dini konularda kendi menfaatine olan cevapları ondan alamıyor, onu ilmî noktada küçük düşürecek ya da insanların gözünde değersiz kılacak bir bahane de bulamıyordu.³⁶⁵ O hiçbir zaman kendisinin zamanına kadar oluşmuş olan herhangi bir mezhepten olmamış ya da o mezheplerin görüşlerini de savunmamıştır. Dinî ve ahlakî olarak da kendisini itham edecek, kötüleyecek, itibarsızlaştıracak ya da kendisini tenkit edecek herhangi bir yanlış durum bulamıyordu. Hatta ilmi konularda kendisinden fetva almış, onun ilmîne de güvenmiştir.³⁶⁶ Çünkü o

³⁶⁴ es-Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, 71.

³⁶⁵ Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, 80.

³⁶⁶ es-Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, 68.

Abbâsîler döneminde mevcut hilâfete değil, halifenin yaptığı davranışlara karşıdır. Yani Emevîlerde ki gibi Abbâsî ailesine karşı bir tepkisi yoktu. Abbâsîleri değil de bireysel bazda halîfelerin haksız davranışlarını eleştirmiştir.³⁶⁷ Kendisine karşı bizzat savaşmamış olması da Mansur'un elini zayıflatmıştır. Sonuç şu ki; kendisini İslâm devleti diye tanıtan Emevî ve Abbâsî halîfeleri, İslâm'ı yaşayan ve onu her yerde savunan bir kişiden rahatsız olmuştur.

Mansur'un Müslümanlar tarafından itibar gören birine zulmetmesi durumunda toplum tarafından tepki ile karşılanacağından, yapacağı zulme bir bahane bulması gerekmektedir. Tarih sahnelerinden alışık olduğumuz, iktidar sahiplerinin ileri gelen âlimleri susturma yöntemlerinde iki çeşit vardır. Bunlardan birincisi: Onları zayıf oldukları noktalardan yakalayarak kendilerine hizmet etmelerini sağlamaktır. Makam, mevki, tehdit vb. hareketlerle âlimde bulunan gücü kendi lehine kullanmaktır. İkincisi ise: Gaddarlık ve zor kullanmak suretiyle kendilerine biat etmelerini sağlamaktır. Biat etmezlerse de canına kıyarak bu sorundan kurtulmaktır.³⁶⁸

Mansur'un Ebû Hanıfeye karşı bu yöntemlerin ikisini de kullandığı görülmektedir. Ancak ilk niyetinin Ebû Hanife'nin ilmî kişiliğinden ve halk üzerindeki değerinden faydalanmak mı olduğu, yoksa iktidarına karşı çıkan isyan hareketlerine destek veren³⁶⁹ birini susturmak ve inikam almak mı olduğu tartışmaya açıktır. Yani Ebû Hanife'nin kendisine hizmet etmesini istemiş ve böyle bir ihtimal için çalışmış mı yoksa onun kedisinin emrine girmeyeceğini bile bile ona kadılık teklif ederek yapacağı zulme bir bahane mi aramıştır? İslâm adına konuşan ve kendisinde İslâm adına herhangi bir yanlış bulamadığı Ebû Hanife'ye yapacağı zulüm, Müslüman halk tarafından adaletsizlikle suçlanmasına sebep olacaktır.

Ona defalarca hediyeler göndermiştir. İmam bunların hiçbirini kabul etmemiştir.³⁷⁰ Mansur biliyordu ki; onun hediye alması kendisine karşı mahcubiyet duygusunun oluşmasına sebep olmasıyla beraber, halk nazarında da onu kendi yanında

³⁶⁷ es-Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, 68-69.

³⁶⁸ Sağıroğlu, *İmâm-ı Âzam*, 143.

³⁶⁹ Ebu'l-Ferec, *Makâtîlu't-Tâlibiyyin*, 379.

³⁷⁰ el-Kuraşî, *Tabakâti'l-Hanefiyye*, 492.

göstermek için bir yoldur. Ebû Hanife bu konuda da zekâsını göstermiş ve bunu fark ederek hediyelerden mümkün olduğunca uzak durmuştur. Bu siyâsî bir amaç taşımasa dahi o, Beyt'ül-mâl'dan bir şey almayı helal görmemiştir.³⁷¹ Mansur hediyelerle onu denemiş, zorla hediye vermeye çalışmış ancak hedefine ulaşamamıştır.³⁷² Mansur'un, İmam Ebû Hanife'nin dik duruşu karşısında sabrı taşmış ve onu susturacak bir yol aramıştır. Bu yol, Ebû Hanife'ye kendisinin yanında hizmet ettirmeli, ilmi sayesinde insanların üzerindeki saygıyı kendi iktidarı için kullanmaya imkan tanımalı ve halîfeliğine güç katmalıydı. Eğer bu yol başarısız olursa onun sesini kesmek için ona yapacağı eziyete de bir kılıf olmalıydı.

Halîfe Mansur'un kadılık teklif etmesindeki siyâsî amacını, iktidarının güçlenmesinin önündeki engellerden biri olan Ebû Hanife'yi muhalefet etmekten vazgeçirmek; eğer vazgeçmezse de yok etmek olarak tanımlayabiliriz. Mansur'un Ebû Hanife'ye yapacağı eziyetleri halk nazarında şu şekilde göstermeye çalıştığını söyleyebiliriz: Mademki, mevcut iktidarın atadığı kadıların yönetimini beğenmiyor,³⁷³ o zaman kadı olsun ve ahaliye hizmet etsin ki, nasıl vali olunmuş gösterebilirsin. Kabul etmiyorsa da insanların iyiliğine olan bir görevi kabul etmemiştir. O zaman asıl amacı bir şeyleri düzelmek değil tam tersine bozmak ve karışıklık çıkartmaktır.

Burada halk tarafından sevilen birinin halkın yönetici olması için kadılık teklif edilmiş ve bu kişinin görevi kabul etmemesi halka yapılan bir haksızlık gibi gösterilmeye çalışılmıştır. Yani iktidar, İmam Ebû Hanife'nin tüm muhalif tavrına rağmen ona kadılık teklif etmiş, insanlara hizmet etmesi için fırsat vermiş ve oda kabul etmemiştir.

Mansur'un Ebû Hanife'ye kadılık teklifinde bulunması ve üzerine kabul edeceği konusunda yemin etmesi ve hemen cezaya başvurusu³⁷⁴ gibi olayların gidişatına bakılırsa, Mansur'un Ebû Hanife'nin kadılık teklifini kabul etmeyeceğini bilerek bu teklifi yaptığı düşüncesi ağır basmaktadır. Çünkü Ebû Hanife daha önce de hediyelerini

³⁷¹ el-Kuraşî, *Tabakâti'l-Hanefiyye*, 492.

³⁷² el-Heysemî, *İmâm-ı Azam*, 161. ; Köse, "Büyük Üstat Ebû Hanîfe", 173-174.

³⁷³ el-Heytemî, *Menâkibi'l-İmam Ebû Hanîfe en-Nu'mân*, 120.

³⁷⁴ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 97.; el-Heytemî, *Menâkibi'l-İmam Ebû Hanîfe en-Nu'mân*, 120.

kabul etmemiş³⁷⁵ ve muhalif tavrını devam ettirmiştir. Mansur'un, onun bu kararlı duruşundan ders almış olma ihtimali daha kuvvetli durmaktadır. Sonuç olarak Mansur'un Ebû Hanife'ye kadılık teklif etmesinin nedeni olarak; onun kişiler üzerindeki saygınlığından faydalanmak değil; onu tam anlamıyla susturmanın bir bahanesi olarak planlanmış siyâsî bir teklif olma ihtimali daha yüksektir.

Dünya tarihine baktığımızda siyâsî iktidar sahipleri iktidarlarını güçlendirmek adına genelde dini bir otoriteden onay alma ihtiyacı hissetmişlerdir. Buna halîfe olan Mansur'da dahildir. O dönem de de Ebû Hanife gibi nüfuz sahibi bir âlimden biat almak çok önemlidir. Çünkü Mevdudî'nin de dediği gibi; "Siyâsî önderlikle dinî önderlik birbirinden ayrılmıştı."³⁷⁶ Dönemin ileri gelen dini liderlerinden biri de Ebû Hanife'dir. Ebû Hanife'nin Mansur'a biat etmesi, o dönemler bir onaylama anlamı taşımaktan çok yanına çekme manası taşıyordu. Çünkü halîfe kendisinden daha üstün bir makamdan onay almış olsa, o zaman dini liderliğin başka ele geçtiğini kabul etmiş olur. Bu da o dönem için halîfenin istemeyeceği bir durumdur. Halife olduktan sonra biat isteyen Mansur'a, Ebû Hanife: "Dininde erdemi arayan, gazaptan uzak olur; sen kendine dürüst olduğunda bu toplanmamızı Allah için istemediğini anlarsın. Sen sadece halka bizim senin kılıcından ve hapse atmandan korktuğumuz için senin hakkında arzuladığın şekilde konuştuğumuzu ilan etmek istiyorsun. Sen halîfeliği üstlendin, ama takva sahibi iki kişi bile seni desteklemek üzere bir araya gelmedi. Hâlbuki halîfelik müminlerin icma ve istişaresi ile olur. İşte Ebu Bekir, Yemenlilerin biatı ulaşıncaya kadar yönetmekten geri kaldı."³⁷⁷ diyerek çok cesur ve imâmet anlayışımıza ışık tutacak bir cevap vermiştir.

O günün şartlarında düşünüldüğünde, kadılık gibi üstün bir görev neden bir kişi tarafından kabul edilmez? Kabul etmeyen kişiye olması konusunda neden ısrar edilir? Kadılık teklifi kabul etmedi diye neden zindana atılır? Bir kişi kadılığı yapmamak için neden bunca eziyete katlanır? İşte bu soruların cevapları Ebû Hanife'nin davasını tam anlamıyla ortaya koymaktadır. Ebû Hanife'nin kadılık tekliflerini kabul etmemesinin

³⁷⁵ el-Heysemî, *Menâkıb-ı İmâm-ı Azam*, 161-162.

³⁷⁶ Mevdudî, *Hilâfet ve Saltanat*, 311.

³⁷⁷ es-Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, 68-69.

nedenleri olarak: Kadılığın siyâsî otoritenin elinde olduğunu bilerek haksız uygulamalara ortak olmak istememesi, bu işin sonuçta vebal içeren bir görev olması, kadılık teklifini kabul ettiğinde mevcut halifeyi onaylaması anlamına gelmesi, mevcut halîfenin yaptığı tüm davranışlara onay vermek anlamı taşıdığı, halîfenin iktidara ümmetin icması ve rızası ile gelmediğinden dolayı onun imâmetini gar-i meşru görmesi,³⁷⁸ Ali evlatlarına olan muhabbetine karşılık mevcut iktidarın Ali evlatlarına zulmetmesi³⁷⁹ şeklinde yorumlanabilir. Bunlara ek olarak halîfe Mansur iktidarının zorbalık üzerine kurulmuş olması; icma ve genel kabul görerek iktidara gelmemesidir. Bu kabul aslında ümmetin kendisinden razı olması anlamı taşımaktadır. Yani ümmetin haklarını koruması, onlara haksızlık etmemesi, ümmetin birliği beraberliği için uğraşması gerekmektedir. Çünkü bu şekilde ümmetin rızası sağlanabilmektedir.

Diğer taraftan Mansur, Hasan ve İbrahim isyanlarına destek vermesi nedeniyle Ebû Hanife'den isyan sırasında alamadığı intikamı alma yoluna da gitmiş olma ihtimali de bulunmaktadır. Bunun için ya tamamen benim irademe girersin ya da zulme boyun eğersin düşüncesiyle hareket etmiş olabilir.

Mansur'un Ebû Hanife'ye hediye göndermesi, daha önce bahsettiğimiz gibi sünnet olan hediye değildir. Ayrıca burada tek taraflı bir hediye gönderimi vardır. Ebû Hanife'nin mansur'a hediye vermesi söz konusu değildir. Mansur tarafından gönderilen hediyeleri Ebû Hanife daima geri çevirmiştir.³⁸⁰ Bu siyâsî anlamda Mansur için sıkıntılı bir durumdur. Halîfenin gönderdiği hediyeyi almamak onun iktidarını ve otoritesini de tanımamak anlamına gelmektedir.³⁸¹ Mansur imama hediyeler göndererek kendi tarafına geçmesini sağlamayı ummaktadır. Ebû Hanife bu hediyeleri almamakla; paraya tamah etmediğini, Mansur'un imâmetini meşru kabul etmediğini³⁸² ifade etmiştir. Ebû Hanife'nin bu tavrı Müslümanların ortak malının bireysel olarak harcanmasının uygun olmadığı ve keyfi muamelelere karşı olduğu anlamlarını da içermektedir.

³⁷⁸ Bkz. es-Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, 69.

³⁷⁹ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 174.

³⁸⁰ es-Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, 45.

³⁸¹ Zorlu, *Âlim ve Muhalif*, 280.

³⁸² es-Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, 68-69.

3.3. İmam Ebû Hanife'nin Siyâsî Tavrı

İmam Ebû Hanife'nin siyâsî anlayışı ve görüşünün önemini; zamanına kadar var olan, siyâsî bir amaçla ortaya çıkan ve kendi ideolojilerini dini temellere dayandırma çabası içindeki fırkalar ve bunların açtığı büyük sorunlar daha iyi anlatmaktadır. İslâm devletinin siyâsî olarak yönetilişi veya kimlerin yönetmesi gerektiği konuları üzerinde durmak, İmam Ebû Hanife'nin siyâsî çizgisini iyi anlamamız için gereklidir. Yaşadığı devirdeki devlet başkanları üzerinde hem de sonraki devlet başkanları üzerinde büyük etkileri olmuştur. Ancak maalesef İmam Ebû Hanife'nin siyâsî anlamda kararlı ve vakarlı duruşunun menâkıb kitabı yazarlarınca gereği kadar üzerinde durulmamış bir konu olması gerçekten düşündürücüdür. Örnek olarak, özellikle imâmet konusunda, ne kendisine nispet edilmiş kitaplarda ne de öğrencilerinin yazdığı ya da rivayet ettiği kaynaklarda herhangi bir görüşüne rastlayamamaktayız.³⁸³ Hayatına baktığımız zaman ise, kadılık görevlerini kabul etmemesi,³⁸⁴ Ali evlatlarına yakın olması ve onlara ayaklanma hareketlerinde destek vermesi,³⁸⁵ diğer Şiî imamlarla münasebeti,³⁸⁶ Ali evlatlarınını desteklemesi,³⁸⁷ dönemin halifeleri tarafından takip edilmesi, kadılık teklifini kabul etmemesinden dolayı zindana atılıp eziyet edilmesi³⁸⁸ ve ölümü dahi İmam Ebû Hanife'nin kararlı bir siyâsî duruşa sahip olduğunun bir göstergesidir. Öyle ki bu duruş, halifelerin ve kadıların dikkatini çekmiş, neredeyse devletin başındaki kişiler dahi onun insanlar nezdindeki kıymetinden faydalanma yoluna gitmişlerdir. Bu arzuları da onun tarafından geri çevrilince türlü eziyetlerle karşılık vermişlerdir. Şöyle denilebilir ki: Yanlış yaptıkları konularda İmam Ebû Hanife'nin söylediği sözler kendi canlarını yakabilecek kuvvetteymiş ki ona karşı tepkileri bu kadar sert olmuştur.

Ebû Hanife ilmini kullanarak siyâsî bir yer edinmeye çalışmamıştır. O mevcut halifeyi devirmekten çok onun haksız davranışlarını sonlandırmasını istemiştir.³⁸⁹

³⁸³ Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, 17.

³⁸⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, XIII, 328.; el-Heysemî, *İmâm-ı Azam'ın Menkıbeleri*, 178.; Tutar, "Ebu Hanife'nin Din-Siyaset İlişkisi Açısından Konumu", 589.

³⁸⁵ el-Bezzâzî, *Menâkıbu Ebû Hanîfe*, II, 267.; Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 454.

³⁸⁶ es-Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, 87.

³⁸⁷ el-Heytemî, *Menâkıbu'l-İmâm Ebû Hanîfe en-Nu'mân*, 118-119.

³⁸⁸ Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 456-458.

³⁸⁹ Tutar, "Ebu Hanife'nin Din-Siyaset İlişkisi Açısından Konumu", 588-591.

Ancak bu durum Ebû Hanife'nin şahitlik ettiği iki devlet içinde geçerli değildir. Çünkü Emevîler Hz. Ali (r.a.) döneminde bazı sıkıntılara sebep olmuşlardır. İslâm tarihi kaynaklarında çokça rastladığımız Sıffin savaşı, hakem olayı ve Kur'an'ın Mızraklara takılması gibi büyük olaylara sebebiyet vermişlerdir. Aynı zamanda Emevîler hali hazırda bir halife varken halîfelik iddia etmişler ve onunla savaşmışlardır. Ebû Hanife'nin yaşadığı dönemde de mevâliyi ötekileştirmeleri, ırkçı tutumları ve Ali evlatlarına yaptıkları eziyetler zalim bir yönetim olduklarını ayrıca ispat etmektedir. Abbâsîler daha önce ümmete zarar verecek bir davranışta bulunmamışlardır. Ancak İlk halîfeden sonra Ali evlatlarına ve Müslüman halka zulüm etmeye başlamaları Ebû Hanife'nin ve Müslüman halkın tepkisini çekmiştir. Bu sebeple Ebû Hanife'nin Emevîler ile Abbâsîlerin imametlerine bu anlayışla yaklaşmak daha yerinde olacaktır

İmam Ebû Hanife'nin hedef halinehemesinin birçok sebebi olma ihtimali bulunmaktadır. Ebû Hanife'nin verdiği bazı fetvaların siyâsî iktidar tarafından kendileri aleyhine söylenmiş bir söz gibi anlaşılması³⁹⁰ olağan olmakla beraber, bu sözleri gerçekte onlara karşı mı söylediği yoksa sadece ilmi bir birikim oluşması açısından mı söylediği tartışmaya açıktır.

3.4. Din- Siyâset İlişkisi ve İmam Ebû Hanife

İslâm fırkaları denildiğinde, bir bölünmüşlük akla gelmektedir. Anlatmaya çalıştığımız Emevî ve Abbâsî dönemlerinde ise fırka denildiğinde insanların aklına siyâsî bir duruş ve tepki gelmektedir. Bu sebeple fırkaların oluşum sebeplerini bilmek dönemin şartlarını konusunda geniş ölçüde bilgi erecektir. İslâm tarihindeki fikir cereyanlarının siyâsî bir iddia ile ortaya çıktıktan sonra, dinden güç alma çabaları İslâm'a büyük ölçüde zarar vermiş ve yeni dini-siyâsî tartışmaların fitilini ateşlemiştir. Daha önce anlatmaya çalıştığımız siyâsî fırkaların neredeyse tamamının meydana gelen siyâsî olayları açıklamak ve mantıksal bir zeminle buluşturmak adına ortaya çıktığı söylenebilir. Olayların İslâm ümmeti açısından kıymetli insanlar etrafında gerçekleşmesi, Müslümanlar açısından içinden çıkılmaz bir hal almıştır. İlk dönemler

³⁹⁰ Doğan, “Ebû Hanife'nin Dînî ve Siyasî Duruşu”, 42.

hangi tarafın haklı ve hangi tarafın haksız olduğu ya da kimin cennette kimin cehennemde olduğu soruları konuşulmuştur. Emevî ve Abbasî devletleri döneminde ise Müslüman halka zulmeden iktidar ve Mevâli'nin hakları konuşulur olmuştur. İşte bu sebeple İmam Ebû Hanife'nin siyâsî duruşunu ilk dönem siyâsî ve itikadi çıkışlar gibi değil de, mevâli hakları, devletin zulümleri, adaletli yöneticinin başa geçmesi ve Ali evlatlarına yapılan haksızlıklar bağlamında anlamaya çalışmak daha doğru olacaktır.

Hz. Peygamber (s.a.s.), peygamberliğinin ilk dönemlerinde kendisine inanan kimseleri korumak ve kollamak gibi bir amacı varken daha sonra Medine döneminde, bu misyon idare ve yönetme görevi halini almıştır. Tabii onun asıl görevi İslâm'ı insanlara anlatmak ve onları doğru yola iletmektir. Bu görevi tam anlamıyla yerine getirmiş, tüm zorluklara rağmen İslâm'ı insanlara anlatmıştır. Bundan rahatsız olan dönemin müşrik zihniyeti ona; para, kadın ve makam teklif etmesine rağmen o bu davadan dönmemiştir. Onlara da bu davadan ne pahasına olursa olsun dönmeyeceğini bildirmiştir. Müşriklerin amacı onu kendilerine lider yapmak değil kendi kurdukları adaletsiz düzene bir başkaldırı olarak algıladıkları tevhit anlayışının sesini kesmektir. Bu yönüyle bakıldığında İslâm'ın ortaya çıkışı dönem onun peygamberliğinin misyonunun; tevhit inancının dünyaya hâkim olması üzerine kurulduğunu anlayabilmekteyiz. Yani Hz. Peygamber'in (s.a.s.) İslâm davası, liderlik üzerine değil; İslâm'ı dünyaya hâkim kılmak üzerine kuruluydu. Bu amacına ulaşmak için de türlü eziyete katlanarak yoluna emin adımlarla devam etmiştir. O, İslâm'ın ilk dönemlerinde kendisine inanan insanları korumak maksadıyla onları yönlendirmiştir. Bu bir başkanlıktan ve bir liderlikten ziyade, sevgi ve muhabbetin karşılığı anlamını taşımaktadır. Mekke'de şartlar ağırlaşınca siyâsî ve idari bir niteliğe sahip olan³⁹¹ Akabe biatleri³⁹² gerçekleşmiştir. Daha sonra bir devlet için gerekli olan halk, toprak ve yönetime³⁹³ kavuşarak yeni bir düşünce ve anlayış sistemine bağlı İslâm devletinin temelleri atılmıştır. Hz. Peygamber (s.a.s.) asıl görevi olan peygamberlik vazifesini yerine getirirken, etrafındaki insanlara insanî bazı durumları da anlatmış ve öğretmiştir. Bunlardan bir tanesi de idareciliktir.

³⁹¹ Tutar, "Ebu Hanife'nin Din-Siyaset İlişkisi Açısından Konumu", 586.

³⁹² Ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları Ankara, 2011, 110-116.

³⁹³ Tutar, "Ebu Hanife'nin Din-Siyaset İlişkisi Açısından Konumu". 586.

Kendisi oluşturduğu İslâm ümmetini bir devlet haline getirmiştir. O bu konumıyla İslâm'ın ilk İdarecisi vasfını da almıştır. O yeni oluşan İslâm ümmetini belli kriterleri olan bir devlet haline getirmiş, yeri geldiğinde bir komutan, ve idareci olmayı en iyi şekilde başarmıştır. O savaflara “Başkumandanlık” yapmış, İslâm devletini de bu savaflarda bizzat bulunarak temsil etmiştir.

Hiz. Peygamber'in (s.a.s.) yönetim tarzı ve sistemini genel anlamda değerlendirdiğimizde söyle bir sonuçla karşılaşmaktayız: Onun kurduğu devlet düzeni, Allah'ın (c.c.) indirdiği Kur'an-ı Kerim'e sınıksıkı bağılıdır ve tevhit inancı üzerine kurulmuştur.³⁹⁴ Onun kurduğu devlet düzeninde asabiyet anlayışı yerine ümmetçilik anlayışının hâkimdir ve diğere dinlerle birlikte yaşama kültürüne sahip olarak kendi dini içinde bir olma anlayışı vardır. Dönemin şartları açısından değerlendirildiğinde askeri komutanlık, siyâsî liderlik, ekonomi ve dini otoritenin bir şahıs üzerinde olduğu açıktır.³⁹⁵ Ancak Hiz. Peygamber'i (s.a.s.) Allah (c.c.) seçmiştir³⁹⁶ ve ondan başka bir ihtimal de yoktur.

Hiz. Peygamber (s.a.s.) kendisine ilk vahiy geldikten sonra siyâsî bir amaçla değil ilahî bir amaçla kendisine inanmaya çağırıştır. Yani kendisinde bir siyâsî lider vasıflarının ortaya çıkmasına gerek yoktur. Ancak etrafındaki sahabe sayısı arttıkça bir hedef haline gelmiş ve yükümlülükleri de artmıştır. Hiz. Peygamber (s.a.s.) Mekke'den Medine'ye hicret ettikten sonra Medineliler onu hem bir peygamber hem de siyâsî bir lider olarak karşılamışlardır.³⁹⁷ Mekke de ki düzenden farklı bir yapıda bulunan Medine ona siyâsî bir yükümlülükte getirmiştir. Medine'de Evs ve Hazrec ve birden fazla yahudi kabilesi de bulunması³⁹⁸ ona siyâsî misyon yüklemiştir. Bu siyâsî yükümlülüğü yerine getirdiği dönemlerde onun yanlış yapmayacağı tüm ümmet tarafından bilinmektedir. Çünkü o bir peygamberdir. Onun peygamberliği boyunca belirli bir düzen oluşmuş ve bir İslâm devleti kurulmuştur.

³⁹⁴ Mehmet Salih Geçit, “İslâm Dünyasında Din-Siyaset İlişkinine Genel Bir Bakış”, *Universal Journal of Teology*, 1, 2016, 34.

³⁹⁵ Geçit, “İslâm Dünyasında Din-Siyaset İlişkinine Genel Bir Bakış”, 34.

³⁹⁶ Âl-i İmran, 2/144.

³⁹⁷ Akbulut, *Alevi Sünni Ayrışmasının Arka Planı*, 39.

³⁹⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kubrâ*, VI, 339

Hz. Peygamber (s.a.s.) vefat ettiğinde mevcut hali şu şekilde tanımlayabiliriz: Daha önce bir devlet düzenine alışmamış ve bir devlet düzeninde yaşamamış ancak kardeşlik bağı ile birbirine bağlı bir ümmet, siyâsî ve hukuksal olarak ileri düzeye getirilmiş bir devlet, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) öğretileri ile şekillenmiş bir toplum; savaş, miras, ticaret hukuku ve uluslararası hukuk kuralları belli bir İslâm devleti bulunmaktadır.³⁹⁹ O vefat ettiğinde de bu düzenin başına aynı bu vasıflara sahip ve bu sistemi idare edecek bir kişinin geçmesi planlanmıştır. İlk dönemler bu düşünce başarılı olsa da, daha sonraları hilâfet bir rant makamı haline gelerek sıkıntılar baş göstermiştir. İslâm dininin öğretilerinden ve anlayışından uzaklaşıldığı anlamına gelen bu durum, maalesef Hz. Peygamber'in (s.a.s.) soyunun ve Ebû Hanife'nin de içince bulunduğu birçok Müslümanın eziyet görmesine ve hatta şehit edilmesine sebep olmuştur.

Kur'an-ı Kerim'in Nîsa Sûresinin 58 ve 59. ayetlerinde, siyâsî bir liderin dikkat etmesi gereken şu kurallar gerçekten bir devletin ömrünü uzatır mahiyettedir:

1. *Emanetleri ehline vermek.*

Emanet denildiği zaman iki durum akla gelmektedir. Bunlardan birincisi: Kişilerin insanlara daha sonra almak için bıraktıkları bir eşya ya da para; Diğeri ise bir kurumu ya da alanı yönetmek için verilen yetkidir. Kur'an-ı Kerim'in burada belirttiği konu ikinci durumdur.⁴⁰⁰

2. *İnsanlar arasında adaletle hükmetmek.*

3. *Yöneticiye tam itaat.*

4. *İhtilaf olduğu dönemde, Allah'a (c.c.), Peygambere (s.a.s.) başvurmak.*

Bu kurallar Kur'an-ı Kerim'in ebedi olarak yeryüzünde kalacak ve insanlara ışık tutacak kurallardır. Maalesef bu kurallar, Hz. Osman'ın (r.a.) vefatıyla beraber, neye feda edildiğine bakılmaksızın geri planda bırakılmıştır. Hz. Peygamber'in (s.a.s.)

³⁹⁹ Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, Yeni Şafak Yayınları, Ankara, 2003, II. 872.; Geçit, "İslâm Dünyasında Din-Siyaset İlişkisine Genel Bir Bakış", 34 .

⁴⁰⁰ Hatipoğlu, *Hilafetin Kureyşliliği*, 47-48.

vefatından itibaren günümüze kadar ortaya çıkmış, kendisini İslâmî fırka olarak tanıtan gurupların birçoğunun uygulamalarına bakıldığında bu kurallardan bîhaber gibi davrandıklarına şahit olunmuştur. Ebû Hanife döneminde iktidar olan Emevîler ve Abbâsî halîfeleride bu duruma düşmüşlerdir.

Hz. Peygamber (s.a.s.) kendisinin vefatından önce herhangi bir imam ya da idareciyi kendisinin yerine bırakmamıştır.⁴⁰¹ Hz. Peygamber'den (s.a.s.) sonra kimin halîfe olacağı konusunda Kur'an-ı Kerim'de de herhangi bir bilgi yoktur. Hz. Peygamber (s.a.s.) vefat ettikten sonra Ensar ve Muhacir arasında bundan sonra İslâm devletinin başında kimin olacağı konusu tartışılmış; Hz. Ebû Bekir (r.a.) ve Hz. Ömer (r.a.) meclise girip bu tartışmalara şahit olunca Hz. Ömer (r.a.), oradaki tartışmanın tehlikeli bir hal almasından korkarak Hz. Ebû Bekir'e (r.a.) biat etmiş ve "Benim halîfem Hz. Ebû Bekir'dir (r.a.)" demiştir.⁴⁰² Bu olaydan sonra Hz. Ebû Bekir (r.a.) halîfe seçilmiş ve Müslümanların tamamına yakınının biatini almıştır. Bu olay aslında ümmetin parçalanmasını engellemek gibi sâlih bir niyetle yapılsa da, Müslümanlara oy birliği ile bir yönetici seçmeyi öğretememiştir. İlk halîfenin seçiminde dahi sıkıntıların olması, halîfeliğin seçilmesini bir esasa bağlayamamış ve bir gelenek oluşturulmasına engel olmuştur. Bu durum Hz. Ebû Bekir'in (r.a.) halîfeliğe layık olmadığı anlamında değil, seçim biçimi açısından sıkıntılı olması bakımından sorun oluşturabilecek mahiyette olduğu kabul edilmelidir. Hz. Ebû Bekir'in (r.a.) halîfeliği o gün için değerlendirildiğinde, doğru bir karar olduğu açıktır. O gün Hz. Ebû Bekir (r.a.) ve Hz. Ömer (r.a.) keşke bu konuşmaların bu şekilde olmaması gerektiğini ve bunun bir mecliste genel kabul sağlayarak yapılmasının doğru olduğunu söyleselerdi diye insanın aklına gelmiyor değil. Bu düşüncenin sebebi, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) dahi İslâm'ın getirdiği kurallar dışındaki fikirlerini şûrada görüşerek tartışmaya açması, ortak bir karar alarak davranmasıdır. Yani bir örneklik olarak; ümmetini şûraya yönlendirmesidir.⁴⁰³ Hz. Peygamber'in (s.a.s.) bu örnekliğinin neden ümmet tarafından

⁴⁰¹ Sönmez kutlu, "Ehl-i Sünnet Siyâset Anlayışının Dinî Temellerinin Sorgulanması", *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi*, 2008, I, 1, 9.

⁴⁰² İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kubrâ*, III, 186.

⁴⁰³ Geçit, "İslâm Dünyasında Din-Siyaset İlişkisine Genel Bir Bakış", 36.

benimsenmediği konusu o günün şartları tam anlamıyla belirlenmeden anlaşılamayacağı için yorumlar üzerinden konuşmak çokta doğru olmayacaktır.

İlk halîfenin seçilmesi sonucunda yalancı peygamberler dışında çok fazla farklı sesin çıkmaması,⁴⁰⁴ Hz. Ebû Bekir'in (r.a.), Hz. Peygamber (s.a.s.) tarafından sadakatının övülmüş olması, onun Müslümanlar tarafından faziletli bilinmesi,⁴⁰⁵ devlet yönetiminde liyakate önem vermesi ve kendisinde bulundurduğu ahlaki erdemler sebebiyledir. Kendisinden sonra halîfeliğe gelen Hz. Ömer (r.a.) için de aynı cümleleri kullanmak mümkündür. Hz. Osman'ın (r.a.) halîfeliğiyle beraber özellikle liyakatte sıkıntılarının olması problemleri beraberinde getirmiş, Hz. Ali (r.a.) döneminde de önü alınamaz bir hale gelmiştir. İmamet meselesi dört halîfe döneminden sonra bir sorun haline gelmiştir. Bu sorunun en büyük muhatabı da Hz. Ali'dir (r.a.). Hz. Ömer (r.a.) halîfe seçimini bir şuraya bağlasa da bu devam edememiştir. En sonunda Emevîlerin başa geçmesiyle hilâfet saltanata dönüşmüştür.⁴⁰⁶

Aslında her fırkanın çıkış hikâyesi farklı olmakla beraber, genel anlamda halîfelik konusunda tatmin olmayan gönüllerin isyanı gibi anlaşılabilir. Şu bir gerçektir ki, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) vefatından sonra halîfelik tartışmaları ve bu tartışmadan sonra, az bir insan topluluğuyla verilmiş halîfelik kararı, Müslümanlara için bu şekilde de olabileceğini öğretmemiş olabilir. Ancak daha sonra ki halîfelerin dönemlerinde, meclislerinde Hz. Ömer (r.a.) gibi yetkin kişiler olmadığından çatlak seslerin çoğalması kaçınılmaz olmuştur. Halîfelik makamı, Hz. Osman'ın (r.a.) şehit edilmesinden sonra birçok karışıklığa ve kanlı olaylara şahitlik etmiştir. Bu olaydan sonra sonra fırkalar ortaya çıkmış ve kendi iddialarını dini kullanarak beslemeye çalışmışlardır. İşin daha vahim olan ve asıl sorunlu kısmı, fırkaların devlet başkanlığı ya da İslâm'ı daha iyi kimin yöneteceği konusu değil de, yaptıkları yanlış kadere anlayışla savunmaya çalışmaları, kaderi inkar ederek tüm suçlunun bu işi yapanlar olduğunu iddia etmeleri,

⁴⁰⁴ Hasan İbrahim Hasan, *en -Nuzûmu'l-İslâmiyye*, Mektebetu'n-Nahde, Kahire, 2006, 24.

⁴⁰⁵ Adem Eryiğit, "İbn Teymiyye'nin İmamet Teorisinde Yöneticinin Tayini Problemi", *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12, 2018, 35.

⁴⁰⁶ Şahin Uçar, *Tarih Felsefesi Açısından İslam'da Mülk ve Hilafet*, İz Yayınları, İstanbul, 1996, 63.; Tutar, "Ebu Hanife'nin Din-Siyaset İlişkisi Açısından Konumu", 587.; Geçit, "İslâm Dünyasında Din-Siyaset İlişkisine Genel Bir Bakış", 36.

yaptıkları yanlışları dinin bazı yönlerine bağlayarak haklı çıkarmaya çalışmaları ve halîfelik de dâhil olmak üzere yaşanan olaylara asabiyet anlayışıyla yaklaşmalarıdır. Bu anlayışlar siyâsî krizlere sebep olduğu gibi ümmet bilincini de oldukça zayıflatmıştır. Çünkü siyâsî konular dini bir nitelik kazanmıştır. Ümmeti bir arada tutan yapının İslâm düşüncesi olduğu düşünülürse İslâm birliği ve beraberliğine bu çeşit tartışmaların ne kadar zarar verdiğini tahmin etmek zor olmayacaktır.

Abbâsîler ve Emevîler kendi iktidarlarını sağlamlaştırmak ve farklı sesleri susturmak adına Ali evlatlarına ve Müslüman halka eziyet yapmaya başlamışlar, Ebû Hanife gibi âlimler tarafından da eleştirildiklerinde, vazife vermekle susturacaklarını sanmışlar ancak başaramamışlardır. Başka bir yönüyle de bu gibi davranışlar hilâfet makamının zayıfladığının bir göstergesi olarak anlaşılabilir.

Şunu belirtmek gerekir ki, yaşanan tüm olaylar biz Müslümanlara bir şeyler öğretmeli ve ders vermelidir. Bu yaşananların da bir hikmetinin olduğu akıldan çıkarılmamalıdır. Yaşanan olaylar ve ortaya çıkan firkaların incelenmesi Ebû Hanife'nin siyâsî kişiliğini beslemiş ve onu sağlam bir âlim ve ekol haline getirmiştir. O her zaman Hz. Peygamber (s.a.s.) ve ailesi tarafında olmuş, siyâsî görüş olarak Ali evlatlarını desteklemiştir. Ancak o hiçbir zaman Şîi olmamıştır.⁴⁰⁷ Emevîler Hz. Osman'ın (r.a.) kanından beslenmişler ve siyaset sahnesine hilâfeti alma arzusu ile çıkmışlardır. Emevî Devleti kurulduktan sonra ise siyâsî iradenin uygulamalarına karşı bazı dini ve siyâsî firkalar tarafından tepkiler olmuştur. En azılıları Şia ve Hâricî düşünce olmasına rağmen bunlar siyâsî firka hükmünde kaldıkları için dini yönleriyle siyâsî iktidarı yıpratamamışlardır. Daha çok kılıç zoruyla bastırılmış ve iktidar kavgası olarak yorumlanmıştır. Ancak kendilerini bir İslâm devleti konumunda gören Emevîlerin asıl sıkıntı çektikleri ve onları zora düşüren durum, Kaderî, Cebrî ve Mürcî tepkileridir. Bu tepkiler yöneticilerin davranışlarını dini açıdan yorumluyor ve taraftar toplamaktadırlar.⁴⁰⁸ Özellikle Cebriyye dahi Emevî devletinin anlayışına yakın gibi dursa da, Emevîlerin iktidara karışmayan din anlayışı⁴⁰⁹ ile düşünceleri örtüşmemiş ve

⁴⁰⁷ Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 454.

⁴⁰⁸ Akbulut, *Alevî Sünnî Ayrışmasının Arka Planı*, 235.

⁴⁰⁹ Şehristânî, *Milel ve Nihal*, 87-89.

Emevîlerin amacına hizmet etmemiştir. Ebû Hanife de Emevîlere karşı ilmini ön plana koymuş ve doğruları söylemekten geri durmamıştır. Ebû Hanife, Abbâsîler başa geçtikten sonra nispeten bir mutedil duruş sergilese de⁴¹⁰ Ali evlatlarına karşı işkence⁴¹¹ başlayınca İmam Ebû Hanife'nin tavrı da değişmiştir.⁴¹²

Ebû Hanife'nin yaşadığı dönemdeki olaylar ve daha önce yaşanmış üzücü olaylar, asıl önemli olanın ne olduğu konusunda bizleri düşündürmektedir. Halifelik mi, iktidar mı, intikam mı? Yoksa ümmetin birliği mi, İslâm'ın temel prensipleri mi? Aslında bazı olayları değerlendirirken bu pencereden bakmak, yapılan şeylerin asıl amaca uygunluğu konusunda bizlere fikir verecektir. Ebû Hanife, yaşadığı dönemdeki iktidarlara işte bu amaca uygunluğu yönünden değerlendirmiş ve buna göre kendisine bir tavır belirlemiş olduğu kanaatindeyiz.

3.4. İmamet Konusu ve İmam Ebû Hanife'nin Siyâsî Tavrının Tahlili

İslâm siyâsî düşüncesinin merkezinde bulunan bu konu, Peygamber efendimiz (s.a.s) vefat etmesinden sonra başlamış ve günümüze kadar tartışılmış ve tartışılmaya da devam etmektedir. Bu konunun ayrı bir uzmanlık alanı olduğundan dolayı Ebû Hanife'nin siyâsî düşüncesini anlamamıza yetecek kadar bilgiye burada değinmenin yeterli olacağı düşüncesindeyiz.

Hiz. Peygamber (s.a.s) vefat etmiş ve yerine de kimseyi bırakmamıştır. Nitekim Hiz. Âişe'den (Ö.58/678) rivayetle: "Peygamber aleyhisselam ruhunu teslim etti, kimseyi halife bırakmadan. Şayet birisini halife bırakacak olsa idi, bu zat ya Ebu Bekir olurdu yahut Ömer."⁴¹³

Hiz. Peygamber (s.a.s) yerine birini bırakmamıştır. Ancak bu İslâm ümmetinin başına İslam devletinin işlerini yürütecek birinin geçmesi gerekmektedir. Çünkü Peygamberin birinci vazifesi Allah'tan aldığı vahyi insanlara iletmek iken, diğer

⁴¹⁰ Uzunpostalcı, "Ebû Hanife", X, 133.

⁴¹¹ Zehebi, *Tarihu'l-İslam*, 43.

⁴¹² Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 457.

⁴¹³ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, Mısır, 1895, VI, 63.

vazifesi de İslâm ümmetinin başında bir lider misyonu ile bulunmaktı.⁴¹⁴ Onun vefatı ile beraber bu iki görev de üzerinden kalkmıştır. Vahiy alma görevinin kime verileceğini zaten sadece Allah seçmektedir. Ancak Ümmetin başında bir lider vasfının başka bir Müslüman tarafından devam ettirilmesi gerekmektedir. İşte bu konuda tartışmalar baş göstermiş ve ihtilaf ortaya çıkmıştır. Burada Müslümanların yapması gereken: Allah ve Peygamberin genel kurallarına uygun bir kişinin ümmetin başına imam olarak seçilmesidir.

Peygamberin daha yeni vefat ettiği bir zamanda bir gurup Ensar'ın Saide oğullarının gölgeğinde toplanarak Sa'd b. Ubâde'ye (Ö.14/635) biat etme girişiminde bulunmuşlardır. Bundan haberi olan Hz. Ömer (r.a) ve Hz Ebû Bekir (r.a) toplantının olduğu yere geldiklerin de Ensar'ın imâmet konusunda hak iddia ettiklerini ve tartışmaların büyüdüğünü gören Hz. Ömer (r.a), Hz Ebû Bekir'e (r.a) biat etmiş ve Hz Ebû Bekir (r.a) Medineli Müslümanların büyük çoğunluğunun biati ile halife seçilmiştir.⁴¹⁵

Hz. Peygamber'in (s.a.s) vafatından sonra ilk tartışmalı durumun salih bir niyet ile olsa da bu şekilde örtülmesi daha sonraları daha büyük sıkıntılara sebep olmuştur. Çünkü ümmet ilk defa halife seçmiş ve bu seçimde de birçok taraf hak iddia etmiş, ancak tam anlamıyla ümmet iradesi olmadan bir halife seçimi gerçekleşmiştir. Bu sebeple Ümmet, ilk defa halife seçmişler ancak burada halife nasıl seçilir? Sorusunun cevabını öğrenememişlerdir. Bu sebeple tarih boyu sıkıntılara sebep olan imâmet meselesi⁴¹⁶ ümmetin birliğini bozmada büyük rol oynamıştır.

İslâm'ın ilk lideri Hz. Peygamber (s.a.s) olduğuna göre, onun liderlik anlayışı üzerinden kişinin İslâm ümmetinin başına geçebilmesi hangi kriterlerin var olması gerekir, bunu tespit etmeye çalışacağız:

a. Ehliyet: Bu esas gerçekten toplum huzurunu koruyan ve hiçbir zümre ve kişiye zorbalık etme hakkı vermeyen bir esastır. Allah (c.c) “Emaneti ehline teslim

⁴¹⁴ Hatipoğlu, *Hilafetin Kureyşliliği*, 66.

⁴¹⁵ Mes'ûdî, *Murûc ez-Zeheb*, II,304.

⁴¹⁶ Şehristânî, *Milel ve Nihal*, 37.

etmeyi...”⁴¹⁷ emretmiştir. Bu ayet ehliyet esasının farz olduğunu ispat etmektedir. Burada bizim ehliyet dediğimiz kavramın İslâm’ın asıl amacını kavramış, takvalı, ve yönetimde rızaya dikkat etmek gibi anlamları içerdiğini belirtmek gerekmektedir.

Hiz. Peygamber ehliyet esasını şüphesiz ki en iyi şekilde yerine getirmiştir. Bunu en iyi anlatan örneklerden birisi, Usâme b. Zeyd (Ö.54/674) ordusunun kurulmasına karar verilmesi hadisesidir.

Hiz. Peygamber Ürdün seferine gönderilmek üzere Usâme b. Zeyd komutasında bir ordu kurulmasını istemiştir. Bu emir üzerine: “Bir delikanlının Ensar ve Muhacir ileri gelenlerinin başına komutan” olması sahabe arasında tartışmalara yol açtı.⁴¹⁸ Bu durum üzerine Hiz. Peygamber, “Ey insanlar daha Önce babasının komutanlığı zamanında da konuşmuştunuz. Babası gibi Usame de komutanlık için yaratılmıştır.”⁴¹⁹ Şeklinde karşılık vermiştir. Görüldüğü gibi ümmetin o kadar ileri geleni varken hem genç olan hem de nüfuz sahibi olmayan birini Hiz. Peygamber o işin ehli diye ordunun başına geçiriyor. Bu olay sadece nesep açısından değerlendirilirse: Hiz. Peygamber’in görevleri kesinlikle asabiyet ya da kendisine yakınlık derecesine göre vermediğini⁴²⁰ ispat etmektedir. Usâme’nin yaşının küçük olmasına rağmen Hiz. Peygamber’in ileri görev vermesi; Hiz. Peygamber’in yapılacak iş ve yapacak kişi açısından olaya baktığını açıkça göstermektedir.

Yani Hiz. Peygamber’in (s.a.s) bir görev verilirken vereceği kişinin; görevi yerine getirebilme becerisi, o görevi hak etmesi ve o göreve layık olması açısından değerlendirdiğini görmekteyiz. Ebû Hanife’nin de döneminin halîfelerine bu göreve layık olmadıkları gerekçesiyle tepkisini ortaya koyduğu görülmektedir.⁴²¹

“İmamlar Kureyş’tendir.”⁴²² söylemi tarih boyu birçok tartışmalara sebep olmuştur. Hiz. Peygamberin bir kabileye öncelik vermesi düşünülemez.⁴²³ O, kim daha

⁴¹⁷ Nisâ Suresi, 4/58.

⁴¹⁸ Taberî, *Târîhi’l-Umem ve’l-Mülk*, II, 429.

⁴¹⁹ İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-Kubrâ*, II, 249-250.

⁴²⁰ Hatipoğlu, *Hilafetin Kureyşliliği*, 46-52.

⁴²¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. es-Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, 68-69.

⁴²² İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-Kubrâ*, II, 455-459.

iyi o işi yapacaksa ona vermiştir. Bu sebeple Ebû Hanife'nin de siyâsî davasının Kureyşlilik kuralına göre değil; ehil olan kişilerin bu işi yürütmesi gerektiği üzerine olduğunu düşünmekteyiz. Yani dönem içerisinde bu işyapabilecek ileri gelen kabilenin bu işi yapmasının daha yerinde olduğunu düşündüğünü anlayabiliriz. Hanefî mezhebinin ileri gelen usulcülerinden Neseî: Ebû Hanife'nin “Bu görüş Ebû Hanife'den Mervidir” diyerek imâmette Kureyşlilik⁴²⁴ görüşüne Ebû Hanife'nin de katıldığını bildirmiştir. Ancak bunu mevcut hilifelerinde Kureşli olmasından dolayı Ebû Hanife'nin siyasi hayatında tespit edememekteyiz. Bu sebeple Kureşlilik meselesini; ehliyet kuralının hem ayetle sabit olması hem de Hz. Peygamber'in (s.a.s) ehliyet esasına önem vermesinden hareketle Ebû Hanife tarafından desteklenmediği düşüncesindeyiz.

Ebû Hanife, Mansur tarafından biat için çağırıldığında: “...Takva sahiplerinden iki kişi bile senin üzerine birleşmedikleri halde sen hilâfet makamına geçtin. Hakikatte ise hilâfet Müminlerin icmâi ve meşveretle olur...”⁴²⁵ şeklinde ona cevap vermiştir. Görülüyor ki, burada Ebû Hanife onu ümmete danışmamakla kimsenin rızasına almamakla ve ümmetin kendisini istemediği halde hâlife olarak göreve başladığı konusunda kendisini eleştirmiştir. Yani o, ümmetin rızası alınarak imâmete geçilmesini istemiş ve bu rızanın alınmamasından dolayı da halîfe Mansur'u eleştirmiştir.

Ebû Hanife ilk dört halîfenin, halîfeliğini onaylamıştır. *El-Fıkhu'l-Ekber* adlı eserinde: “Peygamberlerden sonra insanların failletlisi, Ebû Bekir es-Sıddîk, sonra Ömer el-Fârûk, Sonra Osman B. Affân Zû'n-nûreyn, daha sonra Aliyyü'l-Murtaza'dır. Allah hepsinden razı olsun. Onlar doğruluk üzere olan, doğruluktan ayrılmayan, ibâdet ehli kimselerdir. Hepsine sevgi ve saygı duyarız. Hz. Peygamberin ashabının hepsini de hayırla anarız.”⁴²⁶ demiştir. Bazı kaynaklarda fazilet sıralamasını: Hz. Ebu Bekir, Hz.

⁴²³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Hatipoğlu, *Hilafetin Kureyşliliği*, 65- 87.

⁴²⁴ Neseî, *Tabsıratu'l-Edille*, II, 437.

⁴²⁵ es-Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, 68-69.

⁴²⁶ Öz, *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri* (içerisinde), 55.

Ömer, Hz. Ali, Hz. Osman şeklinde⁴²⁷ yaptığı rivayet edilmektedir. Ancak bizim için *el-Fıkhü'l-Ekber* adlı eserinde geçen bilgi daha kabul edilebilir durmaktır. Ayrıca “Ali bize Osman’dan daha Sevgilidir.”⁴²⁸ dediği ve Hz. Osman’ı Hz. Aliye göre geri planda tuttuğu ancak kesinlikle dil uzatmadığı ve rahmetle andığı da rivayet edilmektedir.⁴²⁹

Ebû Hanife râşit halîfeleri onayladığına ve sırası ile fazilet sıramasına koyduğuna göre halîfeliğe gelme şekillerini de onayladığını düşünmek yanlış olmayacaktır. Ancak onları İslâm’a yaptıkları hizmetlerden dolayı eleştirmektende çekinme ihtimali göz ardı edilmemelidir. Hz. Ebu Bekir (r.a) ve Hz. Ömer (r.a) döneminde yönetime karşı ümmet tarafından bir karşı çıkma olmaması ve ümmetin mallarını harcamada ve ümmet arasında ki adalete verdikleri değer nedeniyle yönetime gelme şekillerini olmasa da yönetme şekillerini onayladığı da anlaşılabilir. İlk iki halîfenin yönetime gelme şekilleri açısından bakıldığında: Hz. Ebu Bekir (r.a), ümmetin hala tartışmaya devam ettiği, aceleye getirilmiş, az bir topluluğun onayı ile halîfeliğe başlamış ve daha sonra kendisine genel anlamda bir biat gerçekleşmiştir. Hz. Ömer (r.a) ise, Hz. Ebu Bekir’in (r.a) yerine tayin etmesiyle yönetime gelmiştir. Bu iki yönetime gelme şeklinde de imâmetten önce bir icma yoktur. Yönetime geldikten sonra bir onaylama vardır. Ebû Hanife’nin Mansur’a söylediği: “ ... Hilâfet Müminlerin icması ve meşveretiyle olur. İşte Ebu Bekir Yemenlilerin biatı gelinceye kadar altı ay hüküm vermekten kaçındı.” sözü gerçekten çok dikkat çekicidir. Bu rivayet Ebû Hanife’nin idareci olacak kişinin ümmetin rızasını alarak göreve başlaması gerektiğini savunduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Ancak halîfeliğe gelen Hz. Ebu Bekir’in(r.a) ve Hz. Ömer’in (r.a) halîfeliği en iyi şekilde yerine getirdiği açıktır. Bundan dolayı Ebû Hanife’nin bir halîfenin ehliyet sahibi ve ümmetin rızasına önem veren bir kişinin olmasını istediği kanaatindeyiz. Hz. Osman’ın (r.a) halîfeliğine geldiğimiz de ise, o şura yöntemi ile halîfeliğe gelmiş tek halîfedir diyebiliriz. O ümmetin mutlak icması ile halîfe olmuştur.⁴³⁰ Halîfeliğe gelme şekli açısından en sağlam imâmete sahip olan Hz. Osman

⁴²⁷ Abdullah b. Muhammed İbn Abdilber, *el-İntikâ fi Fedâili’s-Selâseti’l-Eimmeti’l-Fukaha: Mâlikve’s-Şâfi ve Ebi Hanife*, nşr. Avdulfettah Ebu Ğudde, Beyrut, 1997, 314-315.

⁴²⁸ el-Mekkî, *Menâkıb*, I, 343.

⁴²⁹ İbn Abdilber, *el-İntikâ*, 201.

⁴³⁰ İbn Teymiyye, *Minhâcü’s-Sünne*, I, 533.

(r.a) maalesef dönemindeki karışıklar sebebiyle şehit edilmiştir. Döneminde ortaya çıkan karışıklıklardan dolayı imâmeti tartışmalı hale gelmiştir.⁴³¹ Ancak Hz. Osman (r.a) ve Hz. Ali'nin (r.a) hilâfeti Ehl-i Sünnet âlimleri tarafından daima savunulmuş ve onların hilâfetlerinde herhangi bir şüphenin olmadığı iddia edilmiştir.⁴³² Ebû Hanife'de eserinde sırasıyla raşit halifelerin tamamını onaylamış kendilerine duada bulunmuştur.⁴³³

Burada bize göre Ebû Hanife yönetime gelme şeklinden çok İslâm devletinin yönetiminde başa geçen kişinin önce kendisini İslâm'a hizmet konusunda ispatlamış, İslâm davasına sahip çıkan, adaletli ve hilâfette ümmetin rızasını gözeten kişilerin halife olmaya layık olduğunu savunduğu kanısına ulaşılabilir. Bütün bu özelliklerin raşit halifelerde olduğu görülebilmektedir. Burada şunu belirtmek gerekir: Hz. Osman (r.a), Hz. Ali'nin (r.a) halifelik yaptıkları dönemlerde bazı eksikliklerin ve karışıklıkların olması, kötü niyetten ya da kendisine menfaat sağlamak maksadıyla yapılmış yanlışlardan dolayı değil; iyi niyetin süistimali olarak değerlendirmenin daha yerinde olacağı düşüncesindeyiz. Ebû Hanife'nin yaşadığı Emevîler ya da Abbâsîler döneminde çıkan karışıklıklar ile dört halife döneminde çıkan karışıklıklar birbirine karıştırılmamalıdır. Raşit halifeler döneminde halkın içinde bulunduğu sıkıntılar ile halifeler ilgilenmiş ve üstesinden gelmeye çalışmış; Ebû Hanife'nin dönemindeki halifeler ise, halkına karşı zulmedip buna karşı olan tepkileri bastırmak için uğraşmışlardır.

Ehliyet konusu başka bir boyutuyla değerlendirilecek olursa: Emevîler ve Abbâsîler döneminde hilâfet saltana dönüşmüş ve belli bir ailenin fertleri tarafından yönetilme şekline geçilmiştir. Dört halifenin imâmete seçilme şekillerine bakıldığında bu şekilde bir seçim şekline yeltenme dahi olmadığı görülmektedir. Bir halifenin çocuğunun yukarda anlatmaya çalıştığımız değerlere dikkat edip etmeyeceği belli olmadığından Ebû Hanife'nin böyle bir halife seçimine karşı olduğu düşüncesindeyiz.

⁴³¹ Mehmet Salih Geçit, *İslâm Kelâmında Siyâset ve İmâmet Tartışmaları*, (Basılmamış Doktora Tezi) Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2012, 63-68.

⁴³² Pezdevi, *Ehl-i sünnet Akaidi*, 266.; Nesefi, *Tabıratu'l-Edille* II, 484.

⁴³³ Öz, *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*(içerisinde), 55.

Ancak halîfeliğe saltanat sebebiyle geçen kişinin; adalet, ümmetin rızası ve İslâma hizmet gibi konulara önem verdiği sürece ona itaat etmenin gerekliliğini savunduğunu düşünmekteyiz. Ebû Hanife'nin verdiği hediyeleri neden almadığını soran Mansur'a: "... Müminlerin emiri kendi hazinesinden mal verdi de ben mi reddettim; eğer kendi malından hediye verse kabul ederim..." şeklindeki cevabı bir anlamda uzak bir yorum olsa da, adaletli ve takvalı olsa onun halîfeliğine itaat anlamı taşımaktadır. Ancak Ebû Hanife'nin Emevîler'e karşı olan tavrı ile Abbâsîler'e karşı olan aynı olmadığı kanısındayız. Çünkü Ebû Hanife Emevîler'i hilafetin kendilerinin hakkı olmadığı halde hilafe gelmeleri, adaletsiz ve zalim bir iktidar oldukları sebebiyle eleştirirken,⁴³⁴ Abbâsîler'i yöneticilerinin adaletsiz olmaları ve zalimlikleri sebebiyle eleştirmiştir. Ancak Abbâsîler'den adaletli yönetici gelirse ona biat edeceği görüşüne ulaşılabilir. Çünkü Abbâsîler hilâfeti aldıklarında gelerek kendisi onlarda biat etmiştir.

b. İstişare: Hz. Peygamber (s.a.s) Uhud Harbi öncesi savaşın nerede ve nasıl bir savaş yapılması gerektiğini etrafındaki sahabelerle istişare yapmıştır. Bunu Kur'an-ı Kerim'in "... işler hakkında onlara danış"⁴³⁵ emri gereği istişare yapmış ve savaşı şehir dışında yapmaya karar vermiştir. Allah'ın görevlendirdiği peygamberin kararları bu dönemde sorgulanabilirken; Peygamber efendimiz (s.a.s) vefat ettikten sonra onun temsilcisi konumundaki halîfelerin büyük bir kısmı kendi kararlarını sorgulatmamışlardır. Başka bir örnek te Hz. Ömer ve Peygamber efendimiz (s.a.s) arasında geçmiştir: Hudeybiye antlaşması öncesi Hz. Peygamber (s.a.s) Kureyş'e bir elçi göndererek, Kabe'yi ziyaret etmek için geldiklerini ve başka bir niyetlerinin olmadığını bildirmek istedi. Bu görev içinde Hz. Ömer'i seçti. Hz. Ömer: "Ben Kureyş'ten korkuyorum. Kabilem Adiy'den, Kureyş'in düşmanlığından beni koruyacak kimse yok." diyerek bunun yanlış bir karar olduğunu belirtmiş ve Hz. Peygamber'e (s.a.s) Hz. Osman'ı önermiştir. Çünkü Hz. Osman'ın kabilesi Kureyş'in ileri gelenlerinin bulunduğu kabileden olduğu için can güvenliği sorunu yoktu. Hz. Peygamber (s.a.s) Hz. Osman'ı elçi olarak Mekke'ye göndermiştir.⁴³⁶ Ebû Hanife'nin yine mansura verdiği: "hilâfet müminlerin icmaı ve meşveretle olur." sözüne bakılacak

⁴³⁴ es-Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, 68-69.; Kevserî, *Menâkıb-ı İmam Ebu Hanîfe*, 35.

⁴³⁵ Ali-İmran, 3/159.

⁴³⁶ Taberî, *Târîhi'l-Umem ve'l-Mülk*, II, 278.

olursa hem halîfeliğe gelişte hem de idare de istişarenin önemli olduğunu düşündüğüne ulaşılabilir. Bu sebeple Mansur'un iktidarını meşru görmediği ve kendisinden gelen kadılık tekliflerini de bu sebepten dolayı kabul etmediği düşüncesi⁴³⁷ daha kabul edilebilir durmaktadır. Çünkü saltanata dönüşen hilâfet, istişare üzerine değil baskı ve şiddet üzerine kurulu olduğundan istişareden söz etmek bile imkansızdır. Yeri gelmiş Peygamberin sözleri sorgulanmış ancak Emevîler ve Abbâsîler'in Ebû Hanife döneminde ki halîfelerinin sözleri sorgulanmamıştır.

Ebû Hanife'nin siyâsî duruşunu; Emevî halîfelerine tepkisi, Abbâsî halîfelerine karşı tepkisi ve Ali evlatlarının ayaklanmalarına karşı olan tavrı bağlamında tekrar bir değerlendirmenin konumuz açısından yararlı olacağı düşüncesindeyiz. Emevîler halîfeliği malumdur ki sancılı bir dönemden sora elde ettiler. Daha sonra özellikle Muaviye'nin mevcut halîfenin yanında olmak yerine ona karşı savaşmış olması ve Ali evlatlarına karşı olan tavrı, Ebû Hanife'nin onlara karşı olan zeyd'in isyanına destek vermesine sebep olmuştur. Zemahşerî, *el-Keşşâf* isimli eserinde “Ebu Hanife gizli olarak Zeyd b. Ali'yi desteklemenin, para yardımında bulunmanın, imam ve halife denilen bu zorba hırsıza karşı onunla isyan etmenin vacip olduğuna fetva veriyordu.”⁴³⁸ diyerek Ebû Hanife'nin hem tepkisi hakkında hem de dönemin yöneticilerini nasıl yorumladığını bildirmiştir. Burada Zeyd. b. Ali'nin Hişam b. Abdülmelik'e karşı başlatmış olduğu ayaklanmayı desteklerken mevcut halîfeye dediği “ Zorba hırsız.” sözü çok önemlidir. Çünkü bu sözden halife de bu özellikler var ise kendisine karşı daha uygun bir kişiye destek verilerek ayaklanabileceğini de anlayabilmekteyiz. Özellikle kerbela olayı gibi acı bir hadisenin de Emevîler döneminde gerçekleşmesi, Ehl-i Beyt konusunda çok hassas olan Ebû Hanife'nin Emevîleri ümmetin başında halife olarak görmek sitememesine sebep olmuştur.

Abbâsîler dönemine gelindiğinde ise olaylara daha farklı bakmak gerekmektedir. Ebû Hanife Abbâsî ailesinin geçmişinde herhengi bir üzücü olayın olmaması nedeni ile onların iktidarı Emevîlere göre daha makbul görmüştür. Ancak Mansur'un yönetim

⁴³⁷ Zorlu, *Âlim ve Muhalif*, 274-275.

⁴³⁸ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, www.awaraq.net, 334.

anlayışı Ebû Hanife'nin hoşuna gitmemeye başlamıştır. Muhammed bazı meclislerde: “ Emevîlerden gücümüz nispetinde intikamımızı aldık. Fakat Abbas oğulları meğer onlardan daha az Allah'tan korkarlarmış. Gerçekten Abbas oğullarına karşı bir hareket, Emevîlere karşı yapılandan çok daha gerekli hale gelmiştir. Çünkü hiç olmazsa, Ebu Cafer'in sahip olmadığı fazilet, güzel ahlâk ve seciyelere sahiptiler.”⁴³⁹ diyerek Abbâsî hilâfetini eleştirmiştir. Bu durum Mansur'un da Ali evlatlarına karşı çokta hoş olmayan davranışlar sergilediğinin de bir göstergesidir. Ebû Hanife'de bu ayaklanmaları fetvaları ve maddi gücü ile desteklemiştir.⁴⁴⁰

Ebû Hanife'nin Ali evlatlarının ayaklanmalarına verdiği desteklerden daha önce bahsetmiştik. Kendisinin sahip olduğu ilmi nereden aldığını soran Mansur'a: “Ben Hammad'dan, o İbrahim'den, o da Ömer b. el-Hattab, Ali b. Ebî Talib, Abdullah b. Mesud ve Abdullah b. Abbas'dan aldı.” şeklinde cevap vermiştir. Mansur'da bunun üzerine: “Çok güzel, çok güzel, kendini iyi ve mübarek kimselerle dilediğin gibi tevsik ettin ey Ebû Hanîfe”⁴⁴¹ Bu rivayetten Ebû Hanife'nin Ehl-i Beyt ile ilmi münasebetinin de buunduğu anlaşılmaktadır. Aynı zaman da Ebû Hanife'nin Emevîler döneminde isyanlara destek vermesini Muhammed Ebû Zehra şu şekilde yorumlamıştır: “O İmâm Zeyd b. Ali Zeynelâbidîn gibi bir adil adam olmak şartıyla, Emevîler'e isyanı şer'an caiz görüyordu ve mücâhitlerle beraber kılıç sallamayı arzu ediyordu.”⁴⁴²

Ebû Hanife'nin döneminde mevcut iktidar tarafından Ali evlatlarına ve mevâlî halka yapılan haksızlıkların son bulması gayretini de yok saymamak gerekmektedir. Ebû Hanife'nin Ali evlatlarının ayaklanmalarına verdiği desteğin nedenleri olarak özetle: onlar ile ilmi bir bağının olması, Ali evlatlarının ve mevâlî halkın uğradığı haksızlıkların son bulması, adaletli bir yönetici arayışı ve Hz. Peygambere karşı beslediği muhabbet olarak açıklanabileceği kanaatindeyiz. Ebû Hanife'nin bu desteği dini bir vecibe olarak mı verdiği konusunda ise bir delile ulaşamamış bulunmaktayız.

⁴³⁹ Ebu'l-Ferec el-İsfehânî, *Kitâbu'l-Eğâni*, thk. Abdülemîr Ali Mehennâ-Semîr Yûsuf Câbir, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1415/1995, XI, 301.

⁴⁴⁰ Ebu'l-Ferec, *Makâtîlu't-Tâlibiyyin*, 378-379.

⁴⁴¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, XIII, 334-335.

⁴⁴² Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, 52.

Kadılık görevlerini ve halîfelerden gelen hediyeleri ısrarla kabul etmemesinin sebebi olarak da: Mevcut iktidarın uygulamalarını beğenmemesi, var olan adaletsizliğe ortak olmak isteme ve iktidarın yanında görünerek onlara güç kazandırmama gayretinin olduğu söylenebilir.

3.4. Ebû Hanife'nin Vefatı

İmam Ebû Hanife'nin vefatı ile ilgili farklı sebepler ve farklı görüşler olmakla beraber birçok âlim tarafından onun zindana atıldığı ve ona siyâsî iktidar tarafından eziyet edildiği⁴⁴³ bilinmektedir. Âlimlerin ayrılığa düştüğü kısım İmam Ebû Hanife'nin hapiste mi, hapisten çıktıktan sonra mı, yoksa hapiste zehirlenerek mi vefat ettiği kısmıdır.

Ne acı ki, ilminin farklı coğrafalarda ün bulduğu bir âlim mevcut iktidarın işine gelmeyen faaliyetlerde bulunduğu için öldürülmüştür. Aslında kadılık teklifine kadar da ona söyleyecek bir sözlere ya da eziyet edecekleri bir bahaneleri yoktu. Bahane aramalarının sebebi de büyük ihtimalle bu kadar meşhur olmuş bir âlimin sebepsiz yere alıkonulmasının halk tarafından halife karşıtı bir tepki bulması korkusudur. Bu yapılan zulme de bir açıklama bulmakta zorlanmaktayız. Ancak vefatının kendi hak davası uğruna olduğunu bilmekteyiz. Rivayetler çok olmakla beraber⁴⁴⁴ İmam Ebû Hanife'nin ölümüne dönemin halifesi Mansur'un iktidar hırsının sebep olduğu kesindir.

İmam Ebû Hanife'nin nasıl öldüğü ya da öldürüldüğü konusunda farklı görüşler bulunmaktadır: Hapse atılmasının on beşinci gününde eziyetlerin iyice artması sonucu hapiste vefat ettiği,⁴⁴⁵ hapiste zehirlendiği ve bu yüzden vefat ettiği⁴⁴⁶ ve Mansur'un onu hapisten çıkararak fetva vermesini yasakladığı, daha sonra evinde vefat ettiği gibi rivayetler bulunmaktadır.⁴⁴⁷ Ancak tüm bu rivayetlerden anladığımız kadarıyla: Ebû

⁴⁴³ el-Heytemî, *Fıkhın Sultanı Ebû Hanîfe*,186.;

⁴⁴⁴ es-Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, 71.; el-Heytemî, *Menâkıbî'l-İmam Ebû Hanîfe en-Nu'mân*, 119.

⁴⁴⁵ el-Heytemî, *Fıkhın Sultanı Ebû Hanîfe*,186.; ez-Zehebî, *Siyer*, VI, 401.;el-Kuraşî, *Tabakâti'l-Hanefiyye*, 503.

⁴⁴⁶ ez-Zehebî, *Siyer*, VI, 403.;

⁴⁴⁷ el-Kuraşî, *Tabakâti'l-Hanefiyye*, 503.

Hanife doğal bir ölümle değil insan elinin bulunduğu sunî bir ölüm ile hakka kavuşmuştur.

Bu rivayetler değerlendirildiğinde ise Mansur'un; "Ebu Hanîfe'nin nezdinde sağken de öldükten sonra da beni kim mazur gösterir?" rivayeti nedeniyle ve Mansur'un İmam Ebû Hanife'nin cenazesinde bulunduğu⁴⁴⁸ rivayeti onun hapiste değil evinde vefat ettiği görüşü daha akla yakın kılmaktadır. Çünkü Mansur'un amacı onun muhalif tavırlarına son vermektir. Bunu yaparken de kendini töhmetten kurtaracak yöntemler izlemesi onun İmam Ebû Hanife'yi hapiste öldürmek gibi bir sorumluluğu almayacağını akla getirmektedir. Eğer hapiste öldürüldüğü görüşünü kabul edecek olursak, Mansur'un kadılık teklifi ile İmam Ebû Hanife'yi susturma çabasını ve bu çabaya bir kılıf bulma gayretini görmezden gelmiş oluruz. Diğer yönden ise cenazesine katılabilecek gücü kendinde bulduğuna göre halk tarafından bir tepki gelmeyeceğinden emin olduğu anlaşılmaktadır.

İmam Ebû Hanife'nin vefatının dahi siyâsî sebeplerden olması onun ilim alanında önemli bir şahsiyet olduğu kadar siyâsî anlamda da ne kadar önemli olduğunun bir göstergesidir. Zaten Ebû Hanife'yi İmam-ı Âzam yapan ilminin kuvvetli olduğu kadar, sıkıntılı zamanlarda dahi yolundan sapmaması, davasının arkasında durması ve kim olursa olsun doğruyu söyleyebilmesidir.

O kendisine atılan iftiralara, yapılan eziyetlere ve yapılan haksızlıklara karşı sabırlı bir duruş sergilemiştir. Herhangi bir mezhepten, siyâsî düşünceden ve herhangi bir kabile ya da ırktan olduğu için değil; sadece hakkı savunmak için konuşmuş ya da bu yüzden susmuştur.

Ebû Hanife h. 150. yılda⁴⁴⁹ Recep veya Şaban ayında vefat etmiştir.⁴⁵⁰ Farklı kaynaklarda farklı rivayetler bildirilse de Ebû Hanife'nin 70 yaşında,⁴⁵¹ Bağdat'ta vefat

⁴⁴⁸ es-Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, 93.; el-Kuraşî, *Tabakâti'l-Hanefiyye*, 504.

⁴⁴⁹ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 107.

⁴⁵⁰ es-Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, 94.; el-Heytemi, *Fıkhın Sultanı Ebû Hanîfe*, 186.; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 107.; el-Kuraşî, *Tabakâti'l-Hanefiyye*, 27.

⁴⁵¹ es-Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, 93.; ez-Zehebî, *Siyer*, VI, 403.

ettiği konusunda tarihçilerin birçoğu görüş bildirmişlerdir.⁴⁵² Cenazesine neredeyse tüm Bağdat halkının iştirak etmesi ve cenaze namazının aşırı kalabalıktan dolayı altı defa kılınması⁴⁵³ onun insanlar nezdinde ne kadar kıymet bulduğunun göstergesidir. Vasiyeti gereği gasp edilmemiş bir toprak olan Bağdat'ın doğu taraflarında kalan Hayzûran mezarlığına defnedilmiştir.⁴⁵⁴ Mezar yerini tayin etmesinde dahi siyâsî bir kararlılık ve birçok mesajın var olduğu açık ve net şekilde görülmektedir.

Hammad'dan başka oğlunun olmadığını bilmekteyiz.⁴⁵⁵ Bu sebeple nesli fazla sürdürülememiş ve kaybolmuştur. Ancak kendisinin bıraktığı ilim deryası kendisinden sonra gelen tüm Müslümanlara ışık tutmuş ve kendisine dualar edilmesine vesile olmuştur. Bugün dahi kılınan her namazda, yazılan her kitapta kendisinin ilminden istifade edilmektedir. Aklımıza gelen her soruda kendisinin ilmine başvurmakta ve onun görüşlerine kıymet vermekteyiz. *Bu da bize anlatıyor ki; hayatta hırslarına yenik düşenler ve hakka girmekten korkmayanlar belki bu dünya da makam mevki sahibi olsalar da öldüklerinde kendileri ile beraber makamları da ölmektedir. Ancak Ebû Hanîfe gibi makam ve mevkiyi ilimde, insanların gönlünde ve özellikle Allah'ın (c.c.) rızasında arayanlar kendileri ölse de öldürülse de bu makamları asla kaybetmemektedirler.*

⁴⁵² es-Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, 93.; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, X, 97.; el-Kuraşî, *Tabakâti'l-Hanefiyye*, 27.

⁴⁵³ el-Kuraşî, *Tabakâti'l-Hanefiyye*, 504.; el-Heytemî, *Menâkıbi'l-İmam Ebû Hanîfe en-Nu'mân*, 127.

⁴⁵⁴ es-Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, 93.; el-Kuraşî, *Tabakâti'l-Hanefiyye*, 504.; el-Heytemî, *Menâkıbi'l-İmam Ebû Hanîfe en-Nu'mân*, 127.

⁴⁵⁵ el-Heytemî, *Fıkhın Sultanı Ebû Hanîfe*, 186.

SONUÇ

İslâm dini yeryüzüne geldiği ilk günden bu yana insanları her konuda uyarmış ve insan hayatını tanzim etmiştir. Ebû Hanife de İslâmın bu yönünü hayatında tatbik etmiştir. Ancak insan kendi hayatını istediği gibi değil; bulunduğu ortam ve şartların kendisine fırsat verdiği kadar yaşayabilmektedir. İşte Ebû Hanife de İslâm dininin gereklerini yaşamaya çalışmış ve yaşadığı devletin İslâm'a göre hareket etmesini sağlamak için elinden geleni yapmıştır. Bu çalışma ve gayretini ilmî birimine bakarak görebileceğimiz gibi, siyâsî tavrına da bakarak görebilmekteyiz. Çünkü o sadece ibadet için değil, sosyal ve siyasal hayat için de imanlı olmak gerektiğini savunmuştur. Mansur'a karşı konuşmalarında ona hitaba başlarken Allah'tan korkması gerektiğini hatırlatması da bunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Yani onun hayattaki tüm olaylara karşı tavrına bakarsak: O, İnsan hayatının her noktasına Allah'a (c.c) olan İman'ın nüfuz etmesi gerektiğini savunmuş, bunun tersi durumlarda ise tepkisini net bir şekilde ortaya koymuştur.

Ebû Hanife, hayatı boyunca ilim öğrenmeye ve öğretmeye gayret etmiştir. Bu gayreti Hanefilik adı altında bir mezhebin oluşmasına ve bu mezhebin İslâm dinine hizmet etmesine vesile olmuştur. Burada şuna dikkat etmek gerekir: Mezhepler bir parti kurup, ona üye olanlar sayesinde ün bulmak ve taraftar toplamak şeklinde değil; bir oluşuma ve olaya tepki olarak ya da bir âlimin ilmi etrafında toplanmak şeklinde ortaya çıkmıştır. İşte Ebû Hanife'nin ortaya koyduğu düşüncenin de bir âlimin etrafında toplanan insanların ilgisi sayesinde ün bulduğu söylenebilir. Ancak onun düşüncelerinin ün bulması ve insanlar nezdinde kıymetli olması ilminin kuvvetli olmasıyla beraber; ahlakı, takvası, dürüstlüğü; en çok da sağlam ve karakterli duruşu sebebiyledir.

Ebû Hanife Ehl-i Beyt'e karşı büyük bir sevgi duymuştur. Bu sevgi dolayısıyla zamanında yaşayan Ali evlatlarını da sevmiş onlara yapılan haksızlıklara tepki göstermiştir. Kalkıştıkları ayaklanma hareketlerine maddi ve manevi destek vermiştir. O Ali evlatlarının ayaklanma hareketleri hakkında soru soranlara, "Ali evlatlarının haklı olduğunu" söylemiş; elinden geldiği kadar maddi yardımda bulunmuştur. Ancak onlara olan sevgisi hiçbir zaman taassup halini almamıştır ve onlara körü körüne bağlanmamıştır. O hakkı savunmak adına onların yanında yer almıştır. Onun Ali

evlatlarına olan sevgisi, Ali taraftarlığı mahiyeti taşımamaktadır. Onun Hz. Ali (r.a) ve onun soyundan gelenlere karşı olan sevgisi Hz. Peygamber'den kaynaklanmaktaydı. Onları bir çıkar ya da siyâsî görüş olarak değil imanı gereği sevmekteydi. Ancak Ali evlatlarının ayaklanmalarını maddi ve manevi olarak desteklemesini sadece bu yönüyle açıklamak eksik kalacaktır. Mevcut halifenin yanlış davranışlarına tepki olarak, bu işi yapabilecek uygun kişileri desteklemiş ve halife olarak görmek istediğini belli etmiştir.

Abbâsîler iktidara geldikten sonra Ebû Hanife'nin Halife Seffah'a karşı yaptığı konuşmaya bakılırsa: Halifenin ümmetin itibar ettiği, takvalı ve adaletli olması gerektiğini savunduğu görülmektedir. Yani halife ne savaşa, ne zenginlikle ne de herhangi bir kabileye mensup olmakla seçilir. Halife Müslümanların onay vereceği özelliklere sahip kişiler arasından seçilir. İmam Ebû Hanife'nin siyâsî düşüncesinde birlik ve beraberlik ruhunun önde olduğu kanısındayız. Yani bir tarafta olup diğer tarafı küstürmekten uzak duran, herkesin kabul ettiği bir iktidar istemektedir.

İmam Ebû Hanife'nin Emevîlere karşı siyâsî tepkisini halîfeliği hak etmedikleri ve iktidarlarının meşru olmadığı üzerinden inceleyebilmekteyiz. Ona göre Emevîler Hz. Ali'den (r.a) halîfeliği gasp etmişlerdir. Abbâsîler dönemindeki siyâsî tavrını da genelde adaletsizliğe bir tepki olarak görmekteyiz. Onların davranışlarını düzetme yoluna gitmiş, yanlış davranışlarını eleştirmiştir. Hatta yanlış yapanlara karşı ayaklanmalara destek vermiştir. Bu sebeple denilebilir ki: İmam Ebû Hanife'nin siyâsî tavrı bir kişi ya da zümrenin iktidara gelmesi değildir. Adaletli yöneticinin yanında yer almayı, zalim yöneticinin de karşısında bulunmayı tercih ediyor ve bu tercihinin arkasında durarak kararlı bir duruş sergilemiştir.

Burada şu konuya dikkat çekmek gerekmektedir. Eğer Emevîler adaletli bir devlet yönetimi benimiş yine de onları halîfeliğin onları hakkı olmadığı konusunda eleştirecek miydi? Ya da Abbâsîler adaletli davransalardı, kimseye zulmetmeselerdi; Emevîlere yapmış olduğu eleştirileri onlara da yapar mıydı? Ya da Ali evlatları iktidarda olsaydı ve adaletsiz tavır takınsalardı onları yine de destekler miydi? Bizce bu soruların hepsi evet olarak cevaplanılabilmektedir. Onun Peygamber soyundan gelenlere ve dört halîfeye olan sevgisine bakılacak olursa: Emevîleri yine de eleştireceği kanısındayız. Çünkü o Emevîlere karşı eleştirilerini hilâfeti hak etmemeleri ve adaletsiz uygulamaları üzerinden yaptığı görülmektedir. Emevîler'in tarih sahnesindeki izlerinin kan,

adaletsizlik ve asabiyet içermesi onları kabul edilebilir kılmamaktadır. Özellikle Hz. Ali (r.a) ve Muaviye arasında geçenler ve Kerbelâ hadisesi halk tarafından Emevîler'e karşı bir nefret birikmesine sebep olmuştur. Bu sebeple Ebû Hanife çok adaletli olsalar dahi, Emevîler'i yine de iktidarda görmek istemez ve siyâsî tepkisini ortaya koyardı diye düşünmekteyiz. Çünkü ona göre: "Hz. Ali ile savaşılan herkes haksızdır."⁴⁵⁶ Hz. Ali'den hilafeti gasp etmeleri, hilafeti seçimle değil de verasetle birisine bırakmaları sebebiyle yine de eleştireceği kanısındayız. Eğer adaletli bir yönetim olursa sadece bu anlamda siyâsî bir tavır takınacağı ve bunun ilerisine gitmeyeceğini öngörmekteyiz.

Abbâsîler'in durumu biraz daha farklıdır. Çünkü onlar iktidarı ele aldıklarında Ebû Hanife gelerek halîfeye kendisi biat etmiştir. Daha sonraları adaletsiz uygulamalara tepki göstermiştir. Ebû Hanife Abbâsî halîfesi Mansur eğer adaletli bir lider olsaydı ona tabi olacağı ve hatta yardımcı olacağı düşüncesindeyiz. Hanife'nin kuru bir taassup içinde Ali evlatlarını sevmediğini söylemiştik. Çünkü onun Ali evlatlarına olan sevgisi Hz. Peygamber'den (s.a.s) kaynaklanmaktaydı. Onun yolundan saparak adaletsiz davranan onun soyundan dahi olsalar, onları da tenkit etmekten geri durmayacağı muhakkaktır.

İmam Ebû Hanife'nin yaşadığı dönemden daha önce çıkmış ve halen mevcut olan düşüncelerinde siyâsî bazı görüşleri vardır. Bu görüşler ile İmam Ebû Hanife'nin siyâsî tavrı arasında büyük farklar vardır. Şia, Haricilik, Cebriyye ve Kaderiyye gibi fırkalar, siyâsî bir sebeple ya da bir tavırla ortaya çıkmış fırkalarlardır. Bu fırkalarda bir taraf olma ya da salt bir taraftarlık vardır. Sadece bir düşünceyle ortaya çıkmış ve daha sonraları kendi düşüncelerini İslâm'dan besleme çabaları içerisine girmişlerdir. Bu fırkaların siyâsî tavırları ile Ebû Hanife'nin siyâsî tavrı arasında hiçbir benzerlik bulunmamaktadır. Çünkü Ebû Hanife ilim ehli yanında yetişmiştir. Kendisi ilmî olarak yükselmiş ve insanlar tarafından büyük itibar görmüştür. Onun tavrı herhangi bir düşünceye hizmet etmek değil; ümmetin tamamına hizmet etmektir. Bu düşüncenin amaçları arasında herhangi bir düşünceye ve kişiye düşmanlık yoktur. Zaten günümüze ulaşmış klasik kaynaklara ya da günümüz yazarlarının eserlerine baktığımızda ondan en

⁴⁵⁶ el-Mekkî, *Menâkıb*, I, 342.

çok ilmî yönden bahsedildiği görülmektedir. O, imamı gereği olaylara adalet gözlüğü ile bakmış, gereği kadar tepkisini ortaya koymuştur. Herhangi bir çıkar ya da menfaat gözetmeksizin yapılan yanlışları tenkit etmiştir. Diğer mezheplerin isyan hareketleri ya da eleştirileri siyâsî iktidar düşmanlığı anlamı taşıdığı için genelde kılıç zoru ile susturuluyorlardı. Ancak Ebû Hanife tüm ümmetin kabul ettiği İslâm kuralları ile yapılan yanlışları eleştirdiği için, mevcut halîfelerin canını daha fazla acıtırıyordu. Bu sebeple de şiddet uygulamayı seçmişler ve Ebû Hanife'ye eziyet ederek ölmesine neden olmuşlardır.

Halîfelik demek İslâm davasını ileriye taşımak ve bu uğurda çalışmak demektir. Ümmetin başında olmak, onları İslâm dini üzere yaşatmak için uğraşmak demektir. İslâm dininin öğretilerini tüm dünyaya hakim kılınması için çaba göstermek demektir. Ancak ne yazık ki bu gibi dertlerinin olması gereken halîfeler, kendi makamlarını sağlamlaştırmak adına kendilerine İslâm'ı anlatan ve kendilerini İslâmî ahkama göre eleştiren bir âlimin canını yakmaktan, ona eziyet etmekten ve hatta ölümüne sebep olmaktan geri durmamışlardır.

Ebû Hanife'nin Ali evlatlarının ayaklanmalarına verdiği desteklerden daha önce bahsetmiştik. Kendisinin sahip olduğu ilmi nereden aldığını soran Mansur'a: "Ben Hammad'dan, o İbrahim'den, o da Ömer b. el-Hattab, Ali b. Ebî Talib, Abdullah b. Mesud ve Abdullah b. Abbas'dan aldı." şeklinde cevap vermiştir. Mansur da bunun üzerine: "Çok güzel, çok güzel, kendini iyi ve mübarek kimselerle dilediğin gibi tevsik ettin ey Ebû Hanîfe." Bu rivayetten Ebû Hanife'nin Ehl-i Beyt ile ilmi müünasebeti olduğu anlaşılmaktadır. Aynı zaman da Ebû Hanife'nin Emevîler döneminde isyanlara destek vermesini Muhammed Ebû Zehra şu şekilde yorumlamaktadır: "O İmâm Zeyd b. Ali Zeynelâbidîn gibi adil adam olmak şartıyla, Emevîler'e isyanı şer'an caiz görüyordu ve mücâhitlerle beraber kılıç sallamayı arzu ediyordu."

Ebû Hanife'nin döneminde mevcut iktidar tarafından Ali evlatlarına ve mevâli halka yapılan haksızlıkların son bulması gayretini de yok saymamak gerekmektedir. Ebû Hanife'nin Ali evlatlarının ayaklanmalarına verdiği desteğin nedenleri özetle: Onlar ile ilmi bir bağının olması, onların ve mevâli halkın uğradığı haksızlıkların son bulması, adaletli bir yönetici arayışı ve Hz. Peygambere karşı beslediği muhabbetir.

Ebû Hanife'nin bu desteği dini bir vecibe olarak mı verdiği konusunda ise bir delile ulaşamadık.

Kanaatimizce özetle, Ebû Hanife'in imam olarak görmek istediği kişi: Âdil olmalı, İslam'a hizmet etmeyi arzulamalı, kendisi veya ailesi ve yahut herhangi bir düşünce için değil; sadece İslam için çalışmalıdır. Yine Ali evlatlarına saygılı, yönetme becerilerine sahip, ümmetin rızasını almış, ehliyet sahibi ve istişareye önem veren biri olmalıdır. Hanefi mezhebine mensup olan Müslümanların, İmam Ebû Hanife'nin namaz ve oruç gibi konulardaki ilminden faydalandıkları gibi bu sağlam duruş ve karakterinden de faydalanmaları gerektiğini düşünmekteyiz.

KAYNAKÇA

- Acımamatov**, Zaylabidin *Ebû Hanîfe ve Fergana Vadisindeki Etkisi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2005.
- Ahmed b. Kaymaz**, Şemsüddîn Muhammed *Mizânu'l-Ît'îdâl fî Nakdi'r-Ricâl*, Muhammed el-Becâvî Neşri, Beyrut, 1963, IV.
- Ak**, Ahmet, "İmam-ı Âzam Ebû Hanife'nin Hayatı ve İtikadî Görüşleri", *Kahraman Maraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 27, 2016, 1-28.
- Ak**, Ahmet, "Mâturidiliğin Hanefilik ile ilişkisi", *Milel ve Nihal*, 7, 2, 223-240.
- Akbulut**, Ahmet, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası Alevi Sünni Ayrışmasının Arka Planı*, Otto Yayınları, Ankara, 2015.
- Aksu**, Ali, "Emevîler Döneminde Sosyal Tabakalar", *İstem Dergisi*, 8, 2006, 63-81.
- Apak**, Adem, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi III(EmevîlerDönemi)*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2011.
- Apak**, Adem, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi IV (Abbâsîler Dönemi)*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2011.
- Aliyyü'l Kârî**, *İmam Azam Fıkh-ı Ekber Şerhi*, çev., Yunus Vehbi Yavuz, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981.
- Arıcan**, Musa Kazım, *Kültürel/ Dinî Farklılık ve Ebû Hanîfe*, Hece Yayınları, Ankara, 2015.
- Askalânî**, İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, Beyrut, Matbaatü Dâira, 1327, X.
- Atay**, Hüseyin & İbrahim Atay & Mustafa Atay, *Arapça-Türkçe Büyük Lügat*, Bayrak Matbaası, Ankara, 1964.
- Atay**, Hüseyin, *Ehl-i Sünnet ve Şia*, Ankara Üniversitesi Matbaası, Ankara, 1983.
- Aslan**, İbrahim "Kelam İlminin Tarihselliği", *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 1, 2, 2003.
- Avcı**, Casim "Kureyş (Benî Kureyş)", *DİA*, XXVI, 442-444.
- Aycan**, İrfan, "Emevîler dönemi İç Siyâsî Gelişmeleri" *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1, XXXIX, 1999, 146-174.
- Aydınli**, Osman, İslâm Düşüncesinde Aklileşme Süreci: Mu'tezile'nin Oluşumu ve Ebû'l-Hüzeyl Allaf, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2013.
- Aydınli**, Osman, "Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevâlî'nin Rolü", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2, 3, 1-26.
- Badur**, Sevgi, "Kûfe'nin Sosyal ve Kültürel Yapısına Genel Bir Bakış (7-10. Yüzyıl)", *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, 2, 4, 2016,129-162.
- Bedir**, Murteza, *Ebu Hanife: Entellektüel Biyografi*, Ay Yayınları, Ankara, 2018.
- Bâkılânî**, el-Kadî Ebî Bekr b. Et-Tayyib *Kitâbu Temhîdü'l-evâil ve Telhîsü'd-delâil*, nşr., İmamüddîn Ahmed Haydar, Müessesetü'l-Kütbi's-Sekâfiye, Beyrut, 1993.
- Beyazizâde**, Ahmed Efendi, *İmam Âzam Ebû Hanîfe'nin İtikadî Görüşleri*, çev., İlyas Çelebi, MİFAV, İstanbul, 1996.
- Beydun**, İbrahim, *Melamihü't-Teyyarati's-Siyâsîyye fî Karni'l-Evveli'l-Hicri*, Darü'n-Nahdati'l-Arabiyye, Beyrut, 1979.
- el-Bağdadî**, Abdulkâhir b. Tâhir b. Muhammed el-Bağdadî, *Kitâbu Usûli'd-Dîn*, Dârü'l-Kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, 1981.
- el-Bağdadî**, Abdulkâhir *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. ve thk., Ethem Ruhi Fığlalı, TDV, Ankara, 2018.
- el-Bezzâzî**, Muhammed b. Şihâb el-Kerderî el-Hârizmî, *Menâkıbu Ebû Hanîfe*, Dârul-Kütübi'l-'Arabî, Beyrut, 1981, I-II.

- el-Buhârî**, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl, *es-Sahîh*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1315, VII.
- el-Buhârî**, Ebû Abdillâh İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî, (256/869), *Kitâbu Târîhu'l-Kebîr*, Diyarbakır trz, VIII.
- Brockelmann**, Carl, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî*, çev. Abdulhalim en-Neccâr, Dâru'l-meârif, Kâhire, 1991, III.
- Cessas**, Ebu Bekir, *Ahkâmu'l-Kur'an*, Matbaatu'l-Behiyye, Kahire 1947.
- Cürcânî**, Seyyid Şerîf Alî b. Muhammed b. Ali, *Şerhu'l-Mevâkıf*, thk., M. Bedruddîn el-Halebî, Matbaatu's-Saade, Mısır 1907.
- Çelebi**, İlyas, "Mu'tezile", *DİA*, XXXI.
- Çelebi**, İlyas "Ebû Hanîfe'nin Kelâmcılığı, İtikada Dair Risaleleri ve Bunların Otantik Olup Olmadıkları Meselesi", *İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi Sempozyumu*, Bursa, 2005, 169-200.
- Demircan**, Adnan, *İslâm Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevâlî İlişkisi*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2015.
- Demircan**, Adnan, *Çağdaş İslâmi Hareketler ve Şiddet Sorunu*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2015.
- Doğan**, İsa, "Ebû Hanîfe'nin Dînî ve Siyasî Duruşu", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22, 2006, 36-47.
- Ebu'l-Ferec**, Ali b. Hüseyin el-İsfehânî, *Makâtilu't-Tâlibiyyin*, nşr. Ahmet Sakr, Kahire, Dâru İhyâl'l-Kütübi'l-Arabiyye, trs.
- Emin**, Ahmed *Fecrü'l-İslâm*, çev., Ahmet Serdaroğlu, Kılıç Kitabevi, Ankara, 1977.
- Erdem**, Sabri, "Ebû Hanîfe ve Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, Mürchie'nin Devamı Olarak Görülebilir mi?", *MİFAV*, 261, 2009, 142-146.
- Eryiğit**, Adem, "İbn Teymiyye'nin İmamet Teorisinde Yöneticinin Tayini Problemi", *İğdir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12, 2018, 31-50.
- el-Eş'arî**, Ebû'l-Hasen el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilâfu'l-Musallîn*, çev., Mehmet Dalkılıç & Ömer Aydın, Kabalcı Yayınevi, 2005.
- Fayda**, Mustafa, "Fey", *DİA*, XII.
- Fığlalı**, Ethem Ruhi, *Çağımızda İtikadi İslâm Mezhepler*, Selçuk Yayınları, İstanbul, 1990.
- Fığlalı**, Ethem Ruhi, *Günümüz İslâm Mezhepleri*, İzmir İlahiyat Vakfı yayınları, İzmir, 2014.
- Fîruzâbâdî**, Mecduddîn Muhammed b. Ya'kûb, *el-Kâmûsu'l-Muhit*, nşr. Yusuf Muhammed Bikâ'î, Dâru'l-Fikr, 1995.
- Geçit**, Mehmet Salih, "İslâm Dünyasında Din-Siyaset İlişkisine Genel Bir Bakış", *Universal Journal of Teology*, 1, 2016, 31-50.
- Geçit**, Mehmet Salih, *İslâm Kelâmında Siyâset ve İmâmet Tartışmaları*, (Basılmamış Doktora Tezi) Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2012.
- Gümüšoğlu, Hasan**, *İslâm'da İmamet ve Hilâfet*, İstanbul, Kayıhan Yayınları, 1999.
- Hamidullah**, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, çev., Salih Tuğ, Yeni Şafak Yayınları, Ankara, 2003.
- Hasan**, Hasan İbrahim, *en -Nuzûmu'l-İslâmiyye*, Mektebetu'n-Nahde, Kahire, 2006.
- Hatîb el-Bağdâdî**, Ebî Bekr Ahmed b. Ali (463/1071), *Târîhu Bağdât ev Medîneti's-Selâm*, thk., Hüseyin el-Esed, Beyrut 1986.
- Hatipoğlu**, Mehmet Said, *Hilâfetin Kureyşliliği İslâm'da İlk Siyasî Kavmiyetçilik*, Otto Yayınları, Ankara, 2015.

- el-Heytemî**, İbn. Hacer, *el-Hayrâtu'l-Hisan fî Menâkibi'l-İmam Ebû Hanîfe en-Nu'mân*, nşr., Muhammed Âşık İlâhî el-Bernî, Şirketü Dârü'l Erkam, Beyrut, 1411.
- el-Heytemî**, İbn. Haceri'l, *İmâm-ı Âzam'ın Menkıbeleri*, çev., Ahmet Karadut, Akçağ Yayınları, Ankara, 1998.
- el-Heytemî**, İbn. Haceri'l, *Fıkhın Sultanı İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe*, çev., Manastırlı İsmail Hakkı, haz., Sıtkı Çoban & Fatih Başpınar, Semerkand Yayınları, 2010.
- Hillî**, Ebu Mansur Hasan b. Yusuf b. Ali b. Muhammed b. Mutahhar, *Keşfu'l-Murâd fî Şerhi Tecrîdi'l İ'tikâd*, Kum, 1372.
- İbn Abdilber**, Abdullah b. Muhammed, *el-İntikâ fî Fedâili's-Selâseti'l-Eimmeti'l Fukaha: Mâlikve's-Şâfiî ve Ebî Hanîfe*, nşr. Avdulfettah Ebu Ğudde, Beyrut, 1997.
- İbn Abdirrahîh**, Ahmed b. Muhammed el-Endülisi, *el-İkdu'l-Ferîd*, nşr., Müfid Muhammed Kamihâ, Beyrut, 1987, I-IX.
- İbn Asâkir**, Ebi'l-Kâsım Ali b. El-Hasen b. Hîbetullah b. Abdullâh eş-Şâfiî, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, (Osman b. Affan Kısmı) thk. Sekîne eş-Şihabî, yy. Dimaşk, 1954.
- İbnü'l-Esîr**, İzzüddin b. Ebi'l-Hasen Ali b. Muhammed, *Üsdü'l-Ğâbe fî Ma'rifeti's Sahâbe* thk. Muhammed İbrahim el-Bennâ vd, Dâru's-Şa'b, Kahire, 1970, I-VII.
- İbnü'l-Esîr**, İzzüddîn Ali b. Ebi'l-Kerem, *el-Kâmil fî't-Târih*, nşr. Ebu'l-Fidâ Abdullah Kâdî-Muhammed Yûsuf ed-Dekkâk, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1987, I-XI.
- İbn Haldûn**, *Mukaddime*, trc. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 1988.
- İbn. Hanbel**, Ahmed, *el-Müsned*, b.y., Mısır, 1895, I-VI
- İbn Hazm**, Ebu Muhammed Alî b. Ahmed el-Endelûsî, *el-Fasl fî'l-Mile'l ve'l-Ehvâi ve'n-Nihal*, Beyrut, tsz.
- İbn Kesîr**, Ebu'l-Fidâ İsmail, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, Mektebetü'l-Meârif-Mektebetü'n Nasr, Beyrut-Riyad ts. I-XIV.
- İbn Sa'd**, Muhammed b. Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kubrâ*, nşr. İhsan Abbas, Beyrut, 1958, II-VI.
- İbn Manzur**, *Lisanü'l-Arab*, Beyrut, Dârü's-Sadr, t.y., XI.
- İbnu'n-Nedîm**, *el-Fihrist*, nşr. Gustav Leberecht Flügel, Mektebü Hayyat, Beyrut, 1964.
- İbn Teymiyye**, Ebu'l-Abbas Takiyuddin Ahmed b. Abdülhalim, *Minhâcü's-Sünneti'n-Nebeviyye fî Nakdi Kelâmi's-Şi'a ve'l Kaderiyye*, thk. Muhammed Reşad Sâlim, Mektebetü İbn Teymiyye, Kahire, 1986.
- Kadî Abdulcebbâr**, Kadî'l-Kudat Abdulcebbâr b. Ahmed, Şerhu'l-Usûli'l-Hamse, thk. Abdulkerim Osman, Mektebetü'l-Vehbe, Kâhire 1988.
- Kandemir**, M. Yaşar, “ŞA'B'Î”, *DİA*, XXXVIII, 217-218.
- el-Kevserî**, Zahid, *Menâkib-ı İmam Ebû Hanîfe*, çev., İsmail Karagözoğlu, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2018.
- Kılıçer**, İlyas, “Büyük İslâm Fakihi İmam-ı Âzam Ebû Hanife”, *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, 7, 74, 1968.
- Korkmaz**, Sıddık, *Tarihin Tahrifi İbn Sebe Meselesi*, Araştırma Yayınları, Ankara, 2016.
- Köse**, Murtaza, “Büyük Üstat Ebû Hanîfe”, *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2015, 1, 1.

- Kurt**, Hasan, “Sistematik Kelam Açısından İmam-ı Âzam Ebu Hanife’nin Akaid Risalelerinde İman Esasları”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi dergisi*, 15, 1, 99-125.
- el-Kuraşî**, Ebu Muhammed Abdulkadir b. Muhammed, *el-Cevâhiru’l-Mudiyye fi Tabakâti’l-Hanefiyye*, Karaçi, trs. Mir Muhammad Kütüphane, 503.
- Kuleynî**, Ebû Ca’fer Mumammed b. Ya’kûb, *el-Kâfi fi’l-Usûl*, Müessesetu Ensâriyân, Kum, 1424.
- Kutlu**, Sönmez “Ehl-i Sünnet Siyâset Anlayışının Dinî Temellerinin Sorgulanması”, e-*Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi*, 2008, I, 1, 91-119.
- Kutlu**, Sönmez, *Türklerin İslâmlaşma sürecinde Mürcie ve tesirleri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2018.
- Kutlu & Onat**, Sönmez & Hassan, *İslâm Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, Grafiker yayınları, Ankara, 2016.
- el-Leysî**, Semîra Muhtâr *Cihâdu’ş-Şi’a fi’l-Asri’l-Abbâsiyyi’l-evvel*, Dâru’s-Sebîl, Beyrut, 1978.
- el-Makrizî**, Takıyyuddîn Ebu’l-Abbas Ahmed b. Ali, *el-Mevâ’iz ve’l-İ’tibâr bi Zikri’l Hitat ve’l-Âsâr*, www.awaraq.net.
- el-Mâtürîdî**, Ebû Mansûr, *Kitâbü’t-Tevhîd*, trc., Bekir Topaloğlu, İsam Yayınları, Ankara, 2016.
- Mâverdi**, Ebi Hasan Ali b. Muhammed b. Habib el-Basrî, *el-Ahkâmüs-Sultâniyye el-Vilâyâtü’d-Diniyye*, thk., Halid Abdullatif, Daru’l-Kitabi’l-Arabi, Beyrut, 1990.
- el-Mekkî**, Muvaffak b. Ahmed, *Menâkibü Ebî Hanîfe*, Daru’l-Kitabi’l-Arabi, Beyrut, 1981, I.
- Mes’ûdî**, Ali b. Hüseyin, *Murûcu’z-zeheb*. thk., Muhyeddin Abdülhamid, Mektebetü’l-‘Asriyye, Beyrut, 1988, I-IV.
- Mevdudi**, Ebu’l-A’la *Hilâfet ve Saltanat*, trc., Ali Genceli, Hilal Yayınları, İstanbul, tsz.
- Minkarî**, Nasr ibn Muzahim, *Vak’atu Siffin*, thk. Abusselam Hârun, Kahire, 1962.
- Nas**, Abdulhakim, *İmâmet Probleminin Sünnî Literatüre Girişi ve Bâkîllânî’ye göre İmâmet*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1998.
- Naşi el-Ekber**, Ebu’l-Abbas Abdullah b. Şirşir el-Enbari, *Mesailü’l-İmame-Kitabu’l Evsat fi Makalat*, thk. Josef Van Ess, Beyrut 1971.
- Nesefî**, Ebû’l-Muîn, *Tabıratu’l-Edille*, thk. Hüseyin Atay & Şaban Ali Düzgün, DİB Yayınları, Ankara 2003.
- Nesefî**, Ömer, *Akaid*, nşr. M. Seyyid Ahsen, Otağ Yayınları, İstanbul, 1971.
- Onat**, Hasan, *Emevîler Dönemi Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*, Endülüs Yayınları, İstanbul, 2016.
- Öz**, Mustafa, *İmâm-ı A’zam’ın Beş Eseri*, MİFAV, İstanbul, 2018.
- Özen**, Şükrü, “Velâ”, *DİA*, XLIII.
- Pezdevi**, Ebu’l-Yusr Muhammed, *Ehl-i sünnet Akaidi*, trc. Şerafettin Gölcük, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1994.
- Reşit Paşa**, Hacı Şer’îf Ahmet, “Hazret-i İmam-ı Âzam’ın Siyâsî Terceme-i Hali”, sad., Mevlüt Uyanık, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 1-2, 2002, XV.
- Sami**, Şemseddin, *Kâmûsi Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1978.
- Sarı**, Mehmet Ali, “Âsım b. Behdele”, *DİA*, III, 475-476.
- Sarıçam**, İbrahim, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, TDV, Ankara, 2011.

- Sezgin**, Fuat, *Târîhu't-Turâsi'l-Arabî*, Arapçaya çev., Mahmud Fehmi Hicâzî, Câmiatü'l İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, Riyad, 1983, I-X.
- Sarıkaya**, Mehmet Saffet, “Ebû Hanîfe'nin İtiâdî görüşlerinin Siyasî Arkaplanı ve Onun Siyâsî tavrına yansımaları” *Devirleri Aydınlatan Meş'ale İmâm-ı A'zam Ulusal Sempozyum Tebliğler Kitabı*, haz., Ahmet Kartal & Hilmî Özden, 2015.
- Sarıkaya**, Mehmet Saffet, *İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2013.
- Sağiroğlu**, Ekrem *İmâm-ı Âzam Ebû Hanife*, Yasin Yayınevi, İstanbul, 2011.
- es-Saymerî**, Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashâbihî*, Âlemü'l Kütüb, Beyrut, 1985.
- Suyûtî**, İmam, *Ebû Hanîfe Müdafaası*, haz., Muhammed Tutuş, İlim ve Hikmet Yayınları, İstanbul, 2018.
- Şehristânî**, *Milel ve Nihal*, çev. Mustafa Öz, haz., Mehmet Dalkılıç, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2017.
- et-Taberî**, Ebû Ca'fer Muhammed ibn Cerîr, *Târîhi'l-Umem ve'l-Mülk*, Matbaatü'l İstikâme, Kâhire, 1939, I-VII.
- Taftazânî**, Sa'deddin b. Mes'ûd b. Ömer b. Abdullah, *Tehzîbu'l-Mantık ve'l-Kelâm*, Mısır, Matbaatu's-Saâde, 1912.
- Taftazânî**, Sa'deddin b. Mes'ûd b. Ömer b. Abdullah, *Şerhu'l-Makâsîd*, thk. Abdurrahmân Umeyre, Âlemü'l-Kutub, Beyrut 1998.
- Tutar**, Adem “Ebu Hanife'nin Din-Siyaset İlişkisi Açısından Konumu”, *Şeyh Şa'ban-ı Velî Sempozyumu (Hanefilik-Mâturîdilik)*, Kastamonu, 5-7 Mayıs, 2017, 595-593.
- Uçar**, Şahin *Tarih Felsefesi Açısından İslâm'da Mülk ve Hilâfet*, İz Yayınları, İstanbul, 1996.
- Uzunpostalcı**, Mustafa “Ebû Hanife”, *DİA*, X.
- Üzüm**, İlyas, “Kaderiyye”, *DİA*, XXIV.
- Ünsal**, Ahmet, “İmam Ebû Hanife Hakkında Yazılmış Eserler Bibliyografyası”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 15, 1-2, 2002.
- Yaman**, Ahmet, “Siyaset-Hukuk İlişkisi Bağlamında Ebû Hanîfe Dönemi”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 1-2, XV, 2002.
- Yavuz**, Yusuf Şevki, “Ebû Hanife”, *DİA*, X.
- Yıldız** Hakkı dursun, “ Abdülmelik b. Mervan”, *DİA*, I, 266-270.
- Yiğit** İsmail, “Mevâlî”, *DİA*, XXIX, 424-426.
- ez-Zehebî**, Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân, *Siyerü A'lâmü'n-Nübelâ*, thk., Arnavut ve Hüseyin el-Es'ad, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1982, VI.
- ez-Zehebî**, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Tarihu'l-İslâm ve Vefeyatü'l Meşahir ve'l-A'lam*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmuri, Daru'l-Kitabu'l-Arabiyye, Beyrut, 1994.
- Zehebî**, İmam, *Mebakıb-ı Ebû Hanife*, thk., Zahid el-Kevserî, çev., İsmail Karagözoğlu, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2018.
- Ebû Zehra**, Muhammed, *İslâm'da Siyâsi, İtikâdi ve Fikhî Mezhepler Tarihi*, çev., Abdulkadir Şener & Hasan Karakaya & Kerim Aytekin, Hisar Yayınevi, İstanbul, 2011.
- Ebû Zehra**, Muhammed, *Ebû Hanîfe*, çev., Osman Keskioglu, Üç dal Neşriyat, İstanbul, 1959.
- ez-Zemahşerî**, Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ömer *el-Keşşâf*, www.awaraq.net

Zorlu, Cem, *Abbasîlere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyânlar*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2001.

Zorlu, Cem, *Âlim ve Muhalif: İmam-ı Âzam Ebu Hanîfe'nin Siyasî Otorite Karşısındaki Tutumu*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2013.

